Том XLV Година 1948—1949

ГОДИШНИК

НА

СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ

ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

КНИГА 2 — ИСТОРИЯ

ANNUAIRE

DE

L'UNIVERSITÉ DE SOFIA

FACULTÉ HISTORICO-PHILOLOGIQUE

LIVRE 2 — HISTOIRE

ДЪРЖАВНО ИЗДАТЕЛСТВО „НАУКА И ИЗКУСТВО"
СОФИЯ — 1949

СЪДЪРЖАНИЕ

1. Димитър Косев, редовен доцент
Петко Рачев Славейков. Обществена и политическа дейност • 1—154
2. Борислав Примов, ст. асистент
Жофроа дьо Вилардуен, четвъртият кръстоносен поход и България 1—145

TABLE DES MATIÉRES

1. Dimitre Kossev, docent
Petco Ratchev Slavéïkov. Son activité publique et politique. II • • 1—154
2. Borislav Primov, assistant
Geoffroi de Villehardouin, la Quatrième croisade et la Bulgarie • 1—145

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ — ТОМ XLV, 1948/49
КНИГА 2
ANNUAIRE DE L'UNIVERSITÉ DE SOFIA
FACULTÉ HISTORICO-PHILOLOGIQUE — TOME XLV, 1948/49
LIVRE 2

ПЕТКО РАЧЕВ СЛАВЕЙКОВ

ОБЩЕСТВЕНА И ПОЛИТИЧЕСКА ДЕЙНОСТ

II

ОТ
ДИМИТЪР КОСЕВ

PETKO RATCHEV SLAVÉÏKOV

SON ACTIVITÉ PUBLIQUE ET POLITIQUE

II

PAR
DIMITRE KOSSEV

СОФИЯ — SOFIA
УНИВЕРСИТЕТСКА ПЕЧАТНИЦА — IMPRIMERIE DE L'UNIVERSITÉ
1949

ГЛАВА ШЕСТА

След спирането на в. „Македония“

1.

Издаването на в. „Македония“ в продължение на шест години е, безспорно, най-крупното обществено дело на П. Р. Славейков в епохата преди Освобождението. Чрез тоя вестник, който с право може да се счита орган на прогресивното демократично движение в страната, името на Славейков станало широко известно по всички краища на България и Македония. В течение на тия шест години неговото влияние сред народните маси нараствало непрестанно и към 1872 г. той бил един от най-любимите народни водачи. Ето защо спирането на в. „Македония“ било почуствувано като тежък удар върху демократичното движение в България.

Заедно със спирането на в. „Македония“ турското правителство забранило на Славейкова изобщо да издава вестници. С това то свързало ръцете на най-способния български обществен деец в Цариград. Въпреки това Славейков не напуснал веднага полето на обществените борби. Борейки се с наложените му от турската власт ограничения, с интригите на враговете си и с тежките материални условия, той правел отчаяни усилия да се задържи в турската столица и наистина успял да се задържи още няколко години. Журналистическата му дейност през тия години обаче далеч отстъпва по значимост на бляскавия период на в. „Гайда“ и в. „Македония“. Славейков нямал вече предишната възможност да се изказва смело и независимо по големите въпроси, вълнуващи българското общество. Той бил принуден да се прикрива, да се въздържа, да прави компромиси, дори да избягва да излиза в пресата с името си и повечето му работи от това време са подписани скромно с инициалите П. Р. С.

След освобождаването му от затвора, към края на 1872 г., Славейков бил поканен да работи в редакцита на сп. „Читалище“, издание на българското читалище в Цариград. Първоначално читалищното настоятелство му възложило само да подрежда материалите, които сътрудниците на списанието трябвало да изпращат, и ако не стигнат, да допълва книжките с някои малки работи. „Но, пише Славейков, когато изданието вече започна на таквиз уловия и с таквиз надежди, с жалост видехме как нечакано остáна всичкият товар на мене да бъда ща не ща редактор на „Читалище“. След това той се извинява пред читателите, че поради липса на добра библиотека,

поради задълженията си като учител и „други толкоз главоболия и разправи от разни преследвания и побърквания на работата“ му, не можал да изпълни възложената му задача дори и толкова, колкото позволявали оскъдните му знания. Въпреки тия пречки, за да не спре списанието, което служело като единичка връзка между читалищата в България, Славейков го редактирал макар и „не като нарочен редактор“. За своята редакторска работа Славейков дава твърде скромна преценка. „То ся види и аз сам признавам че не съм направил нищо или твърде малко нещо ся е постигнало с това що съм работил до свършението на годината относително до главната цел на списанието“. Като най-важна своя заслуга той счита това, че не оставил списанието да спре. [536]

В същност Славейков направил твърде много за подобрението на списанието. Достатъчно е да сравним третата годишнина на „Читалище“, редактирано от Славейкова, с първата и втората, особено с първата годишнина, редактирана от М. Балабанов, за да се убедим в напредъка на списанието както по богатство на съдържанието, така и в идейно отношение. Такава е преценката и на българската прогресивна критика от онова време. Редакцията на в. „Свобода“ и в. „Независимост“, най-прогресивните български вестници в дадения момент, дава отрицателна преценка на първата годишнина на сп. „Читалище“, но за третата годишнина се изказва благоприятно. [537]

От обръщението на настоятелството „към читателите на Читалище“ се вижда, че Славейков бил натоварен да редактира и четвъртата годишнина на списанието. Като описва тежкото положение на списанието и призовава българските читатели и писатели към по-дейно сътрудничество, настоятелството съобщава, че възлага за напред редактирането на „Читалище“ на „двамата наши известни на публиката писатели, що ся намират за сега в Цариград, на г. Д. Цанков и на бившийт до сега привременен редактор г-на П. Р. Славейкова“. При това на Д. Цанкова било възложено да завежда само отдела за училищата, а на Славейкова — другите отдели. [538] В края на забележката си към това обръщение Славейков пише: „А дето и за напред пак оставам да земам участие в редакцията на Читалище не е освен защото на приканванията на настоятелството не са ся обадили още пера по-вещи“. [539]

Дали Славейков е получавал някакво възнаграждение като редактор на сп. „Читалище“, или е работил безвъзмездно, остава неизвестно. Като имаме пред вид тежкото финансово положение на списанието, трябва да допуснем, че и да е получавал възнаграждение, то ще е било съвсем незначително. Поради това, изглежда, Славейков не е изкарал четвъртата годишнина на „Читалище“ и приел предложението на Екзархията да отиде в Македония, за да изглади някои религиозни спорове сред македонското население. [540]

Още през пролетта на 1873 год., едновременно с редактирането на сп. „Читалище", Славейков се опитал да издава сатиричен вестник под името „Звънчатий Глумчо", но службата по печата узнала кой е редакторът му и на четвъртия брой го спряла.[541] Не успял и опитът му да поднови издаването на същия вестник под името „Звънчатий."[542]

Тия опити ясно показват, че турското правителство било решило да направи невъзможна журналистическата му дейност. Въпреки несполуките обаче, Славейков не се отчайвал. Поемайки задължението да участвува в редактирането на сп. „Читалище" през четвъртата годишнина, той почнал, без да излиза с името си, издаването на нов хумористичен вестник „Шутош". Изглежда, че до петия брой вестникът е редактиран само от Славейкова. От шести брой като отговорен редактор се явява Стамат Даскалов. Трудно е да се каже доколко Славейков е участвувал в редактирането на следващите броеве на в. „Шутош". Отивайки в Македония, той се е откъснал съвършено от редакцията. Точно по това време във в. „Шутош" е напечатана яростна и клеветническа дописка срещу Каравелова. Славейков почитал и обичал Каравелова и не би допуснал да се напечата такава вулгарна дописка срещу него, ако е имал някакво влияние в редакцията на вестника.[543] Като се завърнал от Македония, където престоял около един месец, Славейков подновил участието си в редактирането на в. „Шутош", а възможно е и сам да го е редактирал. В една дописка от Пловдив читател пита редактора на „Шутош": „Ще тя попитам нещо ще ли ми кажеш? Искам да зная брат ли си, или барем роднина ли си на едно времяшната Гайда, която според нравите си твърде приличаше на вас?" На тоя въпрос Славейков отговаря: „Брат не съм но съм същата уж Гайда, ама ми ся счупи първото ручило и сега с чуждо ручило принадено на народний мех не мога да управям напевите си както искам. Затуй и свирните ми по някога докарват тиквяна сладост. . ."[544] Лесно е да се разбере от тоя отговор, че след връщането си от Македония Славейков поел отново редактирането на в. „Шутош", но е бил крайно стеснен във вестникарската си дейност. И наистина, в сравнение с вестник „Гайда", сатиричният в. „Шутош" е слаб, безжизнен и неинтересен.

През 1874 год. Славейков започнал да издава нов „сатирически и юмористически вестник" под името „Костурка". От тоя вестник излезли само един брой и едно приложение — „Истурка на вестник Костурка".[545]

Издаваните от Славейкова сатирични и хумористични вестници през 1873 и 1874 год. били краткотрайни и твърде бедни по съдържание. Причините за това са ограниченията, наложени на редактора им, липсата на средства и интригите на враговете. Освен това тия вестници не задоволявали Сла-

вейкова, защото в тях той не могъл да разглежда сериозно големите въпроси на българския обществен живот. Що се отнася до излизащите по онова време в Цариград български вестници — „Право“ и „Турция“, те подържали също враждебно отношение към Славейкова, както и по-рано, преди спирането на „Македония“. През 1873 г. във в. „Право“ излезли няколко статии от Т. Шишков, в които той напада грубо Славейков, нарича го „човек пигмей“ „развратник“ и пр.[546] Едва след спирането на в. „Право“ между Славейков и редактора на тоя вестник — Ив. Найденов настъпило известно примирие. В първия брой на новия вестник „Напредък“, който е продължение на спрения в. „Право“, Найденов съобщава, че е привлякъл нови сътрудници. „В „Напредък“ следователно няма да работим само ний, в неговата редакция ще земе живо участие и познатийт на нашите сънародници г. П. Р. Славейков, а с него още и други вещи пера, които улесненията от средства би ни дали възможност да си набавим според както сами ний и делото изисква“.[547]

При какви условия се е съгласил Славейков да сътрудничи във в. „Напредък“, не знаем, но като имаме предвид крайно стесненото му положение, трябва да допуснем, че той е бил склонен към компромиси и отстъпки. Въпреки това не може да не се забележи благотворното влияние, което сътрудничеството на Славейков оказало върху общественото направление на в „Напредък“. Във в. „Напредък“ се срещат все по-смели и резки критики на турското управление, особено през 1875 год., когато, след връщането си от Одрин, Славейков участвувал твърде дейно в редактирането на тоя вестник. Така напр., във връзка със Старозагорското въстание в 1875 год., вестникът помества дописки, в които се изнасят извършените от турците насилия и предателството на някои чорбаджии.[548] Разбира се, като сътрудник на в. „Напредък“, Славейков бил зависим от отгорорния редактор Ив. Найденов и от групата, която е стояла зад него. Като имаме пред вид идейните различия на двамата публицисти, различия отразени така ясно в полемиката между в. „Македония“ и в. „Право“, можем да си представим колко тази зависимост е тежала на Славейкова и е спъвала неговата журналистическа дейност. В писмата на Славейкова от онова време е изразено ясно недоволството му от това зависимо положение. В едно писмо от 9. IV. 1875 год. Славейков съобщава на Г. Груев, че е решил още една седмица да взема участие във в. „Напредък“ и след това не щял вече „да напреднува (т. е. да сътрудничи в „Напредък“), защото г. Найденов много назаднува. . .“ С това той, явно е, загатва за идейната назадничавост на редактора на в. „Напредък“.[549] В друго писмо Славейков се оплаква, че Найденов отказвал да помести негова статия. „Найденов се е шашардисал та не знае сиромахът кой път да хване, та

таз неделя не помести що му бях дал възражения по текущите въпроси, но ако и таз неделя не приеме щото му пиша ще дам на Източно време статията която съм приготвил за седалището на Синода".[550]

Освен несносното положение на зависимост от един идеен противник, с който неотдавна бил в ожесточена полемика, на Славейкова тежало и нищожното, дори оскърбително възнаграждение, което получавал за сътрудничеството си във в. „Напредък". Хората около в. Напредък" не се посвенили да използуват тежкото положение на видния публицист, за да използуват труда му и способностите му срещу нищожно възнаграждение, а често дори и без възнаграждение. От едно писмо на Славейкова узнаваме, че Найденов му давал на месец само пет турски лири, сума, с която по онова време човек не можел да преживява сносно в един провинциален град, а камо ли в Цариград, където животът бил много по-скъп. А при това Славейков имал голямо семейство и бил отрупан с дългове. В същото писмо той моли Груев да му плащат поне 10 лири на месец.[551] В друго писмо Славейков предупреждава: „ . . . ще искарам и този лист на Найденов и ако не пристане на условия изгодни аз мисля да го зарежа защото не ми изнасят неговите предложения".[552] След тези предупреждения той придължил още известно време сътрудничеството си във в. „Напредък", но като не удовлетворили скромните му искания, напуснал редакцията на тоя вестник.

Към казаното за сътрудничеството на Славейкова във в. „Напредък" и в сп. „Читалище", трябва да прибавим, че от време на време той пишел статии във в. „Ден", във в. „Източно време", издавал за всяка година „Месяцослов" с интересно съдържание, превеждал повести и романи, а не пропускал и случаите да събира и трупа фолклорни материали, обработката на които отлагал за по-благоприятно време.[553]

2.

„Мидхат паша, пише Славейков в предговора към „Български притчи", прекрати едва ли не с Македония и моето съществувание. Аз останах жив, но удара, който ми нанесе, беше тъй силен, щото от него не можах вече да се дигна и се принудих пак да се условя у старото си занятие — учителството — за прехрана".[554]

Учителството е наистина най-старото занятие на Славейкова и за него той се е залавял винаги, когато бурите на обществения живот са го изхвърляли от полето на журналистическата дейност. Може да се каже, че както в турско време, така и след Освобождението, Славейков е бил толкова журналист, колкото и учител. Вестникарството и учителствуването са двете основни „занятия" на Славейкова. Не трябва обаче да се мисли, че залавянето му за учителската професия

означава оттегляне от обществения живот. Известно е, че преди Освобождението всички по-видни учители са били и видни обществени дейци. Що се отнася до Славейкова, той винаги е схващал огромното значение на училищата за обществения напредък на България и за това никога не е изпускал от вниманието си просветните въпроси. Достатъчно е да припомним борбата му срещу проекта на Мидхад паша за сливането на българските училища с турските, инициативата му за учителските събори и многобройните му статии във в. „Македония" по разни други просветни въпроси, за да изпъкне ясно неговата ръководна роля в българското просветно движение през 60-те и 70-те години на XIX в. От друга страна, в училището той винаги е влизал като общественик. За него бихме могли да кажем, че и в най-разгорещените обществени борби не е преставал да бъде учител, а и в най-осамотената на глед учителска дейност не е преставал да бъде общественик. Според него такъв трябва да бъде всеки български учител. Учителите не трябва да се ограничават само с преподаването на уроците, а трябва да се стремят да станат учители на своя народ в пълния смисъл на тая дума. [555]

Когато още излизал в. „Македония", макар и погълнат всецяло от редактирането на вестника, Славейков намирал време да участвува дейно в организирането и повдигането на просветата между българите в Цариград и околните села. В год. III, бр. 29, (1869) на в. „Македония" намираме напечатана една „Призовка", с която „настоятелството за поддържане на българщината в селата около Цариград" кани обществените организации и частни лица да се притекат на помощ за поддържане на откритите в тия села училища и за откриването на нови. В това съобщение става дума за настоятелството на „Българското благодетелно братство Просвещение", на което Славейков бил един от основателите. Като настоятели в поменатата „призовка" са подписани П. Р. Славейков и Н. Богданов [556]. „Българското благодетелно братство Просвещение", основано в 1868 г., развило твърде обширна и полезна културно-просветна дейност. [557] Освен откриването, поддържането и снабдяването с учители на редица български училища в селата около Цариград и в самия Цариград, това дружество имало и други културни инициативи, между които и откриването на изложбата на женски ръкоделни произведения в 1873 год. При откриването на изложбата Славейков произнесъл слово „като задължен от Братството". [558]

Тия факти показват, че Славейков бил един от първите инициатори, а може би и главният инициатор, за основаването на „Българското благодетелно братство Просвещение", което, като съдим по многобройните съобщения за дейността му в цариградската преса, се явява една от най-важните културно-просветни организации на българите в Цариград.

В 1871 год. Славейков взел почина за откриването на едно „по-висше българско учебно заведение“ в Цариград. Като сътрудници на това начинание той поканил Ив. Найденов и Н. Михаиловски. В брой 33 на в. „Македония“ излиза първото съобщение на проектираното учебно заведение, а в следващия брой Славейков излиза с подробен план. Целта на това ново „по-висше“ българско училище била да прибере жадните за повече знания български младежи, едни от които отивали в чуждите училища, а други, поради липса на средства, оставали без образование.[559] Ето какво пише за това училище Д. Благоев, който по това време бил повикан от баща си в Цариград да учи занаят: „Обаче работейки и учейки се на занаят, не забравях мечтата си „да се уча“ и не се отказвах от намерението си да намеря по-други учители. Тъкмо към края на годината се научих, че във Фенер имало българско училище. Това ми стигаше. Един прекрасен ден захвърлих всичко в краката на майстора и отидох право при дедо Славейков, който беше нещо като директор на училището. Разправих му за горещото си желание да уча, за намеренията на баща ми да ме направи занаятчия и горещо го молех да ме приеме в училището. Той ме изслуша и ме прие. Прие ме лесно, много лесно, защото по това време българските националисти-революционери се стремяха да събудят и закрепят всред македонците чувството на национална общност с българите и с радост посрещаха всяко македонче, способно да стане агитатор на българската национална идея в Македония“. В пансиона при училището Д. Благоев заварил много българчета и македончета, мнозина от които възприели горещо идеята за национална общност и национално освобождение и почнали да я пропагандират сред македонските занаятчии в Цариград, особено сред градинарите.[560] От тия думи на Д. Благоев се разбира, че една от задачите на новооткритото „по-висше“ българско училище в Цариград е била да се отклонят българските и македонските младежи от чуждите училища в турската столица и да се създаде средище за подготвяне на агитатори на националната идея в Македония.[561]

Славейков отдавна се интересувал от Македония и имал голямо желание да види „родната страна на Кирила и Методия“. В. „Гайда“, в който се печатали дописки и от Македония, намерил добър прием и от македонското население, а една от задачите на в. „Македония“ била националното събуждане на македонците.[562]. Всички по-важни прояви в националния и културния живот на тая страна намирали отражение във в. „Македония“. Постепенно името на Славейков добива широка популярност в Македония, а неговият глас имал решително влияние върху македонските общественици и просветни дейци. Според Еничерев, по онова време Славейков бил почитан в Македония като „най-добрия патриот

и най-умен българин".[563] Друг съвременик — С. К. Сълганджиев, който бил натоварен от Славейков и д-р Ст. Чомаков със задачата да повдигне националната просвета в Македония, пише, че името на Славейков се споменавало „не само с уважение, но и с един вид благоговение и почит, дори и в овчарската колиба на Македонеца".[564]

Ето защо, когато католишката пропаганда, ръководена от униатския епископ Нил, почнала застрашително да се шири в Македония, българската Екзархия намерила, че най-подходящият човек, който би могъл със своето влияние да предотврати религиозното разцепление сред македонците и да укрепи колебаещите се в православието, е П. Р. Славейков. Поради подозрителността на турските власти и интригите на гърците, отиването на Славейков в Македония било твърде рисковано. Въпреки това той приел предложението на Екзархията и в началото на 1874 год. заминал за Солун. От Солун Славейков се отправил за Велес, където раздорът на македонците бил най-опасен. „Аз имах, пише Славейков, крайното удовлствие да помиря Велесчани, след което ходих да обиходя и няколко от околните села".[565]

Общественик с широк поглед за нещата, Славейков не се ограничил само с възложената му от Екзархията мисия. Той се интересувал от просветното дело, действувал за назначаването на подходящи учители в македонските градове, изучавал бита, обичаите и езика на македонците и събирал исторически и фолклорни материали, между които „голямо количество пословици и доста записки за Богомилството..." За съжаление, писмата му до Екзархията, писани от Македония, не са запазени. За дейността му съдим от неговата кратка бележка в предговора към втората част на „Български притчи" и от едно запазено писмо до Груев. В това писмо, писано от Солун на 5. III. 1874 г., Славейков моли Груева да потърси съдействието на „Македонската дружина"[566] за задържането на учителя Буботинов в Солун и за настаняването му по-късно в Монастир или Струмица. В същото писмо той моли своя приятел да „придума" Екзархията да му отпусне средства, понеже искал да остане по-дълго време в Македония, за да обиколи повече градове и села. Екзархията обаче отказала да даде исканата помощ и той се върнал в Цариград.[567]

След като се върнал от Македония, той се опитал, както видяхме, да продължи вестникарската си дейност, но безуспешно. Поради това към есента на 1874 год., със съгласието и подкрепата на Екзархията, той отишел в Одрин да открие „българска гимназия".

Вярна е забележката на Рачо Славейков, че по това време баща му, известен по цяла България, би могъл да стане учител, където пожелае, и да заживее един сносен живот, но продължавал упорито да стои в Цариград, защото съзнавал

„че в Цариград бие пулсът на българщината и че неговото пребиваване там ще е най-ползотворно за нея".[568] Може да се прибави, че и в Цариград Славейков е могъл да си създаде един по-спокоен и по-сносен живот, но като истински народен водач не е търсил „тихите пристанища", а е отивал там, където има борба, където нуждата от защита на народните интереси била най-голема и належаща. Отиването му в Одрин да работи за повдигането на българската просвета при едно крайно враждебно, противобългарско обкръжение е доказателство за това.

От едно писмо на Славейкова научаваме, че той пристигнал в Одрин на 9. VIII. 1874 год. По онова време Одрин бил един от най-големите градове в Европейска турция.[569] Населението на града се състояло главно от турци, гърци и българи. Най-активни били гърците. Българско училище било открито твърде отдавна, но поради силната гръцка пропаганда и гръцките интриги националното възраждане на българите вървяло твърде бавно.[570] Когато Славейков пристигнал в Одрин, заварил едно много тежко положение. В едно писмо на Славейков до Екзархията се изтъква, че за девическото училище трябвало да се намери учителка, която да знае и гръцки, „защото няма ни едно от момичетата в Одрин да знае български, а трябва сега да се учат и да четат и да говорят..." В същото писмо се казва, че с изключение на една чисто българска махала от 60—80 къщи, в които се говорело на български, във всички други части на града домашният език на българите е бил гръцки.[571] В друго писмо от Одрин Славейков пише: „Тежко и много тежко, отче архимандрите. Българите студени и заспали хора, да ги имаш за сътрудници, а да имаш за противници продерзливите и безочливи гърци, а още и интригантите униати. Тези последните ги е много жегнало моето тука присъствие и всякък интригуват за отчянието и несполуката ми".[572] Изобщо, впечатлението на Славейков било, че „български Одрин" е „мъртав труп", който може да се възроди с цената на големи усилия и средства.

Въпреки трудностите, които срещнал още в началото, Славейков не се отчаял. Колко широко и сериозно погледнал той на своята задача се вижда от следните редове на едно негово писмо до Екзарха: „Ний молим Вас да ся убедите, а в същото време да дадете на всички дето трябва да разберат, че без Одрин няма Тракия, а без помощ за утвърдение на българщината чрез образованието няма Одрин за българите, това е едно нещо което не търпи никакво съмнение. При това земнете във внимание, че ако от сега не се начене да ся работи тук за развитието на българщината с по-големи средства до година ще е по-мъчно, а подир пет и десет години пет и 10 пъти по-мъчно ще бъде. Защото сами си го

казваме и трябва да го вярвате, че ако днес на живота на няколко души от нас, които сми едва още 1/4 българи не стани нищо, в дните на тези които ще бъдат вече цели не българи няма и какво да се чака и Одрин ще бъде невъзможно да се смята като български град при всичката си българска същност".[573] Още с пристигането си в Одрин Славейков си съставил план за работа и се заловил енергично за осъществяването му. Основната мисъл на плана му била да се действува бързо и енергично, да се покаже на тамошните българи, че се започва една голяма и сериозна национална просветна работа. По такъв начин Славейков смятал, че ще може да раздвижи Одринските българи и да ги увлече в общото дело. „Трябва да вземите във внимание, пише той до Екзарха, че ако сега в първото си още присъствие не произведа впечатление с предприемане на някои нужни по целта на идването ми работи и щем допусна да мине първата пора без да покажа че върша и че ще върша работа, при първото разочарование и от моето присъствие изгубена е всяка надежда за по-нататък. Това не е лъжа и това е от което ся най-вече страхувам, затуй и искам да действувам по-пъргаво".[574] В тая работа Славейков вложил не само всичката си енергия, но и цялата си амбиция: „... при всичката си немощ и сиромашия аз ще правя жертви и ще заборчлея еще само да не посрамя сединте си (т. е. белите си коси — б. м.), че не можах да свърша нищо в Одрин. А за да свърша аз трябва да върша според както виждам за нужно без да щадя себе си и своите си, инак не разбирам как человек може да свърши работа".[575] За осъществяването на своя план Славейков се нуждаел от средства и млади ентусиазирани помощници, каквито той си набелязал измежду бившите си ученици в Цариград. Славейков взел със себе си неколцина измежду най-добрите си ученици, но искал да му пратят още шестима, от които трима се нагърбвал да издържа със свои средства, а издържането на другите трима молел да поеме Екзархията.[576] Одринските българи могат да се увлекат и да подкрепят материално общото дело, само когато се убедят, че работата е сериозна, а в това те ще се убедят, когато видят, че вече е поставено началото. „А за да се действува, доказва той на Екзархията, иска средства колко годе и според мястото тези средства иска сега да се намерят от дърво и камък извън за пръв път за да направим да потекат и от тука. Аз съм вече уверен, че от тука пари ще извадя и ще свърша работа, но трябва да представя на человеците, че върша, че имам присърце да върша, че мога да върша. А това инак не може освен така: да искарам вас, т. е. настоятелството на бедните ученици зорлан йорлан да ми поддържате трима ученици, да поддържам аз трима, а че тогаз да кажа и тем ха сега и ви поддържете трима, петтима или

шестима; на други пък ха ви поддържте едно училище в Каика, ха ви друго еди де, хади сега да ви видим пък за едно девическо училище и тъй нататък. Затуй трите момчета ми трябват поддържани от настоятелството и три от мене. Те ми са нужни тука да пропагандират между връстниците си, дето аз не мога да сляза, да отворят неделни училища, което аз не мога да направя".[577]

Следвайки своя план, Славейков открил „гимназия", в която освен бившите му ученици от Цариград постъпили и някои местни младежи; на 19 август открил българско училище в „чисто българската махала" Сарък пазар, с 20 ученика; същевременно той преподавал в училището на махалата Калето само на 12 ученика. „Училището в Калето — пише Славейков — по тоя случай, е пусто, има 12 деца само на които аз преподавам а, б, до там пристигнах да убивам времето си в работи, които могат да ги вършат деца, но що да сторя".[578] Искал да отвори училище и в махалата „Каикът", но нямал средства. Пак поради липса на средства не можал да открие и проектираното девическо училище.

Между това трудностите се увеличавали. Напразно Славейков пишел и убеждавал своите сънародници да бъдат по-щедри към Одринските училища. От Цариград идвала малка помощ, а още по-малка от Одрин. „Колкото ученици има тук и в Сарък мегдан, пише той, трябва да им са дадат и книги и табли. Тъй съм ся наклал, но не съм се отчаял. И тежко ми ако са отчая и не свърша нищо, ще пукна от яд. Има надежда, но средства иска и не много, не големи, но няма ги никакви, аз ся лъжа че и средства ще набавя, но сега е мъчното в началото от де да ся улесни започването, когато трябва сега при отварянето на гръцките училища да ся отворят и българските, защото инак ще отиде годината вече и остава за догодина, а то е порука на несполука".[579] Борейки се с трудностите от материално естество, Славейков имал да се справя и с „рой неприятели и противници", които се стараели да осуетят всяко негово начинание. Във връзка с отварянето на училището в махалата „Сарък пазар" Славейков пише: „Но гърците са паднали на пешът на мухтарите да съсипят във възражданието туй слабо заведение. Махалелиите бяха дали къща по-напред, сега развалиха и къщата не дават та под една стреха учат децата".[580]

В средата на м. септември 1874 год. Славейков, който бил и деловодител на Одринската община, посетил някои градове в България във връзка със свои домашни и общински работи.[581] В негово отсъствие българските училища тръгнали още по-зле. Богатите кръгове от партията на „старите", отнасящи се равнодушно към всички апели за материална помощ на Одринските училища, намерили случай да хвърлят вината за лошото им състояние върху Славейкова. Във в. „Напре-

дък" и в. „Век" се появили дописки, в които се обвинява Славейков, че отсъствувал дълго време от Одрин и занемарил училищата.[582] Славейков отговаря на дописника „уж от Одрин", че е отсътствувал от 18. IX до 26. X и то по общински работи, а не два месеца, както го обвиняват.[583]

Като се върнал в Одрин, Славейков се заловил отново за работа, но срещал все по-големи и непреодолими трудности. От статията му „Сведения за Тракия и особено за Одринската епархия и Одрин" се вижда, че не само девическото училище не било открито, но и отвореното в Сарък-мегдан пропаднало. „... Аз не съм се отчаял и надея ся да сполуча, но за зла моя чест и на Одринци, мои някои частни разправии ма отвличат от деятелното участие и следование на това предприятие, а от друга страна сякаш че фатално някое злокобство преследва съживяването на българщината от някое време насам, тук в този град".[584]

Трудностите и враговете му обаче излезли по-силни. Затънал в дългове, слабо поддържан от Екзархията и от Одринските българи, той трябвало да се бори с интригите на гърците и на гръкоманската партия. „Обаче гърците, пише Дим. Благоев, не спяха и уплашени за влиянието си, започнаха да интригуват пред Високата порта против дядо Славейков. Те са го представили за същински бунтовник. Интригите имаха такъв голям успех, че турското правителство наредило да го арестуват. Един ден заптиетата задигнаха нашия дядо Славейков и го откараха в Цариград".[585] Като непосредствен повод за арестуването му послужило някакво поръчителство на Славейкова, заради което срещу него било възбудено съдебно преследване.[586]

Славейков бил арестуван в средата на декември 1874 г., а в края на същия месец бил освободен от затвора и веднага писал на Г. Груев да му даде пари на заем за водене на делото.[586-а]. Стоянето му в Одрин, където в интереса на общата работа той харчил и собствени пари, и разноските по воденето на делото подровили съвсем материалното му положение.[587]

Славейков схващал много добре ролята на печата като организатор и ръководител на демократичното движение в страната и затова след спирането на в. „Македония" правил всичко възможно да се задържи на вестникарското поприще. Както видяхме обаче, всичките му опити пропаднали. При все това Славейков не се отчаял и не напуснал обществените борби. Лишен от възможността да агитира чрез пресата, той почнал да си служи все по-широко и с друго агитационно средство — живата реч.

Славейков бил не само добър публицист, но и един от най-добрите български оратори на своето време. Това се потвърждава от спомените на неговите съвременници и от мал-

което запазени негови речи. Като оратор той бил в голяма степен повлиян от древното класическо красноречие. Неговите речи се отличават с тържественост, многословие и известна театралност.

Славейков обичал да говори, схващал каква голяма сила има живата реч и не пропущал удобния случай да каже словото си. От речите му преди спирането на в. „Македония", заслужават да се споменат надгробните речи, произнесени при погребението на Авксентия Велешки, и речта му пред траурно-протестното събрание, състояло се по повод на заточението на тримата български владици в началото на 1872 год.[588] За тая последна реч, която допринесла най-много за превръщането на траурното събрание в грандиозна демонстрация, един от участниците пише следното: „И до сега не мога да забравя неговата трогателна реч, държана в българската църква на Цариград — Фенер, на 23. I. 1872 год. по случай изпращането на българските владици. След тая реч, която разплака мало и голямо, Дядо Славейков поведе множеството българи събрани там и потегли с тях към Високата порта.". . .[589]

При ръкополагане на Охридския митрополит на 24. IX. 1872 год. Славейков произнесъл голяма и хубава реч, пропита с интересни мисли и разсъждения.[590] Ако съдим по спомените на съвременниците, от речите на Славейкова до Освобождението най-хубава била речта му произнесена на първата българска изложба в Цариград през лятото на 1873 год. Тази реч направила дълбоко впечатление на присъствуващите и имала широк отзвук в страната. По тоя повод Н. А. Живков написал обширна дописка във в. „Право", в която описва с възторг изложбата и произнесените речи. Говорили екзарх Антим I, Д. Иванов, председател на „Българското благодетелно братство Просвещение", което уредило изложбата, Т. Шишков и Мусевич. Последен говорил Славейков, за речта на когото дописникът пише с най-голям възторг. Славейков започнал да говори „малко тежичко, с набърчено чело, но с пламенни очи"... „Силни ръкопляскания, пише дописникът, от малки и големи прекъсваха вития".[591] Друг съвременник, който присъствувал на това тържество, предава с още по-възторжени думи впечатлението си от речта на Славейкова: „Из публиката излезе с късчета хартия в ръцете Славейков. И той говори тъй хубаво, тъй красноречиво и съдържателно, щото докара във възторг всякого. Шумни ръкопляскания пресичаха словото му на всеки пет реда. . . Аз, тогава още младо момче, узнах каква сила съдържа живата реч на Славейкова, който завладя сърцата, умовете, симпатиите и похвалите на всички присъствуващи; не само ги завладя, но ги обая с красноречието си и можеше да ги движи както му е угодно, да ги води където иска. Хората бяха готови да го прегръщат и да го целуват за красноречивите и съдържателните му

думи".[592] В своите спомени Ив. Христов, който също присъствувал на откриването на изложбата, нарига тая реч „блестяща" и добавя: „Тая реч очуди всички както с красотата на стила, тъй и с дълбокото познание на народний бит".[593]

През същата 1873 год. Славейков произнесъл още една реч, отбелязана в Цариградската преса. При тържественото традиционно отпразнуване на 11 (24) май, празника на българската просвета, от цариградските българи били произнесени много „здравици". Говорил и Славейков. Тази реч на Славейков не е печатана. За съдържанието ѝ можем да добием приблизителна представа от една дописка под заглавие „11 май", поместена във в. „Право". От краткото съдържание на произнесените речи ясно личат идейните различия между „младите" и „старите". Докато едни от ораторите възхваляват султана и министрите, а други, като Генович, нищо смислено не казвали, Славейков с „живи черти и силни изражения" очертал културната изостаналост на българите и изказал вярата си в силите и възможностите на народа. „В народа е, говорил Славейков, инициативата за всяко предприятие, и народът може да го свърши, ако само иска! Предводители и началници не струват нищо, ако народът не е проникнал в интересите си и не иска да ги запази. Предлагам прочее здравицата си за Български народ". Представителят на в. „Право", навярно редакторът му Ив. Найденов, възразявайки но Славейкова, заявил, че нищо не може да помогне на българския народ, освен „съгласието" и затова „да изхвърлим из помежду си умразното онуй разделение на касти". Докато Славейков проповядвал, че напредъкът на България зависи от това доколко народът е осъзнал своите интереси, представителят на в. „Право" доказвал, че условие за напредъка е примирението и съгласието между класите.[594]

Запазена е още една реч на Славейкова. Това е „Надгробното слово", произнесено по случай смъртта на Иларион Макариополски в 1875 год.[595] Същата година Славейков държал хубава реч пред учениците на Габровското училище.[596]

Освен споменатите тук речи, Славейков е произнасял много други речи в Цариград, в Одрин и др. градове, държал беседи в българското цариградско читалище, в черквите и т. н. Той съзнавал добре силата на своето слово и благотворното му влияние върху слушателите и това е била единствената му награда. Не всякога обаче той е получавал и тая морална награда за своята безвъзмездна обществена дейност. Често пъти той се сблъсквал с равнодушието и незаинтересоваността на своите съотечественици и това страшно го е огорчавало. Така напр., по повод годишното събрание на българското цариградско читалище Славейков написал уводна статия във в. „Напредък", в която с остри думи по-

рицава нехайството на българите към обществените работи. „Пристъпи са на избирание настоятелство. Гледахми, и нямаше кого да изберем! Избирахми и нямаше кой да приеме".[57]

3.

Както се вижда от казаното в тая глава, обществената дейност на Славейкова след спирането на в. „Македония", колкото и разнообразна да е, няма онова значение за национално-освободителното движение, каквото има дейността му, когато бил редактор на в. „Гайда" и в. „Македония". Влиянието му върху обществените борби през 1873—1876 год. е твърде намалено. Това обстоятелство е дало основание на някои автори да говорят за упадък в обществената дейност на Славейкова след 1872 год. Според проф. Б. Пенев, в 1872 год. Славейков напуснал полето на обществените борби, понеже съзнавал, че борческата му енергия е на пресекване, защото се чувствувал неспособен да тръгне по новия, революционен път на национално-освободителното движение. Със завършването на черковната борба обществената програма на Славейкова се изчерпала и неговите последователи, т. е. „младите" се озовали в безизходно положение, незнаейки кой път да хванат. „Разочарованието на Славейкова, който не знае какво да предприеме по-нататък, уморен и отхвърлен от арената на борбите, е толкоз силно, че понякога се превръща в безизходно отчаяние". Изхождайки от погрешната си схема за делението на възрожденците на просветители и революционери, Б. Пенев мисли, че в 1872 год. е станала смяната на две поколения, по-старото от които — просветителите — било принудено да сложи оръжието и да отстъпи място на новото поколение — революционерите. П. Р. Славейков, като водач на просветителите, бил също тъй принуден да сложи оръжието и да напусне полето на обществените борби. „С убеждението — пише Б. Пенев — че е минал редът на едно поколение, за да стори място на друго, ново, поколение, Славейков напуща през 1872 год. полето на борбите, става учител в Цариград и се отдава на мирна литературна дейност — особено от 1876 год. нататък, когато се установил в Стара Загора, в тесния кръг на своето семейство".[59a]

Първо трябва да забележим, че обяснението, според което засилването на революционното движение в България е свързано с някаква смяна на поколенията в 1872 год., е едно формално и ненаучно обяснение. Развоят на събитията след 1872 год. няма нищо общо със смяната на поколенията. Истината е, че след 1872 год. положението на българския народ почва бързо да се влошава. Под влияние на външната конкуренция кризата в занаятите се засилила и българските занаятчии били напълно разорени. Вносът на земеделски произведения от вън предизвикал тежка криза в селското сто-

панство. Примитивното българско селско стопанство, спъвано от разните останки на старата турска феодална система, било неспособно да се бори с външната конкуренция.[599] В същото време, за да се справи с грамадните си задължения по сключените външни заеми и за да покрие отчасти растящия бюджетен дефицит, турското правителство прибягнало до увеличение на данъците. Тия обстоятелства, въстанието в Босна и Херцеговина през 1875 год. и активизирането на близкоизточната политика на Русия, действували за бързото революционизиране на народните маси в България. Недоволството обхванало дори някои кръгове на „старите". В техните органи „Право", „Напредък" и „Век" критиката срещу турското управление става все по-силна и по-дръзка.

При това положение да се твърди, че П. Р. Славейков, водачът на „младите", доброволно сложил оръжие и се оттеглил от обществените борби, тъй като поради идейна изостаналост не знаел какво да предприеме по-нататък и кой път да хване, значи да се отрече най-същественото у него като общественик — здравата му връзка с народните маси и дълбоката му, непоклатима вяра в народа при всякакви обстоятелства. Такова твърдение се явява в пълно противоречие както с казаното за неговата обществена дяйност след спирането на в. „Македония", така и с дейността му изобщо преди освободителната война и след освобождението на България. Доколко Славейков разбирал ясно, че след приключването на черковната борба на българския народ предстоят нови борби, се вижда от статията „Двете касти и власти". „С изпъждането на гръцките калугери, казва се в тая статия, не ся е свършила българската революция, нито пък ще ся спре тя с това ваше поведение. Недейте се обверява на моменталнийт тойзи мир който владее в нашето отечество. Той скоро ще ся свърши и времето на новата борба ще настане. Тази борба ще има политический и социален характер". Тия редове, както и общият тон на статията, която е една програмна статия на в. „Македония", ясно показват, че в 1872 год. Славейков съвсем не е мислил да слага оръжието и да се оттегля от обществените борби. Що се отнася до твърдението на Б. Пенев, че в 1872 год. „Славейков трагично е съзнавал, че неговата борческа енергия е на пресекване", може да се каже, че вярно е обратното: в 1872 год. като общественик Славейков е бил в разцвета на силите си.[600]

Както се каза вече, въпреки тежките ограничения, наложени му от турското правителство, Славейков продължавал упорито да стои в Цариград, с надежда, че ще успее някак да поднови журналистическата си дейност. Враждебните действия на турската власт и на враговете му от лагера на „старите" обаче постепенно разбили надеждите му. Към 1876 год. Славейков почнал да се убеждава, че стоенето му в Цариград повече е излишно и невъзможно. В едно писмо до

приятеля си Г. Груев Славейков пише: „Щеше ми ся да остана барим за година еще на туй поприще (журналистическото, б.м.) но не може тъй". От същото писмо се вижда, че Славейков водел преговори за постъпване на работа в Русе или Виена.[601] Следователно, явно е, че не умората, идейната безпътица или отчаянието са накарали Славейков да се оттегли от обществените работи и да напусне Цариград, а убеждението, че в турската столица за него няма вече възможност за широка обществена дейност. Като истински народен борец Славейков никога не е напускал доброволно полето на обществените борби. Това той е правил, и то временно, само под натиска на непреодолими външни пречки.

Една от причините, поради които Славейков решил да напусне Цариград, е и крайно тежкото материално положение, в което изпаднал след спирането на в. „Македония". „В джебовете на Славейкова — пише синът му Пенчо Славейков — всякога е вял вятър; но сега, след окончателното запрещение на „Македония" завилняват три силни вилни вихрушки. Боб на опарки е обяда му, спрене или маслини — госба за вечеря".[602] В действителност положението е било още по-тежко, защото често пъти на обедите и вечерите му липсвали и тия скромни продукти. Особено непоносимо е станало положението на Славейков след „давията" (процеса, б. м.) във връзка с поръчителството, за което бил арестуван в Одрин. В едно писмо от 20. III. 1875 год. до Груев Славейков пише: „Явете ми, моля Ви, няма ли отговор и пари от Враца, защото съм в крайна нужда ям по веднаж в два дни и пак да съм в тягост на приятели. Разноските по давията тъй ма са истощили, и хайле истощават ма. Ако да не чаках от Враца можах да взема други мерки и да не тегля такваз бедност. Не идвам сам че и пари нямам за параходи и трамваи, и мя е срам да Ви гледам в очи като съм овиснал само на голямото ваше към мене снисхождение".[603] В повечето писма от това време до Г. Груева Славейков моли да му дадат в заем, или срещу сътрудничеството му във в. „Напредък", по пет, две или една лира, но често са му отказвали и тия скромни суми. В тия тежки дни, освен Груев, помагал му и най-големият му син Иван Славейков, който след свършването на ученето си в Цариград постъпва учител във Враца и поел издръжката на семейството, а същевременно изпращал по малко пари и на баща си.[604]

И така, след дванадесет годишна усилена обществена и книжовна дейност Славейков напуснал Цариград по-беден от всеки друг път. В продължение на няколко месеца той правел усилия да се настани на работа като учител или книжар в Русе, Трявна, Търново, Габрово, дори във Виена. Едва в началото на 1876 год. успял да намери учителско място в Стара Загора, където работил до изгарянето на града през освободителната война.[605]

ЗАБЕЛЕЖКИ КЪМ ГЛАВА ШЕСТА

[536] Сп. „Читалище", год. III, Цариград, 1872—73 г., стр. 1146—1147.

[537] В. „Независимост", год. III, бр. 38, 9. VI. 1873. В същия брой се съобщава за участието на Славейкова в сп. „Читалище".

[538] Сп. „Читалище", год. III, стр 1146—1147.

[539] Там, стр. 1147.

[540] Според С. С. Бобчев през четвъртата годишнина сп. „Читалище" било редактирано от Др. Цанков и С. С. Бобчев; вж. С. С. Бобчев, Преглед на български периодичен печат (1844—1894), Юб. сб. на б. ж., стр. 53. От това следва, че Славейков се е отказал от редакторството, възложено му от настоятелството. Като се съди обаче по съдържанието на четвъртата годишнина на сп. „Читалище", може със сигурност да се каже, че първите две книжки са редактирани от Славейкова.

[541] В в. „Право", год. 8-ма, бр. 10 от 18. V. 1873 г. и в Притурката на същия брой Т. Шишков пише, че някой си Т. Касапис издавал на три езика — гръцки, френски и турски — в. „Кудунатос" и че Славейков редактирал българското издание на същия вестник под името „Звънчатий Глумчо". При това Шишков не без злорадство забелязва, че в. „Звънчатий Глумчо"... „едвам веднаж се яви на свят и урочоса, защото издаването му начнало незаконно".

Като препечатва съобщението на в. „Турция" за спирането на в. „Звънчатий Глумчо", Л. Каравелов пише: „Може ли да бъде по-голяма несправедливост?" (Вж. в. „Независимост", год. III, бр. 32, 28. IV. 1873 год.). Издаван при крайно неблагоприятни условия, в. „Звънчатий Глумчо" бил твърде беден от към съдържание. Хр. Ботев го нарича подигравателно „Звънчатий глупчо".

[542] В „книжовни известия" на в. „Независимост", год. III, бр. 43 от 14. VII. 1873 г., Каравелов съобщава, че в Цариград започнал отново да излиза сатиричния вестник „Звънчатий Глумчо" (думата е за „Звънчатий" б. м.) и че вече излезли два броя. Според Ю. Иванов от в. „Звънчатий Глумчо" излезли 4 броя. Ю. Иванов, Български периодически печат от възраждането му до днес (1844—1890), София 1893 г., стр. 133. Явно е, че Ю. Иванов счита „Звънчатий глумчо" и „Звънчатий" за един и същ вестник. В книгописа на Т. Балан е посочено, че с първото си име вестникът е излязъл два броя, а с второто — също два. Вж. „Български книгопис за 100 години", стр. 374.

[543] В. „Шутош", год. I бр. 18, 2, III. 1874 г.

[544] В. „Шутош", год. I, бр. 24, 13. IV. 1874 г.

[545] Ю. Иванов, ц. с., стр. 154—155.

[546] В. „Право", год. 8-ма. бр. 5, бр. 8, бр. 10. април—май 1873 год В бр. 36 на същата годишнина е написана крайно ругателна дописка против Караведова и в. „Независимост".

[547] В. „Напредък", год. 9-та, бр. 1, 5. VII. 1874 г.

[548] В. „Напредък", год. 1 -та, бр. 65, 25. X. 1875 год.

[549] Арх. на П. Н. Б, инв. № 605/17.

[550] Арх. на П. Н. Б., инв. № 605/180. В друго писмо до Г. Груев Славейков се оплаква, че Найденов „претендирува все що ся пише (в в. „Напредък", б. м.) да минува за негово, а че и да не плаща нищо". П. Р. Славейков, Писма, Сб. Н. У., кн. XX., стр 150.

Явно е, че освен статиите и стихотворенията, които носят подписа му, Славейков е печатал в в. „Напредък" и други свои работи неподписани. Трудно е обаче да се установи кое принадлежи на неговото перо. С известна вероятност на него могат да се припишат статиите: „По учителските събори", бр. 10, год. 9-та, „От най-потребното за народа", год. 9-та, бр. 14, и редица работи под заглавие: „Разговорките от Звездан."

[551] П. Р. Славейков, Писма, Сб. Н. У., кн. XX, стр. 148 „Разбира се, пише Славейков, че с Г-на Найденова не ще мога и най-после не ще да вляга, а като с пет лири само нито да живея нито да помина мога, то

трябва да видя друг начин на поминък". По това време турската лира се равнявала на 100 гроша приблизително.

[552] Арх. на П. Н. Б., инв. № 605/13.

[553] П. Р. Славейков, Писма, Сб. Н. У., стр. 150; „Български притчи", ч. II, стр. XII; в брой 10, год. 8 на в. „Право" Т. Шишков се оплаква, че Славейков го напада в „Месяцеслова" си за 1873 год.; в брой 67, год. 10-та на в. „Напредък" Н. Тодоров съобщава, че от излезлите за 1876 г. „Мясецослови" най-интересния е тоя на П. Р. Славейков. Вж. Б. Пенев, История на новата българска литература, т. IV, ч. I, стр. 476—477.

[554] П. Р. Славейков, Български притчи, ч. II, стр. XI.

[555] В. „Македония", год. III, бр. 3, 14. XII. 1868 г.

[556] В. „Македоиия", год. III, бр. 29, 14 юни 1869 г.

[557] Вж. статията „Кратко обяснително описание на целта и деятелността на Българското Благодетелно в Ц-град Братство Просвещение" от М (усевич) в в. „Право", год. 8-ма, бр. 24 от 25. VIII. 1873; в друга статия Мусевич описва 30 български села около Цариград, в които дружеството се стараело да открие училища и да ги снабди с учители. Вж. Притурка на в. „Право", год. 8-ма, брой 6 и 7, 30. IV. 1873 г.

В своята работа „Българските села в околността на Цариград" Д-р П. Орешков цитира спомените на Нил Попов, според когото „през 1871—1873 год. се образуват едно след друго две български дружества с просветителен характер: „Македонска дружина" и „Просвещение". Вж. Д-р П. Орешков „Българските села в околността на Цариград", сп. Ак. Н., кн. VIII, стр. 87; от тия редове не е ясно към коя година — 1871 или 1873 — Нил Попов отнася основаването на благодетелното братство „Просвещение". Всеки случай не е вярна нито едната, нито другата година. Както се вижда от цитираната „Призовка" в „Македония", през 1869 год. дружеството имало вече извършена значителна дейност, следователно трябва да приемем, че дружеството е основано в 1868 г. както твърди Мусевич, деловодител на същото дружество. По-подробно за дейността на „Българското благодетелно братство Просвещение" вж. у Н. Начов, Цариград като културен център на българите до 1877 г., Сб. А. Н., кн. XIX, стр. 68 и сл.; Н. Начов смята, че „Настоятелството", начело с Славейков и Богданов, и българското „благодетелно братство Просвещение" са две различни просветни начинания. Това обаче не е вярно. Обстоятелството, че както „Настоятелството", така и дружеството „Просвещение" съществуват в едно и също време и имат едни и същи задачи, и че Славейков участвувал дейно в дружеството „Просвещение", показва, че „Настоятелството за подържане на българщината" и дружеството Просвещение са едно и също нещо. „Настоятелството", което излиза в в. „Македония" с споменатата „Призовка", е настоятелство на българското благодетелно братство „Просвещение".

[558] В. „Право", год. 8-ма, бр. 17, 7, VII. 1873 год.

[559] В. „Македония", год. V, бр. 33 и бр. 34, 17 и 24. VIII, 1871 г.

[560] Д. Благоев, Кратки бележки из моя живот, София, 1945 г., стр. 11—12. Заслужава да се отбележи, че навсякъде в своите спомени Д. Благоев говори за Славейкова като „националист—революционер" и „бунтовник". Това показва, че прогресивните ученици, като Д. Благоев, считали Славейкова за революционер. Славейков не пречел на революционните прояви на своите ученици, само ги съветвал да бъдат по-предпазливи. Както се вижда от спомените му, Д. Благоев не е изменил това си отношение и тая си преценка за Славейкова и в края на живота си. А това потвърждава изказаното от мене схващане за отношението на Славейкова към национално-революционната партия и за мястото му в демократичното движение в България до Освобождението. (Вж. гл. V, ч. II).

[561] Макар новооткритото българско училище в Цариград да е наречено „по-висше", в учебно отношение не ще е стояло на достатъчна висота, поради което за своя син, който учил в това училище, Славейков издействувал стипендия в Русия. (Р. Славейков, П. Р. Слввейков, София 1927 г. стр. 46). Вярно е, че това училище не могло да се развие така, както проектирали неговите основатели, но да се отрича факта на откриването

му, както прави Н. Начов (вж. ц. с., стр. 120) е неоснователно. Изглежда, че новото „по-висше" училище се е състояло от 2—3 класа, открити при старото българско училище в Фенер. Вж. в. „Напредък" год. 5-та. 28. IX. 1874 год.

562 В. „Македония", год. I., бр. 7, 3. XII. 1866 г.

563 Никола Г. Еничерев, Спомени от моето учителство в Прилеп, Сб. Н. У., кн. XX, стр. 59.

564 Арх. на П. Р. С., папка XVIII 5.

565 П. Р. Славейков, Български притчи, ч. II, стр. XII.

566 За основаването и задачите на „Македонската дружина" в Цариград вж. подробно у Н. Начев. Цариград като културен център на Българите до 1877 г., Сб. Н. У., кн. XIX, стр. 60 и сл.

567 Арх. П. Н. Б., инв. № 605/21; П. Р. Славейков, Български притчи, ч. II, стр. XII; „В Македония аз се бавих, пише Славейков, всичко около един месец"....

568 Р. Славейков, ц. с., стр. 47.

569 П. Р. Славейков, Писма, Сб. Н. У., кн. XX, стр. 147. От едно писмо на Славейкова се вижда, че той събирал статистически сведения за Одрин и Одринската епархия. Арх. на П. Н. Б., инв. № 605/23. В резултат на това той написал обширна статия „Сведения за Тракия и особено за Одринската епархия и Одрин", поместена в в. „Напредък", год. 9-та, бр. 19, 7. XII, 1874 г. Според Славейков, по това време Одрин броял 150,000 ж.

570 За откриването на първото българско училище и за развитието на българската просвета в Одрин вж. у Г. Димитров, Княжество България, ч. I, стр. 220 и сл.

571 Арх. па П. Н. Б., инв. № 605/23.

572 Арх. на П. Н. Б., инв. № 605/23.

573 Арх. на П. Н. Б., инв. № 605/24.

574 Арх. на П. Н. Б., инв. № 605/22.

575 Там.

576 Между тия, които тръгнали с Славейкова от Цариград за Одрин, бил и бъдещият основоположник на социализма в България Димитър Благоев. В своите спомени Д. Благоев пише, че Славейков открил в Одрин българска гимназия и в началото работата тръгнала добре. Вж. Д. Благоев, Кратки бележки из моя живот, София 1945 г., стр. 12. Като имаме предвид обстоятелството, че в дадения момент в Одрин освен Славейков нямало други подготвени учители, едва ли може да се счита за гимназия отвореното от него училище.

577 Арх. на П. Н. Б., инв. № 605/22.

578 Арх. на П. Н. Б., инв. № 605/23.

579 Арх. на П. Н. Б., инв. № 605/23.

580 Арх. на П. Н. Б., инв. № 605/22 и 23.

581 П. Р. Слввейков, Писма, Сб. Н. У., кн. XX, стр. 147

582 В. „Напредък", год. 9-та, бр. 13, 26. X. 1874. Авторът на дописката признава обаче, че в началото Славейков развил усилена и полезна дейност. В. „Век", год. II, бр. 9, 1. III. 1875 год.

583 В. „Напредък", год. 9-та, бр. 16, 16. XI. 1834 г.

584 В. „Напредък", год. 9-та, бр. 19 и бр. 20, 7—14, XII. 1874.

585 Д. Благоев, Кратки бележки из моя живот, стр. 12—13; вж също спомените на Ив. Христов в Арх. на П. Р. С., папка XVIII 5. Според Г. Димитров, който по онова време е бил книжар в Одрин, причината за разстройството на българските училища и за изгонването на Славейкова било убийството на някакъв богат турски търговец в едно от българските училища. Г. Димитров, Княжество България, ч. I, стр, 237—239.

586 Р. Славейков, П. Р. Славейков и пр., стр. 48; според Р. Славейков баща му бил задължен по това поръчителство с 30,000 гроша. От едно писмо на Славейкова узнаваме, че като поръчител от него търсели 101 лири, т. е. около 12,000 гроша. Арх. на П. Н. Б., инв. № 605/6; „Работата е, пише Славейков, че не се дават тъй лесно и без никакво право 101 лири, а дал съм и давам подир тях (разноски по дялото — б. м.) до сега повеч

от 40 (лири — б. м.)". Не е верно и твърдението на Р. Славейков, че след като се оправдал по това дело, баща му отново отишъл в Одрин. В Одрин той вече не се върнал. В едно писмо до баджанака си Славейков описва подробно историята с поръчителството, АНБ. пап. 119 II В. 10249.

[586а] Арх. на П. Н. Б., инв. № 605/6. Славейков изобщо се е отнасял с пренебрежение към парите и паричните си сметки, поради което до края на живота си бил тормозен от хитри и користолюбиви хора. Така напр. в 1892 год., само три години преди смъртта на Славейкова, наследницата на Петко Димитров, бивш настоятел на българските училища в Одрин, дала под съд Славейкова за 800 лв., които уж баща й дал на Славейкова, когато бил учител. Вж. Арх. на П. Р. С., папка XXI 1.

[587] От цитираните писма на Славейкова видяхме, че той се нагърбил да подържа трима ученици. Ето какво пише в спомените си един от одринските му ученици: „Дядо Славейков беше толкоз милостив и щедър, щото постоянно биваше обсаден от бедняци за милостиня било в училището в час на преподаване, било на улицата, било в дома му; и никого не връщаше празен, докато раздаде и последната пара що имаше, а после своите скромни разноски посрещаше на вересия от блискиий махленски бакалин, комуто се разплащаше, когато му поднасяха от нейде пари". Арх. на П. Р. С., папка XVIII, 5.

[588] Надгробните речи на Славейкова, произнесени при погребението на Авксентия, са напечатани в в. „Гайда" год. II, бр. 16, 8. II. 1865 г. Пенчо Славейков мисли, че освен тия две речи и речта произнесена на изложбата в Цариград през 1873 год. няма други напечатани речи на баща му. Вж. П. Славейков. Избрани съчинения на П. Р. Славейков, кн. I, стр. IX; Както ще видим, има и други напечатани речи на П. Р. Славейков.

[589] Арх. на П. Р. С., папка XVIII, 5; Спомени на Ив. Христов.

[590] Тази реч е напечатана като приложение към „Жизнеописанието" на Натанаила, вж. Сб. Н. У., кн. XXV.

[591] В. „Право", год. 8-ма, бр. 17, 7. VII. 1873. Изложбата била открита на Петровден.

[592] В. „Новини", год. V, бр. 80, Цариград, 7. VII. 1895, подлистник „Възпоминания". Анонимният автор на тия „Възпоминания" пише, че след речта, Ст. Илич, поздравлявайки оратора, поискал от него разрешение да напечата речта му в хиляди екземпляри, за да може да достигне до всеки българин. Тази реч на Славейкова е запазена. Вж. Н. Начов, Цариград като културен център на Българите до 1877 г., Сб. А. Н., кн. XIX, стр. 72.

[593] Арх. на П. Р. С., папка XVIII 5; Спомените на Ив. Христов.

[594] Притурка на в. „Право", год. 8-ма бр. 3, 11. V, 1373 г.

[595] Тази реч е напечатана в в. „Напредък", год. 9 та, бр. 46, 14. IV. 1875 г.

[596] Н. Саранов, Един спомен за Дяда Славейкова. Сп. Мисъл, год. XI, кн. VII, стр. 450 и сл. Авторът разказва с какъв голям интерес и вълнение учениците очаквали да чуят словото на Славейкова.

[597] В. „Напредък", год. 9-та, бр. 37, 12. IV. 1875 г. Под влияние на това „грозно" положение Славейков написал стихотворението: „Не сми народ! Не сми народ а мърша, пак ще кажа и с това ще да свърша". вж. същия брой на „Напредък". Този е повода за написването на това стихотворение, а не „ожесточението на борбата и печалното падение на народните водачи", както пише М. Арнаудов. Вж. сп. Б. А. Н., кн. LXX, стр. 63.

[598] Б. Пенев, История на новата Българска литиратура, т. IV, стр. 228—231.

[599] Освен многобройните статии върху селското стопанство в в. „Напредък", в. „Век", в. „Източно време" и др., ясни указания за растящата криза в селското стопанство намираме в сведенията, които спомнатите вестници дават редовно за цените на земеделските произведения на цариградската пиаца.

[600] Грешката на Б. Пенев и на други литературни историци се състои в това, че те вземат като нещо трайно и постоянно временните разочарования на Славейкова отразени в поезията му.

[601] П. Р. Славейков, Писма, Сб, Н. У,. кн. XX, стр. 148. И в други писма Славейков загатва, че е решил да напустне Цариград. Вж. Писма, стр. 153.

[602] П. Р. Славейков, Избрани съчинения, книга първа, София, 1901, Характеристика от Пенчо Славейков, стр. XL.

[603] Арх. на П. Н. Б., инв. № 605/16.

[604] Р. Славейков, П. Р. Славейков, стр. 18. Вж. също писмата на Славейкова от това време в Сб. Н. Ум., кн. XX и в Арх. на П. Н. Б., Инв. № 605, в които често се споменава за очаквани суми от Враца.

[605] В едно писмо до Г. Груев от 24. IV. 1875 г. Славейков пише, че има намерение да отиде на работа в книжарницата на Момчилова в Русе или в Виена, от който град получил предложение. Вж. писма. Сб. Н. У., кн. XX, стр. 149; АНБ, пап. 119, В, 10,252, 10.253, 10,250.

ГЛАВА СЕДМА

Обществена дейност в Стара Загора и участие в Освободителната война

1.

Обикновено се приема, че след напускането на Цариград Славейков се откъснал от обществените борби и „уединен в кръга на своето семейство" той се отдал на мирен литературен труд [606]. Наистина, в Стара Загора условията за по-широка обществена дейност били неблагоприятни, особено след избухването на Априлското въстание. Като учител по български език и история, той се заловил усърдно с непосредствените си задължения в гимназията и съставил учебник по история. Наред с това Славейков подреждал събраните пословици и работил усилено над един голям географски и исторически речник на Балкански полуостров. В Стара Загора Славейков написал и няколко от най-хубавите си стихотворения [607].

С това обаче не се изчерпвала неговата дейност. Събитията, които настъпили наскоро след пристигането му в Стара Загора, отново раздвижили стария борец. Страшните жестокости, извършени от турците при потъпкването на Априлското въстание, и страданията на населението от въстаналата област подтикнали Славейкова към дейност. Щом се възстановили прекъснатите от събитията съобщения, той написал писмо до Г. Груев в Цариград, в което предлага Екзархията да застане начело на една помощна акция в полза на пострадалите. „Аз мога — пише Славейков — до-нейде да си представя неизгодното в много отношения положение на Екзархията в днешно време, но вие никога и никак не можите си представи сърцераздирающето положение на населенията по някои места в отечеството ни. То е таквоз което налага длъжност на всякого който има сърце человеческо да ся опита да направи самото възможно за облекчение на злостраждущите". В Стара Загора имало „разположение за събиране на едно волно спомоществование на тези пострадали", но хората се страхували да не ги обвинят в съчувствие към въстанието и затова Славейков предлага Екзархията да намери някаква законна форма на тая акция и да даде наставления как трябва да се провежда. „Ако не вземем ний от тука инициативата на едно такова предприятие, аз не вярвам да има друго място което

да помисли за това. Защото — продължава Славейков — освен нашийт град (Стара Загора), Казанлък, Калофер, Ени Загра и Сливен донейде навсякъде по нас другите места са в неизгодно за таквози дело положение". Щом Стара Загора даде пример и другите околни градове ще подхванат помошната акция. „Не беше зле, добавя Славейков, ако можеше Цариград да покаже пръв пример на това, но Цариград български град ли е за таквиз работи?" В края на писмото Славейков предлага на Груева да се опита да „пораздрънка тази струна за спомагане" в българската цариградска преса [608].

Тази дейност на Славейкова обаче не останала незабелязана от подозрителното око на турските власти. На 14 юли 1876 год. той бил арестуван, окован във вериги и белекчета и откаран в Одрин. „Помислих си пише Славейков — че тоя път поне, 30-й или 40-й непомня (по реда на арестуването му, б. н.) не ще изляза жив из затвора и че ще свърша с бесилката". Славейков съумял така да се представи пред „истинтакчията" (следователя), че след три дена бил освободен и се върнал в Стара Загора, за голямо удивление на приятелите си, които не се надявали да го видят вече [609].

През м. септември 1876 год. Славейков пътувал за Казанлък и там имал възможност да се срещне и да говори с членовете на комисията, назначена да анкетира турските зверства в областта на въстанието. По пътя за Казанлък Славейков срещнал пострадали от турските погроми жени и деца, които отивали в Стара Загора да просят. Възбуден от тая трагична сцена, той говорил така рязко в защита на българския народ, че Скайлер и придружаващият комисията — българинът П. Димитров, се обидили. „Аз се срещнах с речените (Скайлер, Церетелев и П. Димитров, б. м.) — пише Славейков — часът подир 3-те, но крайно раздразнен от случките през денят, имах же злочестината да бъда отново възволнуван от разговорите на приятеля ви (П. Димитров, б. м.), който при всичката си европейска образованост и вежливост си позволи да ся изрази не само неблагоприятно но и твърде унизително за състоянието на народът ни въобще; това мя извади из търпение, и за да оборя неверните им и несправедливи заключения, аз започнах малко круто от тамо че те нищо не са узнали и че не можат да кажат че знаят състоянието на този народ и неговите злострадания, аз им говорих с жар и тъй както те, вярвам, не са имали случай да чуят от други, възражения резки наистина но праведни, това е негли дало повод да си предположат това което са си предположили" . . . Особено силно бил възмутен Славейков от раболепното държане на П. Димитров пред чужденците. Церетелев, напротив, бил доволен от това, което чул, и на сутринта поискал да се срещне със Славейкова, благодарил му за дадените сведения и заявил, че такива неща не е чувал от други българи. В

края на писмото си Славейков пише, че в отговор на „изложението на г-на Биринга“ (секретарят на английското посолство в Цариград — Бъринг, б. м.), който давал погрешни и пристрастни сведения за бунтовническото движение в България, готвел „твърде любопитно но и доволно пространно“ изложение върху българските работи в течение на последните 40 години [610].

В края на 1876 и началото на 1877 год. Славейков попаднал в такова мрачно отчаяние, че загубил желание не само за всякаква работа, но и да живее. Тъй като моята задача е да изследвам обществено-политическата дейност на Славейкова, а не и личния му живот, не бих се спирал на тоя момент, ако не бе опита на някои автори да обяснят душевното му състояние с прекъсването на обществената му дейност. Ето как Б. Пенев обяснява мрачното душевно състояние на Славейкова в Стара Загора: „Борбата го увлича до самозабрава, вниманието му всецяло е погълнато от нейния ход и успех, — в нея той кали своята воля, и в нейния кипеж душевните страдания сякаш претръпват. Естествено е, че в първия момент след отдалечаването от шумния живот той се задушава. В тишината започва мъчителното опомняне — резкият преход от един живот в друг го съвзема и неприятно събужда, тъй както замлъкването на кречеталото събужда воденичаря“. [611] Според Ив. Славейков, причината за душевната криза на баща му била тая, че той съзнавал безсилието си да помогне на страдащия български народ след Априлското въстание [612]. Пенчо Славейков пише, че зародишът на меланхолията, която обзела баща му в Стара Загора „се крие в отбиването му от ония коловози на живота, по които Славейков до сега е вървял — борбата, елемента, в който той се е чувствувал тъй добре, както птица в свободен въздух“, но признава, че „причини от чисто домашен характер са усилвали тази меланхолия“.[613]

Като доказателство, че мрачното душевно състояние на П. Р. Славейков в Стара Загора се дължи на принудителното му оттегляне от обществените борби, споменатите автори цитират едно писмо на Славейкова до сина му Иван с дата 7. XI. 1876 год. В това писмо Славейков пише: „Относително до последните години, що прекарахми днес можем да кажем че сми по-добре, освен това дето от два три месеци насам, именно от как сми ся прибрали наедно (в същото писмо Славейков съобщава, че е довел семейството си от Трявна в Стара Загора през м. септември, б. м.), аз ся усещам твърде изтощен и залинял, страдам же повече нравствено, като ся неосещам способен да продължа вече литературните си занятия, единственото за мене утешение след оттеглянето ми от бурний граждански водовъртеж. Това мя много мъчи, за щото не намервам в друго никаква прелест на живота вече, и ако

за зла чест аз не ся осетя наново повикан на този труд и живот страх ме е да не „метна петалите" в задушливият кръг на бездействието и на умръзването що ми е умръзнал светът. Аз страдам душевно, но молете Бога да но ми даде сила и крепкост да ся удържа и да не падна без време, защото ако за себе си вече не съм нужен, нужен съм още за Вас и повече за сестрите Ви. Притова още побързвайте и Ви с уроците и заздравнието си за да захванете мястото, което явно веке че скоро ще ви изпразня.

В тъжни предчувствия ако и без малодушие, разочарован, аз чакам часът който ще мя съедини с предците ми и не ми е жал освен че рано ще мя повикат ако нов позив към труд мя не повика на нов живот". [614].

Както се вижда от това писмо, Славейков се оплаква, че поради душевната си мъка той не може да работи, а не че няма какво да работи. В никое писмо на Славейкова до настаняването на семейството си в Стара Загора не виждаме отразено мрачното му състояние. Напротив, неговите съвременници пишат, че след пристигането му в Стара Загора той бил „весел събеседник, шегобиец и интересен разказвач" [615]

В действителност причините за душевната криза на Славейкова в края на 1876 год. и началото на 1877 год. са от чисто семеен характер. Разполагаме с достатъчно данни, от които се вижда, че в семейния си живот Славейков не е бил щастлив и това обстоятелство, казано мимоходом, не е без значение за изследвачите на поетичното му творчество. Сам Славейков, в едно писмо от декември 1876 год. откровено изповяда на сина си Иван, че причината за отчаяното му душевно състояние са тежките и продължителни семейни недоразумения [616].

2.

Макар че по това време мрачните настроения спохождат често Славейкова, неговата борческа натура и голямото му трудолюбие не го оставили да затъне в продължително бездействие. Слуховете за неизбежна и близка война между Русия и Турция го изпълвали с надежди и възбуждали волята му за работа.

На 5 (17) април 1877 год. в Стара Загора пристигнала англичанката леди Странгфорд, която обикаляла пострадалите по време на въстанието селища да раздава помощи на нуждаещите се. Славейков взел дейно участие в посрещането ѝ, съставил адресите, поднесени на гостенката от „казалийския съвет", от сирачетата на пострадалите села и от ученицитемакедончета, а като член на делегацията, избрана от учителското тяло, той водил с англичанката доста дълъг разговор, който изложил в една дописка, предназначена за английските вестници и за българските вестници в Цариград [617].

Някои историци на българското възраждане използват разговора на Славейкова с леди Странгфорд, така както е изложен в споменатата дописка, за да изтъкнат отрицателното отношение на Славейкова към Априлското въстание[618]. В глава пета, ч. II на настоящия труд са посочени, струва ми се, достатъчно данни, от които се вижда какво е било действителното отношение на Славейкова към българското национално-революционно движение. Най-малко от един официален разговор с една чужденка — туркофилка, воден след ужасните турски зверства и след арестуването на Славейкова и описан в дописка за вестниците, можем да правим заключение за истинското отношение на Славейкова към национално-революционните борби. При такива обстоятелства да се защищава или хвали Априлското въстание е било невъзможно и излишно. Но в тоя разговор прави впечатление друго нещо, а именно, смелостта, с която Славейков открито изказва симпатиите си към Русия и мнението си за непоправимостта на турците като господствуваща нация, и то в едно време, когато всеки момент се очаквало избухването на руско-турската война [619], На думите на леди Странгфорд, че руските внушения били гибелни за българите и че те трябва да се пазят от Русия, защото, ако българският народ попадне под русите, положението му щяло да стане още по-лошо, Славейков отговаря така: „Ний сми ся въздържали от да възлагами надеждите си исключително на една коя да е от силите. А като очаквами доброто за нас от съвокупното действие на всички, към всички сми еднакво благоразположени. Немат право тези които ни обвиняват в русофилство и преданност на руската политика, те правят заключенията си по това, защото не могат да ни вдъхнат тази същата омраза към тази държава която имат те, но ний нямаме никакви политически съперничания с никого и нямами причина за да мразим Россия, както и никоя друга държава". [620]

Що се отнася до обществената дейност на Славейкова в Стара Загора и отношението му към революционното движение по това време, спомените на съвременците му го представят в по-друга светлина отколкото официалния разговор с леди Странгфорд. Атанас Илиев разказва в спомените си, че при идването си в Стара-Загора през август 1875 год., с цел да вдигне въстание, Стефан Стамболов уверявал членовете на Старозагорския революционен комитет, че в Цариград говорил с ген. Игнатиев и с П. Р. Славейков и че те одобрявали решението на Б. Р. Ц. К. за обявяване на въстанието. [621]

Възможно е, разбира се, Стамболов да е споменал в случая името на популярния български общественик, за да бъде по-убедителен пред членовете на Старозагорския революционен комитет [622]. Затова пък сведенията, които дава Д·

Благоев са напълно ясни и определени. Като разказва как напуснал Габрово след затварянето на гимназията през Априлското въстание, как той, заедно с още три македончета пристигнали в Стара Загора, където били приети радушно и настанени от Славекова, Д. Благоев продължава: „Учехме се ние в училището, но се и вслушвахме що става вън от него. А там, в града, се водеше упорита борба между дядо Славейков и старозагорските чорбаджии. Тия последните бяха заклети врагове на всяка революция и наричаха всякак въстаналите — нехранимайковци, хаймани. Те бяха врагове и на мисълта за една руско-турска война. Дядо Славейков бе повел една ожесточена борба против хулите и клеветите на старозагорските чорбаджии. Ние пък, възмутени от тяхната клеветническа кампания, се разпалихме още повече в революционния си устрем и решихме да се намесим в борбата, в защита на въстанието. За тази цел си основахме уж тайно ученическо дружество, което издаваше ръкописни позиви, които лепехме из улиците, доказвайки в тях предателството на чорбаджиите, наричайки ги изменници на народа. За това обвиниха дядо Славейков и той един път ме извика (защото аз им бях автора) и ме съветва да пиша по-въздържано, тъй като него обвинявали за тия позиви". [623]

3.

Освободителната война увлякла отново Славейкова в бурния обществен и политически живот. Още при първите известия за навлизането на руските войски в България Славейков почнал да подготвя учениците си и гражданите за посрещането на освободителите. В градинката при черквата „Св. Никола" той събирал по-добрите си ученици и ги учел да пеят песни, съчинени от него специално за посрещане на русите [624]. В същата черква той държал пред старозагорските граждани „една дълга и иносказателна реч за тръгването и скорошното пристигане на освободителите" [625].

Славейков взел дейно участие в посрещането на русите и в организирането на гражданската власт в Стара Загора. При тържественото посрещане на руския генерал Гурко Славейков произнесъл на „славяно-руски език" дълга реч, която, според спомените на Ат. Илиев, била толкова трогателна, че докарала в умиление всички събрани. [626] Веднага след пристигането на Гурко в Стара Загора бил образуван временен административен съвет. За председател на съвета бил назначен Славейков. [627]

Навлизането на руските войски в България предизвикало страшна паника всред турското население. В същото време на много места някои българи почнали да дават простор на умразата си към своите вековни мъчители. Убийства на турци, разграбване и опожаряване на турски имоти и къщи ставали

все по-често явление. Тия прояви обаче създавали безпорядък, спъвали воденето на войната и давали основание на враговете да нападат Русия. Ето защо в своята прокламация Александър II обещал на всички, които останат мирни по местата си, покровителството на руските власти.

Славейков схващал, че всяко изстъпление срещу турците в дадения момент се явява вредно не само за хода на военните действия, но и за самите българи, които враговете се стараели да представят като не по-малко диви и жестоки от турците. Ето защо, като председател на административния съвет, Славейков държал реч, в която осъдил насилията над турското мирно население и призовал своите граждани да се отнасят човешки към бившите си господари, за да не дадат основание на неприятелите да обвиняват българския народ в жестокост. „От този ден — пише Ив. Христов — престанаха тия неистовства". [628]

Изобщо от посрещането на руските освободителни войски до отстъпването им от Стара Загора Славейков изпъква като главен представител на българското население пред руските военни власти и като главен ръководител на гражданското управление в града. Така го рисува в дневника си и полковник Прерадович, назначен за комендант на Стара Загора от генерал Столетов. „Генерал Столетов — пише Прерадович — ме запозна с членовете на градския съвет. Председател някой си г-н Славейков, известен в България като народен писател; Славейков, макар вече поостарял, но хубавец мъж с бистри стремителни очи и бели къдрави коси, произведе ми чрезвичайно добро впечатление". От дневника на Прерадович се вижда, че Славейков бил неотлъчно на своя пост в градския съвет, а разпорежданията му и съветите му по организирането на продоволствието, по настаняването на болните, ранените и бежанците и по съставянето на български доброволчески чети принасяли голяма полза на руските войски. С отличното познаване на местните условия, със своята съобразителност и предвидливост Славейков бил ценен сътрудник на руските военни власти по много въпроси. Като посочва многобройните задачи, които стоели пред градския съвет, Прерадович продължава: „По-нататък на градското управление лежи още грижата за устройство на болници, тъй като ранени селяни, жени и деца водеха всекидневно. Освен всичко гореизложено, при Славейков довеждаха безпрестанно турци, уловени в окръжието и подозрени или като шпиони, или пък обвинени в подпалване, ограбване, убийство и в това, на конец, че те са башибозуци. Всякой от тях трябваше да се изпита, още повече, че по-многото обаждат къде се намира турската армия, нейното число и движението ѝ — сведения, необходими за началника на предния отред. Славейков настоява да се претърсят турските махали, понеже, по искането на генерал Гурко, турците са

дали само ръждясалото, дето нищо не струва, оръжие, а хубавото скрили". Славейков предлагал още да бъде арестуван богатият и влиятелен турчин Емин паша, който бил в сношение с турските заложници, и да се поставят под надзор семействата на избягалите от Стара Загора бейове, които организирали разбойнически шайки и тероризирали българското население в окръга. Прерадович усвоил тия съвети на Славейкова, но не можал да ги приложи напълно, понеже били отхвърлени от по-висшите военни власти. А колко правилни и навременни били тия съвети станало ясно при отстъплението, когато турците почнали да стрелят от своите къщи по отстъпващите войски и бягащото българско население[628а].

Между това над Стара Загора надвиснала страшна опасност. От юг се приближавали войските на Сюлейман паша. Явно било, че русите се готвели да отстъпят града в ръцете на неприятеля. В тия тежки часове за Стара Загора Славейков останал твърдо на поста си. При отбраната на града Славейков командувал, яхнал на един червен кон, наскоро образуваната градска милиция.[629] Ето как сам Славейков описва участието си в битката за Стара Загора: „Аз направих всичко, което можах да спомогна за удържането на града и в старанията си бях забравил и домашни и всичките книжовни съкровища, които стояха натрупани в къщи. . . Когато всичко около мене беше гръм и дим, врясък и писък, плач и рев; когато войските се отдръпнаха от позициите си и почти всичко живо беше излязло извън града, аз, един от последните, възседнал на кон, обърнах гръб и се отправих към дома си. По мене вече летяха турските куршуми и краищата на града от гдето настъпваше неприятеля издигаха големи пламъци във въздуха. Всяка минута бавене беше смърт"[630].

След напускането на Стара Загора Славейков отишел в с. Мъглиш, където го заварил ученикът му Ив. Христов. За движението и дейността на Славейков по това време имаме доста подробни сведения от съвременници, но най-достоверни са сведенията на Ив. Христов, който известно време придружавал своя учител. Според Христов, от Мъглиш Славейков заминал за Селци, от там отишъл в Трявна, после в Габрово и Търново. В тоя град Славейков станал прошенописец, за да си изкарва прехраната. Такава работа намерил той и на колегите си от Стара Загора. В свободното време Славейков пишел стихове, които чрез Христов изпращал до полковник Соболев (бъдащ министър-председател на България) в генералния щаб на руската армия. В едни бележки на Славейкова за Освободителната война намираме данни които потвърдяват сведенията на Христов. „От Стара Загора — пише Славейков — на 19. VII. 1877 год. през мъглишкий манастир бегах в Тревна. Ходих в Габрово да посрещна Иринка с която бехме се разделили неволно в бягането. От Трявна отидох в

Търново. В Търново имах работа по съставянето на карта през Хаин-боаз и борощица с боборикина." В Търново, според същите бележки, той се занимавал с прошенопиство.[631]

Едва сега, далеч от огъня на битката, Славейков си дал сметка за постигналото го нещастие. „Не мога — пише той до сина си Иван — да прежаля големите загуби, които ме сполетяха в отношение на филологическите и книжовните ми трудове, които са невъзвратими защото нищичко не избавих. Излязохми всинца, токо кажи само по една риза, но всичко пак може да ся попълни каквото е било, само това няма да ся постигне никога, от това загубата колкото е моя и Ваша, толкоз повече е на народа, който ся лишава също от неоценими за него сбирки и трудове. Работя уж сега изново, но нити време ми остава, нито необходимата за това бодрост, защото съм вече и изнурен и застарял и убит духом".[632]

Това горчиво настроение обаче отминало бързо. Славейков схващал, че с тая война се решава съдбата на българския народ и че българите трябва да се покажат достойни за големите жертви, които руският народ прави за освобождението на България. Ето защо той критикувал остро малодушието, егоизма и скъперничеството на ония свои сънародници, които при първите страдания и щети, нанесени им от войната, били готови да се оплакват и да проклинат. „В то время, — пише Немирович-Данченко, който участвувал в Освободителната война като военен кореспондент — как остальные болгаре кляли наше легкомыслие, с каким мы, сунувшие за Балканы, отдали под нож живших там христиан, в то время, как все они жаловались и плакали — Славейков ни разу не упрекнул русских ни единым словом. — Великое дело недостигается без великих жертв. Только тот народ и может дорого ценит свою свободу и отстаивает ее, — кому она дорого досталась! Говорил он по тому поводу, он лично, потерявший все!" Славейков умеел да отличава великото от дребното и гледал от високо на неизбежните във всяка война недоразумения и търкания, които дразнели и сърдели някои дребнави души. „Он не скрывал от себя — пише Немирович-Данченко — великих недостатков своего народа — скупости и егоизма и ни один из наших болгарофобов так не бичевал братущек своим осуждением, как он. Ему, впрочем, удалось разшевеливать самую апатичную среду. Во время этих поездок и столкновений с российскими строителями царства Болгарского, Петко Славейкову случалось нарываться на крупныя неприятности. Наши верхолеты и офицерики, мнившие себя чуть не Зевсами — громовержцами, интенданты и всевозможные чиновники хозяйственных управлений третировали Славейкова, как простого и „вшивого" (обыкновенное тогда выраженые) братушку. Славейков с большим юмором разсказывал о таких случайностях, не заразившись враждою к нам, которая отор-

вала от нас много иных честных и хороших сил. Славейков в каждом русском видел одну из единиц русского народа, народа, к которому издавно он чувствовал благоговейную восторженную любовь — любовь выдержавшую всякия испытания до конца. Часто, когда он говорил о нас, мне казалось, что он понимает Россию больше многих наших мудрецов халдейских. Не было в это время дела, где бы он отказался от содействия обезпечить-ли продоволствием отряд, или купить офицерику какую-нибудь мелоч. Достаточно было быть русским, чтобы иметь право расчитывать на его услуги, труд, сведения и даже маленькия средства". [633]

С голямо възмущение Славейков порицавал ония свои съотечественици, които използували военната обстановка, за да трупат пари, когато русите проливали кръвта си за освобождението на българския народ. По повод на това той написал стихотворение „Към българите от страна на русите", в което осъжда алчните за пари спекуланти. [634]

Още преди обявяването на Освободителната война, княз Вл. Черкаски поискал от известния българин Т. Минков сведения за българските дейци, които биха могли да бъдат привлечени като сътрудници в гражданското устройство на България при една война срещу Турция. На 1. XII. 1876 год. Т. Минков предстивил на Черкаски „записка", в която, след като разглежда въпроса за ролята на чорбаджиите в България, препоръчва на първо място Славейкова: „Обращаясь затем к отдельным личностям, которые, по моему убеждению могли бы в значительной степени быть полезными помощниками Вашему Сиятелству, считаю долгом указать не только на собственном убеждении, но и на мнении г. Хитрово, с которым я говорил по этому предмету, на болгарского поэта и литератора Славейкова, человека ползующагося в Болгарии, во всех слоях ея населения, огромною популярностью, которую я позволю себе сравнивать с популярностью Гарибальди в Италии, и превосходно знающего положение своего отечества, к которому в то же время он питает глубоко патриотическую привязанность". [635] Въпреки тая гореща препоръка, Черкаски се отнасял с недоверие към Славейкова. Поради това, докато Черкаски ръководел гражданскто устройство на освободените области, Славейков не получил пост, отговарящ на способностите му и на влиянието му сред българския народ.

Изобщо, официалните представители на царска Русия се отнасяли с недоверие към повечето от българските дейци, едно поради това, че не ги познавали, и второ, поради тяхното демократично направление. [636] Докато официалните представители доверявали повече на богатите български търговско-чорбаджийски среди, прогресивните руси ненавиждали чорбаджиите и симпатизирали на младите". [637]

Още преди да мине в България, Вл. Черкаски се сблъскал с двете отдавна борещи се български партии — „старите" и „младите". Първите се стараели да представят „младите" за авантюристи и фантазьори, а „младите" изтъквали сътрудничеството на чорбаджиите с турската власт и противонародната им дейност. Черкаски взел страната на „старите", а към депутацията на „младите" се обърнал доста рязко и поискал разтурянето на Българския централен комитет.[638] Имайки предвид реформаторската дейност на Черкаски в Полша непосредствено след Полското въстание в 1863—1864 год., генерал Анучин твърди, че от 1864 до 1877 год. във възгледите на Черкаски настъпила значителна промяна в смисъл, че „проявявшийся в Варшаве демократизм" изчезнал и се заменил „сословною нетерпимостью и убеждениями наиболее узкосмотрящего аристократизма".[639] В същност, като сравним реформаторската дейност на Черкаски в Полша и в България, ще се убедим, че и в двата случая той се е ръководел от едни и същи схващания — схващанията на един славянофил-аристократ, привърженик на реформите в рамките на царското самодържавие. Враждебното отношение на Черкаски към полската консервативна шляхта и благосклонното му отношение към търговско-чорбаджийската класа в България се обясняват не с някаква основна промяна във възгледите му, а с различната обществено-политическа обстановка в Полша през 1864 год. и в България през 1877 г. В 1864 год. задачата на руските реформатори е била да подровят влиянието на антируски настроената полска шляхта. В България, напротив, голяма част от търговско-чорбаджийските кръгове била настроена русофилски или е изявявала готовност да се приспособи към Русия. Поради това Черкаски, с някои изключения, бил благосклонен към „старите" и ги покровителствувал, като представители на богатата класа в България. В края на краищата, разбира се, той бил принуден да набира кадрите си за гражданското управление из средата на „младите", защото партията на „старите" не е могла да му представи широк избор.

От казаното става ясно, че главната причина за недоверието на Черкаски към Славейкова са демократичните възгледи на последния, а може би и широко разпространените обвинения, че през време на черковните борби Славейков се увличал в дейност в полза на Унията и на протестантите. „Сверх того — пише Немирович-Данченко — Славейков уже и потому не мог сойдтись с князем, что тот прежде всего, еще в бытност свою в Букаресте, постарался познакомиться с представителем партии чорбаджиев Евлогием. Черкаский вообще благоволил к ним, видя в них силу капитала и, как очшибочно он думал, силу ума".[640]

Въпреки това, Славейков ценел и уважавал Черкаски и неговата дейност по гражданската уредба на България. На Черкаски той посветил едно от стихотворенията си, писани през Освободителната война.[641] Славейков въобще нямал амбицията да заеме някаква висока служба, а бил готов да върши всяка работа, която му възложат и да се яви навсякъде, където го повикат, стига това да бъде в полза на великото освободително дело.

Както видяхме, след бягството от Стара Загора, Славейков се установил в Търново. Там обаче стоял малко време. Наскоро той бил назначен околийски началник в Трявна, където, освен административните задачи, възложено му било да наблюдава движението на неприятеля към близките старопланински проходи.[642] В бележките на П. Р. Словейков от това време срещаме следното: „Аз отидох в Трявна за околийски началник — имах работа с нестроевата рота на командира от Орловский полк Позино".[643]

Както навсякъде, така и тук в Трявна, в изпълнението на една макар и по-второстепенна служба, Славейков проявил своя широк размах на работа, своята предприемчивост и съобразителност. Неговите услуги на руските войски били оценени високо от руските военни власти, а полк. Соболев идвал често при Славейкова да се съвещава по редица въпроси. Една от най-важните и най-отговорните задачи на Славейкова като околийски началник в Трявна била да се грижи за настаняването и изхранването на бежанците от Южна България. Огромните тълпи бежанци в Търновския окръг задавали голяма грижа на руското командуване. Според сведенията на руските власти, броят на бежанците, които пристигали в окаяно положение, достигнал до 100 хиляди души.[644] Славейков полагал големи грижи по настаняването и снабдяването на страдащите. Между другото той дал идеята за настаняването на част от бежанците по манастирите в Северна България[645].

Според разказа на Немирович-Данченко, руските военноначалници ценели извънредно много сътрудничеството на Славейкова и специално неговите разузнавания за разположението на неприятелските войски. „Не зная какво бихме правили без Славейкова" — казвал полковник Соболев. Същото говорел и Л. Н. Куропаткин. „Това е велик патриот и отличен помощник" — казвал за него генерал Скобелев.

Тия сведения на Немирович-Данченко се потвърждават и от други източници.[646] Но в неговия разказ, както е забелязал и Рачо Славейков, има малко фантастичен елемент. Така, съвсем невероятно и непотвърдено от никого е твърдението на Немирович-Данченко, че Славейков образувал чети, преминавал неприятелските линии и водел в тила на турските войски ожесточени сражения.[647]

Докато траяла още обсадата на Плевен, руското командуване започнало изработването на плановете си за минаването на Стара планина през зимата. Като отличен познавач на българската земя, Славейков бил повикан в главната квартира да даде мнение кои старопланински проходи са най-удобни за преминаване на войски. Относно въпроса кой проход е препоръчал Славейков като най-удобен, сведенията са твърде противоречиви. Според едни, той препоръчал Троянския проход, според други — Химитлийския, а според трети — Хаин-боазкия и Борущенския.[648] В същност за противоречия по този въпрос едва ли може да се говори, защото Славейков смятал, че и трите прохода са удобни за преминаване. Според синовете на Славейков (Иван и Рачо), баща им съставил обширна докладна записка до генералния щаб с мото: „Балкана вред може да се минава".[649] От бележките и писмата на П. Р. Славейков се вижда, че той бил викан няколко пъти от руското командуване за съставяне на карти на старопланинските проходи. Една негова бележка гласи: „В Търново имах работа по съставянето карта през Хаин-боаз и борушица с Боборикина". На друго място в същата тетрадка е отбелязано: „на 1-ви октомврия тръгнах от Трявна за главната квартира в Бохот. . ." А в едно писмо до сина си Иван от февруари 1878 год. Славейков пише: „С последните числа на ноември от миналата година аз оставих Трявна повикан пак в главната квартира в Бохот. . ."[650]

След падането на Плевен започнало общо настъпление на руската армия. Както е известно, на генерал Скобелев била възложена задачата да премине със своя отред Химитлийския проход и да обходи турските войски при Шипка. По тоя случай Славейков бил командирован в щаба на Скобелев. Според единодушните сведения на съвременниците и участниците в тая военна операция, Славейков допринесъл извънредно много за успешното й изпълнение. Скобелев бил много доволен от услугите на Славейкова, гордеял се с него, задържал го в щаба си до края на войната, а както видяхме от цитираното погоре писмо, при евентуално подновяване на войната, смятал да задържи Славейкова в своя щаб.[651] Немирович-Данченко, който също придружавал отреда на Скобелева през Химитлийския проход, описва по следния начин участието на Славейкова: „Он доставлял масса сведений о положени турецкиих отрядов за Балканами. Организовал целыя четы переходявшия туда и высматривавшия турецкия позиции. По всему пути Скобелевского отряда к перевалу устранял множество затруднений по снабжению почти двух с половиною дивизий всем необходимым. Заготовил вьючных коней в Габрове, добыл проводников и счел свое дело оконченным только тогда, когда мы перевалили Балканы и турки были разбиты под Шейновым".[652]

Кратки сведения за движенията и дейността на Славейкова по това време намираме и в едно негово писмо до сина му Иван, писано от Одрин, през февруари 1878 г. „От тамо (от главната квартира в Бохот, б. м.) по работа бях в Плевен, в Ловеч, в Севлиево, в Габрово, в Трявна, пак в Габрово, на Топлеш, на балкана, на Химитлии, в битвата на Шейново под Шипка, в Казанлък, в Ески-Загра, на Сигмен-Търново, на Харманлии, в Хасково, пак в Харманлии та в Одрин, от тамо на Люле-Бургас за управител 15 дена и от там на Чаталджа. На 1-й февруария бях на Кючюк чекмедже, и толку близу до Вас много ми ся искаше да прескоча да ся видим но не ми биде възможно. От Чаталджа аз ся повиках пак в Одрин и сега съм тука но може да ви кажа, че за привременно. За зла чест с завръщанието си тука аз сварих княз Черкаски тежко болен и бездействуващ тъй що по-далечното си назначение на този час аз не зная, а додето видя какво ще бъде, служа за подпредседател тука в административний совет а същевременно и председател доде дойде назначений в това звание щатский советник и бивший испърво тука руский консул Иванов, който е днес в градът Ви на връщание из Атина". Както е известно, с приближаването на руските войски до Цариград съперниците на Русия се раздвижили и се появила опасност от подновяване и разширяване на войната. „Но ако би воината, както не се надея, да ся поднови, то аз съм тряба да знаеш пак в щабът при генерал Скобелева. Ако и тежко но утешително на стари години да ся носи сабя". По-нататък, пак във връзка със създаденото международно положение, Славейков иска по свой почин, или по поръка на Скобелева, сведения за политическото настроение в турската столица. „Много исках, но нямам време да пиша на дяда Екзарха, но да идеш нарочно да го поздравиш и да му кажеш, че много му се моля да Ви разправи, защото е в състояние по-добре да знае, какво е настроението на агите в политическо отношение, как стои политиката въобще, та ведно с това и Ви от себе си колкото можете да научите да ми доставите подробни сведения върху всичко по положението; това ми е нужно за сношенията ми и за много друго".[653]

От това писмо се вижда, че след прекратяването на военните действия Славейков бил назначен временно председател на Административния съвет в Одрин. След това Славейков отива в Казанлък. Каква длъжност е изпълнявал в тоя град не може да се установи точно, поради липса на ясни указания. Само ученикът му Иван Христов споменава, че видял Славейкова в Казанлък през февруари 1878 год.[654] Всеки случай от писмата му и от един доклад, написан на руски език, се вижда, че отиването му в Казанлък е свързано с обществената му дейност. В тоя доклад до руските власти Славейков разкрива, че някои руски офицери като комендanti на

градове, в съдружие с някои българи ограбвали населението както през турско време. В доклада се посочват и конкретни примери. Изборите за градски съвети не се извършвали правилно. Така напр. в градския съвет на Казанлък заседавали двама братя, зетьовете им и дядо им. И в други градове за градските съвети се избирали хора „турецкого покроя". „Жалобы на бывшего коменданта Адамсано тяжкия". В заключение на доклада си Славейков пише: „Я думаю что должен сообщать все что слышано мною". [655]

За неправилни избори и нередовности в работата на градските съвети Славейков пише, пак от Казанлък, в едно писмо до някой си Слави: „Що за чорт! Оплакванията против неправдите на Вашите Съвети валят като град и аз не мога да презря длъжността на любовта към малките и слабите си братя и да ги незащитя поне против тези по-силни от тях, които са по-слаби от мене и трябва да пиша". [656] В друго писмо до същия Слави, Славейков, като демократ, изказва възмущението си от някои българи, които по подражание на руските аристократи почнали да се кичат с разни титли и обръщения. „Ами какво е от тебе туй „Ваше благородие" ? Кога ме видя да съм ся облагородил и де ? В кюмюрлюка зад меховете ли ? (Славейков загатва за времето, когато е бил казанджийски чирак, б. н.). Ако е за по-благородни чувства що може да съм имал, то не е от вчера, и аз трябваше да имам тази титла много по-напред а не от онзи ден, но като не ми ся отдаваше по-напред аз сега никак не възприемам таквози казанджийско благородие, а най-вече от приятелите си. Пиши просто господине, байно, дядо и толкоз. Само този боклук нямаше в народа ни вижте та го отрупайте и с него". [657]

От Казанлък Славейков отишел в Сливен, където бил назначен за „старши началник особих поручений" при сливенския генерал губернатор полк. Илияшевич, заместен по-после от Ив. С. Иванов. [658]

През време на Освободителната война и след приключването на военните действия, до повикването му в Търновското Учредително събрание, Славейков е изпълнявал различни служби, но не с цел да се настани на някоя удобна чиновническа служба, а само да бъде полезен на Отечеството си. Възлаганата му работа той е изпълнявал като общественик, а не като чиновник. Поради това той смело и открито е критикувал по-висшите чиновници, от които е зависял. „Чиновничеството ми е надояло — пише той на сина си от Сливен — но няма какво да ся прави". [659]

Още в Сливен Славейков е мислил да се залови отново с журналистическа дейност. Той съветвал първия губернатор в Сливен, полк. Илияшевич, да се основе една губернска печатница. Съветвал и сина си Ивана да се залови с организи-

рането на една частна печатница. „Времето е сега много поблагоприятно за таквоз предприятие, и бъди аз на Вашите години бих Ви казал, какво може и как треба да ся постъпи, но сега вече не ся наемам да ся боря с мъчнотиите с които всяко предприятие е скопчено, и без което никога нищо не ся сполучя, особенно като за нас хора, които сами си разбивами пътя. Говоря ти не за да те осъдя за съветите ти но за да ти вдъхна повечко смелост, самонадеяност, решителност и придприемчивост, без които хора като нас за които не са печелили други не могат да излязат на лице".[660] Когато в Сливен бил назначен за губернатор Иванов, Славейков изоставил идеята за основаване на губернска печатница, защото смятал, че новият губернатор, както обикновено ставало, няма да одобри предприятието на предшественика си.[661] Вместо това, той дал идеята да се основе в. „Българско знаме" и сам написал целия първи брой.[662]

Дипломатическата борба между царска Русия и западните й противници начело с Англия и слуховете за предстояща ревизия на Сан-стефанския мирен договор изпълвили с мрачни предчувствия Славейкова. В едно писмо до свой приятел, писано в Сливен на 27 април (9 май) 1878 год., Славейков пише, че русите си взели голяма беля на главата с освобождението на България, понеже международното положение се заплита, западните покровители на Турция се засилват, а Русия е изтощена от войната. При това положение, пише Славейков, ако туркофилите възтържествуват, българските патриоти могат да бъдат заставени да напуснат милото си отечество. Ето защо българите не трябва да чакат всичко на готово от Русия, но и сами за се заемат с организирането на своята защита. В едно такова време 9000 новобранци съвсем не са достатъчни. „Нужно е — завършва писмото си Славейков — да се постегнат юздите на нашийт разюздан в военно отношение народ".[663]

ЗАБЕЛЕЖКИ КЪМ ГЛАВА СЕДМА

[605] Б. Пенев, История на новата българска литература, т. IV, стр. 478;

[607] П. Р. Славейков, Избрани съчинения, кн. I, София 1901., Характеристика от Пенчо Славейков, стр. XLIV. По това време Славейков сътрудничел и в в. „Ден", редак. от С. С, Бобчев; вж. Писма, Сб. Н. У., кн. XX, стр. 154; — Български притчи, ч. II, стр. XIII. За своя географски речник Славейков пише на Хр. Данов още от Цариград на 14. X. 1875 г.: „Дринов трябва да Ви е споменал, ако сте имали време, за труда ми по географский речник и него аз мисля от идущата пролет да начена чрез спомоществователи да издавам на части". АНБ, 104 II В., 9314.

[608] Арх. на П. Н. Б, инв. № 605/20. В същото писмо Славейков пише за себе си: „Аз тука съм добре, колкото може да е добре, който не е на мястото си"... Под влияние на априлските събития в 1876 г. Славейков написал, по подражание на Байрона, стихотворението „Плачете за онез".... Вж. Ив. П. Славейков, някои необнародвани и други забравени стихотворения на П. Р. Славейков..., П. сп., кн. 57, стр. 8.

[609] За това свое арестуване и освобождаване. Славейков разказва подробно в едно писмо до сина си Иван и в спомените си. Вж. Писма, Сб. Н. У., кн. XX, стр. 158—159, и Български притчи, ч. II, стр. XIII—XV; АНБ, пап. 119, II В. 10,256.

[610] П. Р. Славейков, Писма, Сб. Н. У., кн, XX, стр. 161—163.

[611] Б. Пенев, Петко Р. Славейков, П. сп., кн. LXVII, 9—10, стр. 667; При това Б. Пенев забравя писаното от него за Славейкова, а именно, че уж Славейкова още в 1872 г. е съзнавал, че редът му е минал, че силите му са изчерпани и „разочарован и уморен" доброволно се оттеглил от обществените борби. Вж. История на новата българска литература, София 1938 г., т. 4, ч. I, стр. 231; — П. сп. кн. LXVII, 9—10, стр. 661.

[612] Ив. П. Славейков, Някои необнародвани и други забравени стихотворения на П. Р. Славейков, П. сп. LVII, стр. 91.

[613] П. Р. Славейков, Избрани съчинения, ч. I, стр. L.

[614] П. Р. Славейков, Писма, Сб. Н. У., кн. XX, стр. 163—164.

[615] Атанас Т. Илиев, Спомени, Б. А. Н., София 1926, стр. 177.

[616] Това писмо се намира в Арх. П. Р. С., папка XXII. В него Славейков разкрива семейната си трагедия. Жена му, с която не се разбирал, устройвала такива скандали, че той станал неспособен за работа, дори се разболял и легнал на легло. В същото писмо Славейков признава, че и той имал някои прегрешения. От писмата обнародвани в Сб. Н. У., кн. XX, се вижда, че семейните недоразумения на Славейкова започнали наскоро след женитбата му. Те се дължели, както обяснява той, на „неравенство в характерите". Наистина, както знаем от писмата на Славейкова до Цветка Недюв, жена му незнаела дори да пише (Сб. Н. У., кн. XX, стр. 35).

Тежките семейни недоразумения, за които Славейков говори в писмото си от декември 1876 г., са отразени в едно негово стихотворение написано по същото време. С писмо от 2. I. 1877 г. Славейков изпратил до сина си Иван две стихотворения, от които едното е озаглавено „Там ми сърцето", а второто е без заглавие. За първото стихотворение Славейков пише на сина си, че може да го даде да се напечата в в. „Зорница" или в в. „Напредък", а за второто изрично пише да не се печата. И наистина, в второто стихотворение ясно са отразени семейните скандали, за които Славейков говори в писмото си от декември 1876 г.:

Ставам рано озарана
Да попиша стихове
Не за обща някой рана
А за мойте ядове
Но на зъл съм час бил станал —
Друго що да ви река
Хванал още и не хванал
Аз перото във ръка

Ето става мойта дама
Чорлава, намусена,
Зива като някой ламя
Да ся кара, май с жена!

По-нататък Славейков разказва как жена му го ругаела и му натяквала и завършва с следния куплет:

Тъй затътна, замърмора
Пустата му й жена,
Озовах се аз на двора
да не дойдем до война.... (вж. писма, Сб. Н. У., кн. XX, стр. 165—167)

В живота на Славейкова известна роля играла някоя си Катерина, чието име се среща доста често в писмата му и в българската преса до Освобождението.

В своите спомени Салгънджиев разказва, че Катерина, твърде „мистериозна и загадъчна жена", дошла от Ромъния и се настанила в Цариград за да действа за освобождението на мъжа си, който бил затворен поради участието му в „Тайний революционен комитет". В Цариград Катерина намерила подслон при Славейкова и го следвала при местенето му от една квартира в друга (вж. Арх. П. Р. С., папка XVIII$_5$). След спирането на в. „Македония" и арестуването на Славейкова, била арестувана и Катерина. Според една дописка до в. „Свобода", Славейков бил обвинен, че е представител на революционния комитет в Цариград, понеже арестуваната Катерина живяла по-рано при Раковски в Букурещ. Вж. в. „Свобода" год. III, бр. 8, 19. III. 1872 и бр. 9, 26. VIII. В началото на 1876 г. Катерина последвала Славейкова и се настанила в Стара Загора. В спомените си за Славейкова, Иван Христов разказва, че през време на руско-турската война (1877—1878) след отстъплението на руските войски и бягството на българите от Стара-Загора, срещнал Славейкова в с. Мъглиш. Славейков попитал Христова дали е видял накъде Катерина. След това помолил своя ученик да отиде в Казънлък и да научи какво е станало с нея. Христов ходил в Казълък, но не можал нищо да научи. По-късно узнали, че Катерина била настигната от турците и била убита. Тая новина опечалила много Славейкова. Вж. спомените на Ив. Христов и спомените на Богданов в Арх. П. Р. С., папка XVIII$_5$.

Няма съмнение, че близките отношения на Славейкова с Катерина и нейното присъствие в Стара Загора са главната причина за недоразуменията в семейството на Славейкова по това време.

[617] Арх. на П. Р. С., папка XVIII$_5$. спомените на Ив. Христов. От името на македончетата адресът бил поднесен от Д. Благоев и Ив. Христов; вж. също Писма, Сб. Н. У., кн, XX, стр. 180—183.

[618] Ж. Натан, Българското възраждане, второ издание, стр. 251; П. Зарев, Българското възраждане, трето издание, стр. 113. При това Зарев, в книгата на когото фактическите грешки са твърде много, погрешно приписва на Славейкова мнението на Леди Странгфорд за априлското въстание.

[619] П. Р. Славейков, Писма, Сб. Н. У., кн. XX, стр. 178—179.

[620] Там.

[621] Ат. Илиев, Спомени, София, 1926 г., стр. 140. Може с сигурност да се каже, че Славейков се е срещал с Стамболова в Цариград. Ив. Г. Говедаров пише в спомените си следното: „В началото на втората половина от 1873 година, пристигна от Одеса Стефан Стамбулов и остана като гост на Филип Симидов, учител в Айнала-Чешме, срещу Татавла. Симидов още в началото на годината беше препоръчан и доведен за учител в Цариград от П. Р. Славейков. Като учител в Лясковец, Симидов беше член на тамошния Революционен комитет и с негово съгласие той беше дошъл в Цариград за агитация". Ив. Г. Говедаров, Копривщица, Пловдив 1921 г., стр. 45. За грижите на Славейкова по настаняването на Симидова за учител в Цариград в края на 1874 г. вж. писмото на Славейкова до Г. Груев, в Арх. на П. Н. Б., инв. № 605/4.

[622] Членовете на Старозагорския революционен комитет познавали Славейкова не само като известен в цяла България общественик, поет и публицист, но и лично се срещали с него през лятото на 1875 г., когато Славейков минал през Стара-Загора и държал една беседа, която много се харесала на Старозагорската публика. Вж. Ат. Илиев, Спомени, стр. 138.

[623] Д. Благоев, Кратки бележки из моя живот, София, 1945 г., стр. 15—16. Д. Благоев разказва още, че веднаж Славейков им задал домашна работа на свободна тема и той написал съчинение „Плачовете на България". Това съчинение на Д. Благоев направило впечатление на Славейкова и когато след опожаряването на Стара Загора от турците, двамата, учител и ученик, се срещнали в Търново, Славейков го посрещнал с думите: „Я, Димитре, ти не мож ли описа тъй в стихове бедствието на Стара-Загора, както що бе написал „Плачовете на България?". Вж. там, стр. 19—20. Вж. също спомените на Ив. Христов в Арх. на П. Р. С., пап. XVIII$_5$.

[624] Арх. П. Р. С, пап. XVIII$_5$, спомените на Б. Богданов и на Ив. Христов. Тия песни, заедно с други стихотворения, са издадени от П. Р. Славейков в Търново през 1878 г. под заглавие „Песни и стихотворения". Вж. също Ат. Илиев, Спомени, стр. 186; П. Р. Славейков, Български притчи, ч. II, стр. XV.

[625] Арх. П. Р. С., пап. XVIII$_5$, спомените на Ив. Христов. Според П. Славейков тая реч била произнесена на празника „Св. Кирил и Методи" и била много дръзка; вж. П. Р. Славейков, Избрани съчинения, стр. X;

[626] Ат. Илиев, Спомени, стр. 186.

[627] Там, стр. 187.

[628] Арх. П. Р. С., папка XVIII$_5$; Овсяный Н. Р., Русское управление в Болгарии, т. I стр. 252—253.

[628а] Прерадович, Българското опълчение в руско-турската война 1877—1878 Русе, 1884, стр. стр. 47, 48, 49, 52, 53, 69. За спокойното и твърдо държане на Славейкова в тия тежки дни може да съдим и от едно негово писмо, писано на 18. VII. 1877 г., т. е. един ден преди масовото бягство на Старозагорското население. „Почитаеми Господине, — пише Славейков — няма нищо страшно ни опасно и нищо друго не ся е случило освен битвата в Енизагра, дето турците са разбити и прогонени"... Сп. „Родолюбие" год. II кн. 4, София, 1935 г., стр. 15.

Според обясненията на редакцията, това писмо било адресирано до „Старозагорския първенец Хаджи Господин Славов". В тия объркани и неверни обяснения се казва още, че преди идването на руските войски, турците и българите в Стара Загора „постигнали компромис" и „създават смесен градски съвет под председателството на г. х. Господин Славов и с участието на даскал Петко Славейков". Както се вижда от цитираните погоре спомени на Прерадович и на Ат. Илиев, председател на градския съвет е бил Славейков, а не х. Славов. Освен това, необяснимо е защо е било необходимо Славейков да пише писмо на Славов и да го осведомява за положението, ако последният се намирал в Стара Загора. Явно е, че писмото е писано до човек, който в дадения момент не е бил в Стара Загора.

[629] Арх. П. Р. С., папка XVIII$_5$, спомените на Ив. Христов.

[630] П. Р. Славейков, Български притчи, ч. II, стр. XVI. Според Прерадович, ц. с., стр. 53, Славейков му представил списък на 250 д. въоръжени граждани и на 350 души, които чакали да им се даде оръжие.

[631] Арх. П. Р. С., пап. XVIII$_1$ стр. 90—91. Там, спомените на Ив. Христов. Сравни тия данни с сведенията на Ат. Илиев, Спомени, стр. 192—193; на Ив. Славейков, Някои необнародвани стихотворения на П. Р. Славейков, П. сп., кн. LXVIII, стр. 103 и сл.; — Кратко животоописание на покойния народен борец и деец П. Р. Славейков, в. „Знаме", год. I, бр. 90, 22. VI. 1895; на Р. Славейков, П. Р. Славейков, София, 1927, стр. 51—51;

[632] П. Р. Славейков, Писма, Сб. Н. У., кн. XX, стр. 185.

[633] В. И. Немирович-Данченко, После войны, С. Пб., 1880, стр. 304—306. В връзка с недоразуменията, които имал с някои военни лица, Славейков отбелязал: „Казакът Шябин, оня дето искаше да ме бие". Арх. П. Р. С., пап, XVIII$_1$.

[634] Арх. П. Р. С., папка V, тет. 1.

[635] Овсяный Р. Н., Русское управление в Болгарии в 1877—78—79 г. г. т. I, стр. 263. Както се вижда Т. Минков, който по това време бил в Русия, не бил запознат добре с дейността на Славейкова, защото в своята „записка" отбелязва като достоверни проникналите и в руската преса обвинения, че уж Славейков бил в известни моменти увлечен в униятското движение и служил на протестантите. Т. Минков твърди, че Славейков правел това от „дипломатически" съображения, именно, стараел се да опознае враговете на православието и да им противодейства.

[636] Муратов, Документи за дейността на русите по уредбата на гражданското управление в България, София, 1905, стр 93, стр. 258 и др.

[637] Овсяный Р. Н., ц. с. стр. 256; В. И. Немирович-Данченко, ц. с., стр. 4 и сл. От българските дейци (16 на брой), към които Дондуков-Корсаков се обърнал с въпросник да си кажат мнението по

бъдащото устройство на България, само един (Др. Цанков) бил от партията на „младите" и то най-умерения. Всички останали са от партията на „старите". Вж. Овсяный Р. Н., Сборник материалов по гражданскому управлению и оккупации в Болгарии, вып. 6, С. пб., стр. 133 и сл.

[638] Овсяный Р. Н., Русское управление в Болгарии, т. I, стр. 37—38 стр. 142 и сл; Черкаски обаче нямал доверие към всички чорбаджии. От българите най-много ценел Дринова и Станишева. Вж. ц. с., стр. 221—222; П. Паренсов, Из прошлого, ч. I, стр. 253—254.

[639] Вж. „Русская старина" за 1895 г., № 4, стр. 30 и сл.; ген. Анучин бил сътрудник на Черкаски при провеждането на реформите в Полша след въстанието и при гражданското устройство на България през освободителната война. След смъртта на Черкаски, ген. Анучин го замествал до назначаването на Дондуков-Корсаков за императорски комисар в България.

[640] Немирович-Данченко, ц. с. стр., 305.

[641] Арх. П. Р. С., папка V, тет. I.

[642] Арх. П. Р. С., пап. XVIII_5, спомените на Ив. Христов; в. „Знаме", год. I бр. 90, 22. VI. 1895, Кратко животоописание и пр. В една забележка Овсяный пише, че Славейков бил повикан в канцеларията на Вл. Черкаски още преди идването на последния в България. Вж. Овсяный, Русское управление в Болгарии, ч. I, стр. 40. Това обаче се отнася до сина на П. Р. Славейков — Рачо Славейков. Вж. Р. Славейков, П. Р. Славейков стр. 53.

[643] Арх. П. Р. С., пап. XVIII_1.

[644] Овсяный, Русское управление в Болгарии, т. II, стр. 22—23., т. I, стр. 54 и сл.

[645] Арх. П. Р. С., пап. XVIII_5, спомените на Христов. Хр. Даскалов, Споменн и пр., Уч. пр., год. V, кн. VI, стр. 465.

[646] Р. Славейков, П. Р. Славейков и пр., стр. 56; Арх. П. Р. С., папка XVIII_5, спомените на Христов.

Ген. Скобелев уверявал Славейкова, че при евентуално подновяване на военните действия, ще го задържи в своя щаб. Вж. П. Р. Славейков, Писма, Сб. Н. У., кн. XX, стр. 187.

[647] Немирович-Данченко, ц. с., стр. 303.

[648] Арх. П. Р. С., папка XVIII_5, спомените на Христов, който по това време бил секретар на Славейкова в Околийското управление; вж. също папка XVIII, тет. I; в. „Знаме" год. I, бр. 90, 22. VI, 1895 — Кратко животоописание и пр.; Български притчи, ч. II, стр. XVIII; Р. Славейков, ц. с., стр. 56;

[649] Български притчи, ч. II, стр. XVIII; Р. Славейков, ц. с., стр. 56.

[650] Арх. П. Р. С., пап. XVIII_1; П. Р. Славейков, Писма Сб. Н. У., кн. XX, стр. 186. В кратката си автобиографийка от 1884 г., Славейков пише, че съставил карти за два прохода. Вж. Милетич, П. Р. Славейков, Б. пр., год. II, кн. IX—X, стр. 85.

[651] Български притчи, ч. II, стр. XVIII—XIX; Арх. П. Р. С., пап. XVIII_5, спомените на Христов. Р. Славейков, ц. с., стр. 56, и др.

[652] Немирович-Данченко, ц. с., стр. 306.

[653] П. Р. Славейков, Писма, Сб. Н. У., кн. XX, стр. 186—187;

[654] Арх. П. Р. С., пап. XVIII_5.

[655] Арх. П. Р. С., пап. XLII. Материалите в тая папка не са още добре подредени. Докладът е без дата. Но от съдържанието му и от това, че черновката на доклада се намира хронологически между две писма писани в Казънлък, се вижда, че е съставен в Казънлък.

[656] Там. От това писмо може да се разбере, че в Казънлък Славейков е заемал в административно учреждение някаква длъжност, по-висока от член на градския съвет. Писмото носи дата 23. III. 1878 г.

[657] Там.

[658] Милетич Л., ц. с., стр. 86. В своите спомени Ив. Христов пише, че Славейков бил назначен „вице-губернатор" в Сливен. Вж. Арх. П. Р. С., пап. XVIII_5. Това обаче не е вярно. Самият Славейков и всички негови съвременници твърдят, че е бил назначен чиновник за особени поръчки. Ако съдим по

списъка на губернаторите и вицегубернаторите в България, първоначално в Сливен въобще не е назначаван вице-губернатор. Вж. Муратов, Документи за дейността на русите, София, 1905, стр. 232. По-късно за вице-губернатор в Сливен бил назначен пор. Римски-Корсаков. Вж. Овсяный, Руское управлении в Болгарии, т. III, стр. 35. Рачо Славейков, който по това време бил в Сливен, пише в спомените си, че баща му бил назначен „чиновник за особени поръчки при сливенския губернатор полковник Иляшевич, един отявлен злоупотребител", когото П. Р. Славейков критикувал открито. Вж. Р. Славейков, ц. с. стр. 57. Същите данни съобщава и Ат. Т. Илиев, Спомени, София, 1926 г., стр. 203—204; че Славейков е служил при двамата губернатори — Иляшевич и Иванов — се вижда от писмото му до Ив. Славейков. Вж. Писма, Сб. Н. У, кн. XX, стр. 188.

[654] П. Р. Славейков, Писма, Сб. Н. У, кн. XX, стр. 189.

[660] Там, стр. 189.

[661] Там, стр. 188.

[662] Арх. П. Р. С., пап. XVIII_4а, несъшити листа. Бележката е написана от Пенчо Славейков, по указание на баща му. „Пристоях за издаването на „Българско знаме", чийто първи брой е изключително от мен. написан". Вестник „Българско знаме" е излизал през 1879 и 1880 г. г. под редакцията на Д. П. Минков.

[663] Арх. П. Р. С., пап. XLII, писмо до приятел от 27. IV. 1878 г. В връзка с враждебното отношение на Англия към България по това време и по времето на Берлинския конгрес, Славейков написал стихотворение под заглавие „Към Англичаните мисионери и Леди Странгфорд", в което напада английските спекуланти, които заради грубите си интереси подържат Турция, а се държат враждебно към България. Вж. Арх. П. Р. С., пап. V, тет. 1.

ЧАСТ ТРЕТА

ПОЛИТИЧЕСКАТА ДЕЙНОСТ НА П. Р. СЛАВЕЙКОВ СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО

Глава първа

Участие в изработването на Търновската конституция

1.

Освободителната война предизвикала дълбоки обществено-икономически промени в България. На мястото на господствуващото до Освобождението полуфеодално чифликчийско земевладение се установило дребното селско земевладение на частните селски стокопроизводители. Поради съкращаването на пазара и засилването на външната конкуренция занаятите и манифактурната промишленост бързо пропадали. В същото време чрез лихварството, доставките за войската, търговията и разни спекулации се извършвало ускорено натрупване на големи капитали и се подготвяли условията за развитието на капитализма в България. В резултат на тия промени настъпило прегрупиране на обществените сили в страната. Старата чорбаджийско-търговска група изгубва предишното си значение, а заедно с това постепенно изчезва и нейната политическа изразителка — консервативната партия. Появили се нови буржоазни класови групи и нови буржоазни партии. [664]

Тоя процес обаче не се извършил наведнаж, а постепенно в периода от Освобождението до Съединението. Когато на 10 (22) февруари 1879 год. се открива Учредителното събрание в Търново, тоя процес бил още в началото си. Ето защо правилно е да приемем, че образуването на партиите, тяхната идеология и борбите им в Учредителното събрание, както и изработената от него Търновска конституция, се явяват отражение главно на обществено-икономическите отношения от епохата до Освобождението.

Буржоазните историци на Търновската конституция изпадат в пълно безсилие и се забъркват в големи противоречия, щом стигнат до въпроса за произхода на партиите и борбите им в Учредителното събрание. Отричайки борбата на класите като движеща сила в историческото развитие, те са склонни да умаловажават борбата между партиите в Учредителното събрание, обясняват произхода на партиите с раз-

личията в темпераментите на политическите дейци, или с външни влияния, а демократическия характер на Конституцията разглеждат като резултат на „инстинктивният и непосредственият демократизъм на българската нация". „Трябва да се подчертае — пише проф. Владикин — че всички в У. С. са разпалени родолюбци и борци, безразлично дали са чорбаджии или чорбаджийски синове, или синове на простия народ, бивши и настоящи революционери. По големите национални въпроси няма разлика между умерени и непримирими — разликата е, както вече се каза, само в методата и темперамента, в светогледа". [665] Приблизително същите, макар и не така определени, са изказванията на проф. Грим по тоя въпрос. Според Грим в Учредителното събрание противоречията между партиите не били още ясно проявени, при това тия партии отразявали повече настроенията на интелигенцията, отколкото на народа. Не могла да се постави определена граница между революционерите и техните противници в доосвободителната епоха и в споровете помежду им играели доста важна роля груповите стремежи и личните мотиви и съображения. [666]

А между това, в документите и в доосвободителната преса с очебийна яснота е изразен фактът, че българското общество в онова време се е деляло на две основни класи — чорбаджийско-търговска класа и класа на пропадащите занаятчии, бедните селяни, дребните и средни търговци, учителите и пр.; че като изразители на тия две основни класи се явяват консервативната партия на „старите" и демократичната партия на „младите", между които се водили ожесточени борби по всички важни национални, обществено-политически и културни въпроси. [667] Тия борби продължили и през Освободителната война, и руските дейци, както споменахме във връзка с изясняването на въпроса за отношенията на кн. Черкаски към Славейкова, често са се сблъсквали със съперничеството между българските партии. Така че при откриването на Учредителното събрание в 1879 год. партиите, образувани в епохата до Освобождението, съществували, макар че в хода на войната старата вражда между тях до известна степен заглъхнала. Дори след откриването на Събранието тия партии продължавали да се наричат със старите си имена — „млади" и „стари". [668] Неправилно ше бъде обаче да мислим, че появата на либералната и консервативната партии в Учредителното събрание се явява като обикновено преименуване на старите партии с нови, европейски имена. Променил се съществено характерът и значението на тия партии. Макар че процесът на обществено-икономическите промени след Освобождението бил още в началото си, все пак, в течение на една година тоя процес довел до значителни промени в селско-стопанските отношения, увеличил се твърде много броят на дребните селски стокопроизводители и така се раз-

ширила обществената база на либералната партия. Тя станала в истинския смисъл на думата народна партия.[669] В същото време, Освободителната война, като разрушила останките на турската полуфеодална система, подровила непоправимо положението и влиянието на чорбаджийско-търговската група, чиято партия на „старите" се превърнала, по думите на Стамболов, в една „микроскопическа партия".

И тъй, от казаното до тук може да се заключи, че появилите се в Учредителното събрание либерална и консервативна партии са продължение на партиите „млади" и „стари" от времето на Възраждането, в обстановката на извършващите се обществено-икономически промени след Освобождението. В идейно-политическо отношение приемствеността между възрожденските партии „млади" и „стари" и възникналите в Учредителното събрание либерална и консервативна партии е още по-ясна и очевидна. Повечето от привържениците на либералната и консервативна партии в Учредителното събрание са хора познати от борбите между „младите" и „старите" преди Освобождението.[670]

Както е известно, П. Р. Славейков изпъква в Учредителното събрание като един от първите водачи на либералната партия. И това е напълно естествено. От всичко, което се каза за неговите възгледи и за неговата дейност във втората част на моята работа, става ясно, че при изработването на Търновската конституция Славейков не е могъл да застане другаде, освен в демократичния лагер на либералната партия. А тоя факт е още едно доказателство за това, колко неправилно е схващането на някои историци на българското възраждане, според които Славейков, като „просветител", отразявал възгледите на „старите" и се приближавал, „по политически позиции до едрите търговци и чорбаджийството".[671] Ако се приеме такова едно схващане, би трябвало да се докаже, че след Освобождението в обществените възгледи на Славейкова е настъпил внезапен прелом. Нищо подобно обаче не е станало. Славейков се явил в Учредителното събрание като познат в цяла България стар общественик и демократ, чийто възгледи били оформени още до Освобождението.

2.

Веднага след свършването на Освободителната война П. Р. Славейков се заел да установи връзка с по-видните български дейци, за да разисква с тях върху въпросите по уредбата на българската държава. Още когато бил в Казанлък, с тая цел той писал писмо на Начев. „В гюрюлтията на боя — пише Славейков — расплаквани насам нататък ний неможахми да ся срещнем и да намерим время да си поприкажем нашенската за нашите си работи, а ето че настава време и ний тряба да дойдем в себе си, та ако е и невъзможно да ся съ-

берем вече на едно място, а то непременно тряба да влезем в сношения и преписка и да разменим мнения в многото и разни висящи и които ще се появят въпроси и които ний гряба да обмислями". Според Славейков уеднаквяването на възгледите е работа важна, но в същото време и трудна, защото много от българските дейци са загрижени повече „в присламчание" към руските власти „за по мазно кокалче". „Но както и да е — продължава Славейков — тези които осещат себе си по-избъднали от тези недъгавости тряба да ся свестят с време и да ся притъкмят в испълнение на належащата за тях длъжност да мислят и да работят за народа си. Задружността в това е необходима и предварителното споразумение неминуемо. За това аз при първий случай да ви пиша, не можех да не заговоря за това и да Ви непоканя да пристъпим към едно таквоз сношение за предварително споразумявание в сичко което би ся касаело до бъдущето на народа, та макар за сега и в по-тесен круг да бъде". На първо време Славейков искал да влезе в преписка с Драган Цанков, с Марин Дринов и др.[672]

От това писмо на Славейкова става ясно, че почти една година преди свикването на Учредителното събрание той схващал нуждата от задружно изясняване на големите обществени и политически въпроси и от организирана дейност при уредбата на българската държава.

Въпреки това, изглежда, че службата чиновник за особени поръчки при сливенския губернатор е задържала Славейкова и не му е позволявала да се впусне в широка обществена дейност. Според С. Радев, след решението на Берлинския конгрес за отделянето на Източна Румелия, Славейков бил в Пловдив и участвувал в събранието устроено в митрополията, на което бил обсъждан въпросът за непризнаването на Берлинското решение. Това обаче не се потвърждава от никакъв източник.[673]

След Освобождението Славейков за първи път играл крупна политическа роля в Учредителното събрание при изработването на Търновската конституция. Както е известно, в Учредителното събрание заседавали четири категории представители: по звание, депутати по избор, представители на различни учреждения и дружества, и назначени от императорския руски комисар. Славейков бил от назначените.[674] Някои автори мислят, че Славейков не бил избран, понеже не бил жител на Княжеството.[675] Вярно е, че по това време Славейков живеел заедно със семейството си в Сливен, а императорският комисар предписал за депутати в Учредителното събрание да се избират само жители на Княжеството.[676] Нищо обаче не е пречело на Славейкова, освен служебното му положение, за което той впрочем никак не държал, да се прехвърли в Княжеството и да бъде избран. Ето защо, струва

ми се, че в случая работата стои по-иначе. Първоначално царското правителство е възлагало твърде ограничена задача на Учредителното събрание, както се вижда от инструкцията на княз Горчаков от 24. VII. 1878 год. Според тая инструкция, на императорския комисар Дондуков се възлагало да свика „нотабилите" в Търново, които без „излишни прения" трябвало да утвърдят Органическия устав, при което под „именем именитых людей Болгарии, или нотабилей" царското министерство на външните работи разбирало председателите на административните и съдебните съвети и представителите на духовенството от различните вероизповедания.[676-a] Едва в края на 1878 год., в отговор на една „записка" представена от Дондуков, министерството на външните работи разрешило да се изберат депутати за Учредителното събрание по един на 10000 жители от Княжеството.[677]

Славейков, който по това време бил чиновник в Сливен, не е могъл да знае за тия промени в схващанията на руското правителство относно състава на Учредителното събрание и по време на изборите останал в Източна Румелия. Така само можем да си обясним, че един от най-популярните обществени дейци в България не бил избран за депутат в Събранието. Но отсъствието на неговото име от списъка на представителиге не е могло да не направи впечатление на българското общество, а и на русите, мнозина от които били вече осведомени за голямата му популярност сред българския народ. Дали е говорено на императорския комисар специално за Славейкова, остава неизвестно; всеки случай вижда се, че празнината в списъка на представителите е била забелязана и в писмото си до Гирса от 15. I. 1879 год. Дондуков предлага да се назначат около 10 представители от мюсюлманското население, да се повикат четирима депутати от четири български дружества извън България и да се прибавят „нескольких образованных болгар, прибывших в край уже по окончании выборов, а равно не могших еще занять такова служебного в Болгарии положения, которое бы давало им право участвовать в собрании по званию".[678]

Както и да е, Славейков бил назначен член на Учредителното събрание, в което играл първостепенна роля. Проф. Грим си дал труда да преброи по колко пъти всеки депутат е вземал думата в Учредителното събрание. От това преброяване се вижда, че Драган Цанков има 189 изказвания, Д. Греков — 115, П. Р. Славейков — 112 и т. н.[679] Наистина, тия числа показват доколко отделните представители са вземали дейно участие в обсъждането на т. н. „общонароден въпрос" и на предложения от императорския комисар проект на Органическия устав на Княжеството. Но ролята на отделните представители при изработването на Търновската конституция се определя не само и не толкова от броя на изказва-

нията им, но преди всичко от това, кой представител върху какви въпроси се е изказвал и доколко изказванията му са повлияли върху общия резултат от работата на Учредителното събрание — изработването на една твърде демократична за онова време конституция. От това гледище П. Р. Славейков е играл, наред с П. Каравелов и Драган Цанков, една от първите роли.[680]

Първият въпрос, по който се завързали оживени спорове между представителите след тържественото откриване на Учредителното събрание на 10 февруари 1879 год., бил „общонародният въпрос", т. е. въпросът за съдбата на Източна Румелия и изобщо за съдбата на българските земи откъснати от България по силата на Берлинския договор. Тия спорове се водели в обстановката на твърде сложни и в повечето случаи неуловими за българските дейци дипломатически борби и интриги между царска Русия и западните й противници — Англия, Франция и Австро-Унгария. Докато руското правителство съзнавало, че след току-що свършената тежка война изостанала и изолирана Русия не е в състояние да води нова война с една коалиция на западните капиталистически държави, и затова настоявала за точното изпълнение на Берлинския договор, то руските представители в България, особено военните, не искали да се примирят с дипломатическото поражение на царска Русия и открито съветвали българите да не се подчиняват на берлинските решения. Самият императорски комисар Дондуков-Корсаков по едно време (пред откриването на Учредителното събрание) очаквал, че в Турция ще настъпи „криза", която ще позволи на руските да продължат окупацията и да разрешат българския въпрос в по-благоприятен смисъл.[681] В същото време Англия, Австро-Унгария и Франция продължавали започнатата още след подписването на предварителния мир в Сан-Стефано борба срещу Русия и се стараели с всички средства да я изтласкат от Балканския полуостров. След като наложили разпокъсването на България на Берлинския конгрес, противниците на Русия се заели да обърнат срещу нея освободения от руските войски български народ. Все по-често почнали да се чуват гласове във Франция, Австро-Унгария и Англия, че с разпокъсването на България на Берлинския конгрес е направена грешка, защото една голяма България със западна външно-политическа ориентация би била здрава преграда срещу влиянието на царска Русия на Балканите.[682] За да постигнат едно отдалечаване на българския народ от Русия, правителствата на западните капиталистически държави инструктирали своите делегати в международната комисия, натоварена да изработи Органическия устав на Източна Румелия в смисъл да дадат такъв либерален Устав на Областта, какъвто Русия не може да даде на Княжеството.[683] Освен

това агентите на западноевропейските велики държави гледали да използуват някои русофобски настроени дейци из средата на едрата търговска буржоазия, свързана с турските пазари и западноевропейския капитал.[684]

Използувайки изолираното положение, в което се намирала царска Русия, агентите на западните държави подбуждали българите към разтуряне на Учредителното събрание, след което, под предлог, че е нарушен Берлинският договор, смятали да поискат смесена окупация на България и да нанесат удар на руското влияние. Особено активни били австрийският и английският делегати. Австрийският делегат открито внушавал на българските представители, че при безсилието на Русия балканските славяни могат да очакват поддръжка само от Австрия.[685] Английският делегат Палгрев, когото Дондуков характеризира като „оригинал, който съединява в себе си екцентричността на Джон Була с лукавството на Мишеля и на източния факир", за да повлияе на българските представители, проявявал „слишком болгарския тенденции".[686] „Особено забележителен между тях (представителите на чуждите сили, б. м.), — пише М. Балабанов в спомените си за Учредителното събрание — по своята оригиналност беше английският представител Пелгрев (Pelgrave). Той зорко следеше всички постъпки и движения на народните представители. Той беше се запознал отблизу с по-видните от тях".[687]

Ето в каква атмосфера на съперничество и интриги между руските власти и делегатите на западните държави ставали разискванията на българските представители по „общонародния въпрос". Казаното по-горе ни обяснява защо не само „младите", но и някои от „старите" се присъединили към движението за изпращане официален протест срещу Берлинския договор и дори за разтурянето на Учредителното събрание.[688] Интересно е, че при обсъждането на тоя въпрос в Учредителното събрание на 27 февруари 1879 год., най-много и най-разпалено говорили представителите на партията на „старите" — М. Балабанов и К. Стоилов.[689] Представителите на „младите" напротив се изказали кратко и не произнесли нито една реч по тоя въпрос. Както е известно, „препирните" по „общонародния въпрос" били прекратени с намесата на императорския комисар, който, след като получил строго предупреждение от Петербург, поръчал на Лукианов да напомни на представителите, че подаването на мемоар до европейските държави не влиза в задачите на Учредителното събрание.[690]

Като представител на „младите", Славейков споделял схващането, че трябва да се действува енергично, да се протестира срещу Берлинския договор и като крайно средство да се разтури Учредителното събрание. Участието му обаче в споровете по „общонародния въпрос", тоя въпрос, по който той като дългогодишен борец имал най-голямо право да

се изкаже, е ограничено. Както се вижда от спомените на дейци от онова време, в разискванията, които ставали при черквата „Св. Никола", личността на Славейков с нищо не изпъква. От протоколите на Учредителното събрание пък се вижда, че при обсъждането на тоя въпрос Славейков почти не взел участие. Като имаме пред вид, че в Учредителното събрание никой от „младите" не е произнесъл реч по „общонародния въпрос", може да се предположи, че пасивното държане на Славейкова в тоя случай се дължи на някакво решение на „младите". От друга страна, надеждите си за разрешение на този въпрос Славейков, изглежда, е възлагал на едно продължение на руската окупация и на някакво стълкновение между Русия и нейните противници. „Види се — пише Славейков в едно писмо до сина си Иван — че Дипломацията не ще може да отблъсне стълкновението и Ст. (Стоилов?, б.м.) поверително ми каза, че ще са предизвика даже, но има еще надежда да се продължи еще за шест месеца руската окупация, смесената окупация са отблъсна, Англия, Австрия и Турция искат да окупират и тамо мисля че ще излезе споречкването".[691]

Не само по „общонародния въпрос", но и по много други въпроси във връзка с изработването на конституцията, изказванията на Славейкова са съвсем кратки и делови. Той е против безполезните спорове за дребни неща и против дългите речи по второстепенни въпроси. Особено го дразнела словоохотливостта на някои от лагера на „старите", които гледали на Учредителното събрание като на аудитория, където могли да блеснат с учеността си и с ораторските си дарби. Израз на недоволството си той дава в прочутата си реч срещу сената. „От как сме се тук срещнали и намерили — казва Славейков — вий сте имали случай да забележите, че аз не обичам дългите слова и отбягвам до колкото ми е възможно от онези буйни словоизвержения, на гръмливи фрази и калабалък думи, но гледам колкото е възможно, по на кратко и по-ясно да представя своите взглядове върху разискваний въпрос, избягвам от онези за сила уж на словото риторически повторения и гледам колкото мога да бъда кратък и ясен" [692].

Но когато на дневен ред в Учредителното събрание идват онези въпроси, от разрешението на които е зависело бъдещето държавно устройство на България, Славейков излиза на първа линия. По тия въпроси, особено по въпроса за сената, двете оформили се в Учредителното събрание партии —консервативната и либералната, като представителки на две класи в българското общество, си дали генерално сражение, изходът от което определил демократическия характер на Търновската конституция. В тая борба Славейков бил, така да се каже, тежката артилерия на либералната партия.

Симеон Радев пише, че Драган Цанков и П. Р. Славейков били „на първо време боязливи пред учените хора и пред тяхната фразеология" и че изпитвали „страх пред тяхното безспорно превъзходство" [693]. Напротив, като четем протоколите на Учредителното Събрание, получаваме впечатление, че старите ветерани действували смело и самоуверено и чувствували своето превъзходство над своите противници. Що се отнася до П. Р. Славейков, вярно е, че като самоук той чувствувал големите празнини в своите знания, особено при обсъждането на такива въпроси, които изисквали по-специално юридическо образование. Но в замяна на това Славейков превъзхождал всички в Учредителното събрание с всестранното познаване на народния бит, с опитността си на дългогодишен общественик и с огромната си популярност сред народните маси. Като изтъкваме това, разбира се, нямаме никакво желание да засенчваме ролята на Драган Цанков и Петко Каравелов, които също играли първа роля като водачи на либералната партия в Учредителното събрание.

Борбата на либералната партия срещу консерваторите за демократична конституция била спечелена в три главни сражения: 1) при отхвърлянето „рапорта" на комисията, 2) при отхвърлянето на предложението за сенат, 3) при отхвърлянето ни държавния съвет. В същност след поражението на консерваторите в борбата за сената отхвърлянето на държавния съвет е станало много лесно.

В заседанието на 7 март 1879 год. Греков пръв предложил да се избере комисия, която да разгледа „Проекта на Органическия устав" и да направи върху него доклад пред Учредителното събрание. Предложението на Греков било подкрепено от К. Стоилов. Срещу това предложение се обявили Др. Цанков, П. Р. Славейков и др. „Нашите комисии — заявил Славейков — се някак разкомисват... Аз предлагам уставът да се разгледа тука и комисии да се не избират" [694]. Макар че по-късно Събранието възприело препоръката на Славейков, Цанков и др., а именно да не се избира комисия, а да се разгледа Устава член по член, на това заседание било прието да се избере комисия. Либералните представители не желаели да влязат в комисията. Повечето от членовете ѝ били консерватори.

След „дълги разисквания" комисията изработила един „Рапорт", който не е нищо друго, освен опит да се измени представения от руското правителство „Проект за Органически устав" в още по-консервативен дух. „Преди всичко, комисията като обсъди сериозно положението и нуждите на народът ни, като зе в внимание, че в всяка една политическа организация трябва да се избягват крайностите; че преходът от робството към самоуправлението трябва да бъде постъпенен; че като в времето на турското владичество Българите не са имали никакви политически правдини, ползуването от политически права

изисква не само един даден стъпен на умствено развитие, но и редки нравствени качества; че самоограничението, почитанието към властта и нейните представители са неизбежни условия на едно свободно управление; като зе в внимание още и тежките обязаности, които ще тежат на нашето ново управление, както спрямо вътрешната ни организация, тъй и спрямо външната ни политика, комисията се убеди, че е необходимо щото в нашата Конституция да вее един дух на разумен консерватизм и нашето Правителство да бъде силно и крепко" (курс. в ориг.). В последната, пета глава, на „Рапорта" се казва, че „Комисията реши по вишегласие Народното представителство да състои от два дела: народно събрание и Сенат". Комисията предвижда и имотен ценз за избирателите и избираемите.[695]

„Рапортът" бил прочетен в заседанието на 21. III. 1870 год. Пръв Каравелов го подложил на унищожителна критика.[696] Веднага след него на трибуната се качва Славейков. „Не вярвах—казал той—че тъй скоро ще се случи от тая трибуна пак да потвърдя недоверието към комисията, против съставянето на която говорих преди няколко дни. Какво е изработила Комисията? Какви са тези бабини деветини? (Ръкопляскания). Всичките ни неприятели са ни борили с това че не сме узрели за свобода. Но ето че една комисия от Народното събрание иде да потвърди думите им, като казва и печатно заявява, че ние не сме още за пълна свобода, когато за тази свобода толкози драгоценна кръв проля братский наш Руский народ и наший народ понесе толкова скъпи жертви. (Ръкопляскания).

Комисията иска да ни се дава свободата като комка — малко по малко, защото ни бил слаб стомахът; също като на човек, който дълго време е бил под затвор и който не трябва да се пуща изведнаж на видело, но по-напред да се тури в кафе-оджа за да привикне. Монархия, която да управлява нашът нов и неопитен народ, това разбирам; но конституция консервативна не разбирам, то прилича като да казва някой леща на кебап. Те искат конституция, в която да вее нещо, с други думи искат някаква вятърничава конституция (Ръкопляскания). Искат народ свободен, а отнемат му свободата; искат правителство крепко и силно, но отнемат му силата; боите се от съприкосновение на правителството с народа и туряте преграда помежду им. Предлагам да се върнем направо към проекта на Уставът, защото тази конституция, която ни предлага комисията, е по-долня и от турската. . . Като народен представител в името на народа не приемам рапорта. На свободата се турят букаи. Народът не бивало да бъде свободен, защото тъй се родило в главата на някои си, които не би говорили по тоя начин и тогава, ако да бяха подкупени от нашите неприятели. Предлагам да се отхвърли тоя рапорт".[697]

Ако съдим по протоколите на Учредителното събрание, речта на Каравелова била изслушана без особено въодушевление от страна на представителите. И наистина, неговата теоретична критика едва ли е могла да ги раздвижи, тъй като малцина от либералните представители са имали що-годе юридическо и философско образование. Напротив, в своята кратка реч, прекъсвана от чести ръкопляскания, Славейков атакувал най-слабата страна на „Рапорта" — ограничението на свободата и правата на народа, и аргументите, с които си послужил, били напълно разбираеми и отговаряли на настроението на повечето представители. Тъй че главната заслуга за отхвърлянето на „Рапорта", което е и първото поражение на консерваторите в Учредителното събрание, се пада на Славейкова.

Въпреки отхвърлянето на „Рапорта", в който най-същественото е предложението за създаването на сенат, консерваторите не се отчаяли. В заседанието на 27 март при разглеждането на глава XIII от Проекто-устава, те отново поставили въпроса за сенат и внесли предложение, подписано от 13 представители, за изменение на чл. 78 по следния начин: „Народното представителство на Княжеството състои от едно Народно събрание и Сенат".[693] Тоя път от името на консерваторите в защита на сената излязъл Т. Икономов.[699] От страна на либералите против сената говорил П. Р. Славейков. „Двамата противници—пише в спомените си Д. Маринов—бяха толкова интимни помежду си и дотолкова благородни, щото си дадоха предварително речите един другиму да ги прочетат. Дядо Славейков, следователно, когато съставяше своята писана реч имаше пред себе си писаната реч на Икономова. По тоя начин речите и на двамата уважаеми оратори се знаеха от повечето нас още по-преди".[700] Д. Маринов, който клони повече към консерваторите, пише, че „дори и самият Каравелов признаваше доводите на Икономов за силни и праведни", а „дядо Цанков се колебаеше". От мемоарите на Икономова, обаче, се вижда, че Каравелов привидно се съгласявал с предложението за сенат. „А пък Каравелов — пише Икономов — като изслуша от мене начина, по който аз разбирах да се състави сената и който беше чисто избирателен, обяви, че той е склонен с такъв сенат, че той подписва с две ръце и че подир изчерпването на другия дневен ред той ще прекъсне заседанието, за да имаме време да си разменим мислите до утре и да се споразумеймe върху въпроса по-пълно. Но какво стана по-сетне? При изчерпването на другий дневен ред, той се обръща и ми казва, че ще продължи разискванията, ще постави тоз-час въпроса за сената и ще комбатира това учреждение, понеже така бил дал дума на другарите и едномисленниците си".[701]

От спомените на Д. Маринов и Т. Икономов се вижда, че още преди заседанието, на 27 март двете партии водели агитация във връзка с предстоящето разглеждане на въпроса „за Народното Представителство" (глава XIII от Проекто-устава). Наистина, между спомените на Маринов и на Икономов има известно противоречие. Докато Маринов твърди, че Икономов и Славейков предварително дали написаните си речи един на друг, Икономов, напротив, пише в мемоарите си, че запознал Каравелова с основните мисли на своята реч, а за Славейкова не споменава нищо. Най-вероятно е, че не само Каравелов и Славейков, но и другите по-видни водачи на лиралите са били предварително запознати с речта на Икономова, защото в либералната партия била вече създадена практика да се обмислят общо всички по-важни въпроси, свързани с изработването на конституцията, преди да бъдат разгледани в Учредителното събрание.[702] От друга страна и Икономов, като представител на консерваторите, се запознал с доводите на Славейкова против сената. Това се вижда не само от спомените на Д. Маринов, но и от речта на Икономова, в края на която той спори с либералите.[703]

Спомените на д-р Моллов, както са предадени от С. Радев, и протоколите на Учредителното събрание показват ясно, че в надвечерието на решителното сражение с консерваторите по въпроса за сената, либералните водачи се подготвили добре и разпределили ролите си за заседанието на 27 март. Поради отсътствие на председателя по болест, на Каравелова се падало, като подпредседател, да председателствува събранието. Драган Цанков и д-р Моллов защитавали становището на либералната партия по въпроса за печата, цензурата, дружествата и др. На Славейкова било възложено да отговори на Икономова и да развие схващането на либералите против сената.[704]

Веднага след Икономова на трибуната се качва Славейков и произнася своята написана реч, която допринесла твърде много за провалянето на консерваторите. В началото на речта си Славейков оборва последния довод на своя противник, според когото сенатът бил необходим за България, защото сенат имало в държавите на Европа, Америка и Африка. В отговор на това Славейков заявява, че съществуването на сенат в другите държави съвсем не задължава българския народ да въведе в държавата си сенат, само поради сляпо подражание, щом за българските условия такова едно учреждение се явява излишно и вредно. Славейков критикува остро склонността към робско подражание и умело използува случая с „модите", срещу които, както видяхме, съществувало широко движение сред народните маси в България до Освобождението.[705] Всеки народ — казва Славейков — трябва да бъде „ступанин в управлението на съдбата на отечеството си, или на държавата

да кажем, на която принадлежи, или на собствената си съдба, по добре да кажем, и е сам отговорен за действията си". Тия, които подражават на чуждото, не мислят дали „чуждий калпак ще дойде тъй уйгун на главата им както им е аресал на главата на други". Впрочем Славейков не отрича, че и подражанието на чуждите учреждения може да бъде полезно, когато се касае да се използува опита на другите народи; но сляпото копиране на някои чужди учреждения „не е освен заблуждение, не е освен повторение на глупости и нелепости, които са търкали главата на други народи съвсем безплодно, които без да му обмисляме много много тичаме да ги приемем и ний за да потъркат и нашите глави, тъй безплодно". „И ето защо— продължава Славейков—смело се произнасям против учредяването на сената било, или Държавен Съвет, аз не виждам нуждата от тях и намервам ги излишни и достойни да си останат в калабалъка на нулите, извън честните числа на нашата конституция".

По-нататък Славейков доказва, че сенатът при българските условия ще бъде едно учреждение за „дембели", което могат да искат само онези, които са свикнали да гледат конституциите „накитени с таквизи пачи пера". Минавайки към историческите доказателства, Славейков изтъква прогресивния характер на историческото развитие и се старае да обясни, макар и доста неясно, съществуването на сенат в някои държави с това, че е било необходимо да се запазят интересите на богатите класи, или, както той се изразява, да се „отворят места и на предишните съучастници на властта", на аристократите. Но у нас, казва Славейков, условията са други, „у нас няма таквиз хора, за които да правим особено място, ние не слязваме от монархия (явно е, че думата е за феодална монархия — б. м.) и да търсим как да настаним нейните развалини, а излезваме от едно положение, което добре разбрано, трябва съвсем да ни извади от този мерак да правим сенати и държавни съвети".

След това Славейков разглежда аргумента на консерваторите, според който сенатът бил необходим за създаване на по-здраво правителство, за създаване на по-трайни закони, да служи за посредник между държавния глава и Народното събрание, за обуздаване „буйството на младите" и пр. Славейков доказва, че сенатът не може да играе такава роля и че се явява против интересите и правата на народа. Силно може да бъде правителството — казва Славейков — само когато се опира на народа. „Искате ли правителство силно, и крепко, г-да, каквото трябва да бъде всяко правителство, каквото всички желаем да бъде нашето, поставете народът в прями отношения с него, свържете по-яко връзките на тези отношения, отхвърлете всичко що може да отстрани добрите между них споразумения и ви ще имате онова, което желаете

и търсите". Що се отнася до „буйството на младите" — казва Славейков, това е „страх химерически". По тоя повод Славейков не пропуснал случая да подиграе консерваторите, като заявил, че няма опасност от „буйството на младите", а има опасност, че „в камарата може да стане наводнение от хора най-гюрюлтаджии на света, каквито са адвокатите, които дигат най-голяма гюрюлтия в събранието, за да сбият с толк общото мнение" ... Наистина — продължава Славейков по адрес на адвокатите — „за добра чест на народа ни и на Народното ни събрание нямаме ги още до толкоз бол да си парим кокалите от тях", но „не отричам, че тези скакалци може твърде скоро да се развъдят и у нас ..."

Тия думи на Славейкова раздразнили консерваторите, които предизвикали страшен скандал в Събранието, след което напуснали демонстративно залата.[706] След 10 минути отдих Каравелов открил отново заседанието и Славейков продължил речта си. Той отхвърлил значението на сената като някакъв посредник между изпълнителната власт и Народното събрание и изтъкнал, че такова едно посредничество ще се стовари върху „гърба на народното тяло, което освен теготата, която трябва да понесе, ще има да търпи безмълвно всичките отрепвания и охлузвания на гърбът си в носението на кривите дърва". Съществуването на сенат в България е оскърбително за народа, защото се признава правото на една правителствена група да ръководи съдбините на страната. „И да ви кажа — заявява Славейков — много по-добре и по-право мисли за себе си само един народ, който носи тегобите, който и разбира де го отрепват, отколкото могат да мислят за него лица привилегировани, които често и при добрата воля и присърце, що биха имали да бъдат полезни, мъчно угаждат де и как тряба да му помогнат и излезва че много пъти те го чешат тамо дето не го сърби. Оставете народът да търси сам цяр за болките си, които осеща и бъдете уверени че той по-скоро ще го намери й ще умее да го приспособи". Най-после Славейков отхвърля сената и за това, че с приемането му щяло да се утвърди съществуването на една привилегирована класа в България.[707]

След речта на Славейкова станали кратки разисквания и предложението на консерваторите за сенат било отхвърлено. Заедно с това била решена и съдбата на Държавния съвет, предвиден в проекта за Органическия устав. Отхвърлянето на Държавния съвет станало в заседанието на 7 април 1879 година.[708]

П. Р. Славейков вземал думата почти по всички по-важни въпроси повдигнати във връзка с изработването на Търновската конституция и неговите изказвания най-често били полезни и ценни. Но, както вече споменахме, неговата главна заслуга в тоя случай се състои в борбата, която изнесъл от

името на либералната партия срещу консерваторите по въпроса за сената.[709]

Няма съмнение, че речта на Славейкова против сената е била предварително обсъждана от либералните водачи, както и речта на Икономова е била обсъждана от консервативната партия. Вярно е също така, че в съвещанията на либералите, които според спомените на д-р Моллов, предадени устно на С. Радев, ставали в дома на Каравелова, последният имал твърде силно влияние, защото, както казва д-р Моллов, Каравелов „бе наистина, най-просветен от всички нас по държавните въпроси и по конституционната теория". От тоя факт С. Радев прави следното заключение: „Каравелов даде на Дядо Славейков аргументите, които старият поет разви пред Събранието с такъв живописен език и толкова наивност в новата си ерудиция."[710] Под влияние на С. Радев някои нови историци на Търновската конституция представиха речта на Славейкова почти като просто преразказване на схващанията на Каравелова. Речта на Славейкова — пише проф. Грим — „как известно, была в своих главных началах подготовлена в собрании у П. Каравелова".[711] „Речта на Славейкова — пише д-р К. Бляк — комай не се отличавала много от едно преразказване на идеите на своя по-учен колега".[712]

Според мене това мнение е погрешно и то се дължи на недостатъчното познаване на фактите. П. Р. Славейков и Др. Цанков не са имали, наистина, теоретичната подготовка на Каравелова, но те са имали голям опит, придобит от дългогодишната им обществена и политическа дейност, а по пътя на самообразованието те са усвоили буржоазно-либералните схващания по големите политически въпроси на онова време. Достатъчно е да прочетем писаното от Славейкова във в. „Македония", за да се убедим в широтата на неговите демократични възгледи по всички обществени въпроси.[713] Драган Цанков и П. Р. Славейков се явяват в Учредителното събрание като стари дейци с утвърдени либерални обществени възгледи, а не като „ученици в новата си ерудиция". Свободата и умението, с които те се изказват в Учредителното събрание по разните въпроси, потвърждават това. Що се отнася до речта на Славейкова против сената, в нея не може да се открие нито един аргумент, който да не може да се припише на Славейкова, като имаме предвид неговите възгледи, така както са очертани в обществената му дейност до Освобождението. Напротив, тая реч и по аргументацията си и по развитите в нея схващания, и по език се явява типична за Славейкова. Така може само да се оцени тая реч в светлината на всичко, което се каза за дейността и за възгледите на Славейкова до Освобождението. И наистина, трудно е да допустнем, че за изнасяне на своето схващане за сената либералната партия би избрала не един свой представител със

здраво утвърдени либерални възгледи, а един представител, който тепърва се учи да преразказва идеите на „своя поучен колега".

Изобщо, при изработването на Търновската конституция от Учредителното събрание, тримата либерални водачи — П. Р. Славейков, Др. Цанков и П. Каравелов, са играли еднакво важна роля.

ЗАБЕЛЕЖКИ КЪМ ГЛАВА ПЪРВА

664 Д. Благоев, ц. с., стр. 42 и сл.; Ж. Натан, Икономическа история на България, ч. II, София, 1938, стр. 24—63.

665 Проф. Л. Владикин, История на Търновската Конституция, София, 1936 г., стр. 111; Ст. Баламезов, Нашата конституция и нашия парламентаризъм, ч. I, София, 1919, стр. 22 и стр. 44. В преценката си за Търновската конституция Владикин пише: „На един девствен от политически пороци народ се даде пълна свобода да ги опознае и да се пристрасти към тях. Чувството на национална солидарност, което създаде подвига на Възраждането, бе пожертвувано на Западно-европейския индивидуализъм". Вж. Л. Владикин, ц. с. стр. 170. Както се вижда, авторът или не разбира, или се старае да извърти същността на българското възраждане. Що се отнася до преценката му за Търновската конституция, тая преценка е характерна за неговите реакционни възгледи.

666 Проф. Гримм, История и идейныя основы проекта Органического Устава внесенного в Търновское Учредительное Собрание, 1879 г., София, 1922, стр. стр. 237—239, 244—245, 312. Освен основния методологически недостатък, тоя, иначе сериозен труд, има и тая слабост, че авторът му не познава добре доосвободителната епоха, което впрочем и сам признава. Вж. Гримм, ц. с., стр. 221—222.

Според проф. Милюков, образуването на първите партии след освобождението се е извършило до голяма степен под влияние на руските дейци. Вж. проф. П. Милюков, Българската конституция, стр. 44.

667 Вж. Ж. Натан, Българското възраждане, второ издание, стр. 198 и сл. По тоя въпрос вж. и казаното от мене в ч. II, глава V на настоящия труд.

668 С. Рацев, Строителите на съвременна България, т. I, второ изд., София, 1911 год., стр. 27—38.

669 В началото либералната партия се наричала по-често „народна партия". Вж. в. „Целокупна България", год. I, бр. 9, 25. VII. 1879 г., статията „Долу членовете от народната партия".

670 Правилно е мнението на Ал. Бурмов, че демократичните възгледи отразени в политическата програма на „Българското централно благотворително общество", изработена през ноември 1876 г., легнали в основата на Търновската конституция. Вж. Ал. Бурмов, Български революционен централен комитет 1868—1876 г., стр. 177 и сл.

671 П. Зарев, Българското възраждане, трето издание, стр. 112—115. Освен многого фактически грешки, в работата на Зарев се срещат и неправилни цитати. Така на стр. 114 той приписва изказаното от Леди Странгфорд мнение за априлското въстание на Славейкова. Вж също Ж. Натан, Българското възраждане, София, 1945, стр. 149—252; Относно действителното отношение на Славейкова към „старите" и към национално-революционното движение, вж. ч. II, гл. V на настоящ. съч.

672 Запазена е черновката на това писмо в Арх. П. Р. С., пап. XLII. От края на писмото може да се заключи, че по това време Начев се намирал в Пловдив. Писмото е без дата и не е означено къде е писано, но като вземем под внимание, че то се намира в подшити листове между две други писма, от които първото е писано в Казълък с дата 23. III. 1878 г., а второто — в Сливен, с дата 27. IV. 1878 г. и че е написано с същото мастило, с което е написано писмото от 23. III. и 27. IV. 1878 г. (Сливенското е на-

писано с друго мастило), то можем със сигурност да кажем, че въпросното писмо е написано в Казанлък между 23 III. и 27 IV. 1878.

673 С. Радев, Строителите на Съвременна България, второ издание, София, 1911 г., стр. 14—15. Нито в спомените на синовете му, нито в спомените на участвуващи в тия събрания не се споменава за присъствие на П. Р. Славейкова в Пловдив по това време. Вж. И. Груев, Моите спомени, Пловдив, 1906 стр. 69—65; Д. Юруков, Спомени из политическия живот на България, второ издание, София, 1932, стр. 80—81;

674 Протоколите на Учредителното Българско народно събрание в Търново, Пловдив, София, Русчук, 1879 г., стр. XVI. Матвеев твърди, че и Петко Каравелов бил назначен от имераторския комисар. Вж. П. Матвеев, Болгария после Берлинского конгреса, стр. 55. Това обаче не е вярно. В протоколите името на П. Каравелов е поставено в категорията на представителите по звание и по избор. Вж. Протоколите на У. С., стр. XI и XV.

675 П. Матвеев, ц. с., стр. 55.

676 Овсяный, Сборник матариалов, вып. VI, стр. 20.

676а Муратов, Документи за дейността на русите от 1877—1879 г., София, 1905, стр, 98.

677 Овсяный, Сборник материалов..., вып. VI, стр. 18—19;

678 Там — стр. 19. От тия думи на Дондуков се разбира, че някои от „образованите българи" пристигнали в княжеството след изборите. Не може с сигурност да се каже дали Славейков е пристигнал в Княжеството след изборите, или е получил назначението си в Сливен. Според разказа на Р. Славейков излиза, че баща му напуснал Сливен и се установил като прошенописец в Търново преди назначаването му за представител в Учредителното събрание. Вж. Р. Славейков, ц. с. стр., 58. От друга страна, както вече споменахме, в едни бележки на Славейкова се казва, че той написал целия бр. 1 на в. „Българско знаме" в Сливен, а знае се, че първия брой на тоя вестник е излязъл на 10. II. 1879 г. Вж. Арх. П. Р. С, пап. XVIII$_5$. Поради липса на по-положителни данни не може да се каже с положителност къде е бил Славейков — в Търново или в Сливен — когато е получил назначението си за представител в Учредителното събрание. Повероятно е второто предположение, а именно, че е получил назначение за участие в Учредителното събрание в Сливен, защото в едно писмо до домашните си от 28. II. 1879 г. Славейков изказва опасение, че заради участието си в У. С. ще загуби службата си в Сливен. Вж. П. Р. Славейков, Писма, Сб. Н. У, кн. XX, стр. 190.

679 Проф. Э. Гримм., ц. с., стр. 285.

680 Харалампи Златанов, един от представителите в Учредителното събрание, пише в спомените си: „Въобще дядо Славейков имаше най-голямо влияние помежду мнозина депутати". сп. „Гражданин" год. I, кн. V—VI, София, Пловдив, 1904, стр. 392.

681 Овсяный, Сборник материалов..., вып. 5, 1906, стр. 244—258. По-подробно за възгледите на руското правителство и на императорския комисар по тоя въпрос вж. у Э. Гримм, ц. с., стр. 247—278.

682 П. А. Матвеев, Болгария после Берлинского конгреса, стр. 221—222; Иван Ев. Гешов, Спомени и студии, София, 1928 г., стр. 105. В писмото си от 6/18. IV. 1879 г. Ив. Ев. Гешов, който заедно с Д-р Янкулов бил изпратен до европейските правителства да действа за изменението на някои точки от Берлинския договор, засягащи Източна Румелия, пише: „В последния разговор в понеделник г. Gambetta говори доста. Той ни каза, че в началото бил против една голяма България, но че след дълги размишления, той сега бил в полза на една такава голяма България I С условие само, прибави, българите да се покажат независими, а особено сега в избирането на княза, който, ако бъде някой кандидат на известна държава, много ще повреди на българите пред западното мнение. Г. Gambetta, който е много русофоб, доста настоява върху този предмет."

683 Гримм, ц. с., стр. 246.

684 На Д. Юруков направило силно впечатление, че Методи Кусевич, Григор Начевич и др. говорели против Русия още преди подписването на Сан-Стефанския мир. Вж. Д. Юруков, Спомени из политическия живот на

България, София 1932 г. 2-ро издание, стр. 73—77; Вж, Э. Гримм, ц. с., стр. 265—266. Гримм обаче погрешно мисли, че тая „группа людей", която обръщала погледите си към западните държави, правела това, защото „опасалась влияния антирусских движений в Европе на последующия судьбы Болгарии и считала разумным сделать все возможное, чтобы обратить дело освобождения Болгарии из русского в общоевропейское дело, дабы поставыть судьбы Болгарии под покровительство всей Европы". Там стр. 265. Такова гледище е подържал на времето Т. Икономов, „Съчинения", т. IV, Мемоари, стр. 246. В същност, както изтъкнах, тая „група хора" изхожда из средата на свързаната с западния капитал едра търговска буржоазия, и на тая „група хора" по-късно, както ще видим, се опирал княз Батемберг в своята антируска политика.

[685] Овсяный, ц. с., вып. V, стр. 260.

[686] Там, стр. 249.

[687] Сп. „Гражданин", год. I, кн. V—VI, 1904 г., стр. 368.

[688] Идеята за разтурянето на Учредителното събрание, изглежда, завладяла голяма част от представителите. Това е отбелязано в спомените на М. Дринов, Д. Маринов и др. Вж. сп. „Гражданин", год. I, кн. V—VI, 1904 г., стр. 383 и др.; „La première question qui fut agitée à Tirnovo fut celle de refuser de se former en constituante, de protester contre le morcellement de la grande Bulgarie consommé à Berlin et de s'en retourner chacun chez soi, laissant l'Europe s'accommoder comme elle l'entendrait". A. Drandar, Cinq ans de régne le prince Aleksandre de Battemberg en Bulgarie, Paris, 1884, p. 22—23. П. Матвеев слушал, че при съставянето на своята книга Drandar се ползвал от указанията на Марко Балабанов, Т. Бурмов и др. дейци от Учредителното събрание. Вж. Матвеев, ц. с., стр. 46—47 (забележката под линия). Матвеев, обаче, греши, че Бурмов е участвувал в Учредителното събрание.

[689] С. Радев предава разказа на Др. Цанков, че уж последният убедил К. Стоилова в необходимостта да се разтури Учредителното събрание. Вж. С. Радев, Строителите на съвременна България, второ издание, София, 1911 г., ч. I стр. 29. В кратките си спомени за Учредителното събрание, написани в 1904 г. Драган Цанков не споменава за такова нещо. Вж. сп. „Гражданин", год. I, кн. V—VI, 1904 г. За споровете по „общонародния въпрос" в Учредителното събрание и произнесените там речи вж. Протоколите на У. С. стр. 96 и сл.

[690] Протоколите на У. С., стр. 121—122.

[691] П. Р. Славейков, Писма, Сб. Н. У., кн. XX стр. 192. Това писмо е от 31. III. 1879 г. и то показва, че почти до край на заседанията на У. С. слуховете за продължаване на окупацията и за възможни стълкновения са се носели между представителите.

[692] Протоколите на У. С., стр. 257.

[693] С. Радев, ц. с. ч. I, стр. 36.

[694] Протоколите на У. С., стр. 128.

[695] Протоколите на У. С., стр. 9 и стр. 14. Цитирахме тия редове от „Рапорта" едно защото са характерни за възгледите на съставителите му и второ, защото тия положения именно атакува Славейков в речта си против „Рапорта". Характерно е отношението на съвременните буржоазни историци на Търновската конституция към „Рапорта" на комисията. „Но той („Рапорта" — б. м.), пише Баламезов, и днес заслужава по-добра участ и ний далеч не го считаме за глупав и ветърничав — както го характеризират споменатите учредители". Вж. Ст. Баламезов, Нашата конституция, стр. 29.

[696] Протоколите, стр. 167.

[697] Там, стр. 162—163. В архивата на П. Р. Славейков се намира един екземпляр от „Рапорта" върху белите полета на който Славейков правил бележки. В тия бележки се срещат цели изрази употребени от Славейкова в речта му в У. С. Това показва, че Славейков подготвил предварително речта си срещу „Рапорта" на комисията. Според проф. Л. Владикин в речта на Славейкова имало „малко демагогия". Вж. Д-р Л. Владикин, История на търновската конституция, София, 1936 г., стр. 136. В случая Владикин

повтаря думите на С. Радев, който по същия повод (речта на Славейкова и отхвърлянето на Рапорта — б. м.) пише: „Българският либерализм има своята пълна победа и демагогията влезе официално в политическия ни живот". Вж. С. Радев, Строителите, второ издание, т. I, стр. 62. Както се вижда, за съвременните буржоазни историци на Търновската конституция победата на демократичните сили в У. С. означава утвърждаване на демагогията в България.

[698] Протоколите на У. С., стр. 252.

[699] Протоколите на У. С., стр. 252—256. Икономов се изказал в полза на сената още в отговорите си на въпросите поставени от императорския комисар през 1878 г. Вж. Т. Икономов, Съчинения, т. IV. Мемоари, Шумен 1897, стр. 103.

[700] Сп. „Гражданин", год. I, кн. V—VI, 1904 г., стр. 385.

[701] Т. Икономов, ц. с., стр. 113.

[702] С. Радев, Строителите, второ издание, т. I, стр. 72—73.

[703] Протоколите на У. С., стр. 256. Някои изрази в речта на Икономов явно показват, че той спори с Славейкова. Така напр. Икономов отхвърля критиката на Славейкова, че сената щял да се превърне в „място за излежаване". И ако в мемоарите си Икономов не споменава, че е запознал Славейкова с речта си и, че се е запознал с неговата реч, това може да се обясни с обстоятелството, че в своите мемоари Икономов изобщо се старае да умаловажи ролята на Славейкова.

[704] С. Радев, Строителите, стр. 72—73. Протоколите на У. С. стр. 239—269.

[705] Вж. ч. II, стр. 120—121 на настоящия труд.

[706] От Протоколите на У. С. се вижда, че на 4, 5 и 6 април 1879 г. имало масово отсъствие на депутатите от У.С. поради което заседанията на 4 и 5 април не се състояли. Вж. Протоколите на У. С., стр. 285—280. Проф. Гримм се старае да обясни тия отсъствия не само с великденските празници, но и с политически причини, т. е. с възмущението на народните представители от станалия в събранието скандал на 27 март и дори се опитва от тоя факт да прави заключения за съотношението на политическите сили в У. С. Вж. Проф. Гримм, ц. с., 283—284. Няма основания обаче да се търсят някакви политически причини за тия отсъствия. В същност, народните представители, които не получавали дневни, отдавна се готвели да си отидат за Великденските празници, които нея година били на 1, 2 и 3 април. Вж. П Р. Славейков, Писма, Сб. Н. У., кн. XX, стр. 190. Вж. също спомените на М. Дринов в сп. „Гражданин", год. I, кн. V—VI 1904 г. стр. 353. Като имаме предвид тогавашните средства за пътуване, ясно е, че на 4, 5 и 6 април народните представители са били на път, а някои се намирали в следпразнично настроение и не бързали да се явят в У. С.

[707] Протоколите на У. С., стр. 256—266.

[708] Там, стр. 289—301. По повод отхвърлянето на сената Славейков пише на сина си Иван: „Ний тука на последне разбихме и поразихме съвършенно умерените в Камарата и дадохме една от най-либералните конституции на родината си". Вж. П. Р. Славейков, писма, Сб. Н. У., кн. XX. стр. 192.

[709] Славейков не пропуснал да подиграе консерваторите в издавания от него в. „Остен":

Победени в камарата
по въпроса за сената
побегнаха гологлави
и се скриха във сената.

Вж. в. „Остен", вестник юмористический и сатирический, год. I, бр. 5, Търново, 30. III. 1879 г.

[710] С. Радев, ц. с., стр. 73.

[711] Проф. Э. Грим, ц. с. стр. 301—302.

[712] C. E. Black, The establishment of constitutional Government in Bulgaria, 1943, 95—96.

[713] Вж. ч. II. гл. 3 стр. 112 и сл.

ГЛАВА ВТОРА

Политическа дейност на Славейков през 1879—1885 г. Борба за запазване на Търновската конституция

„Всяка власт от която ся удалечава народът пада като дърво подсечено в коренът"

П. Р. Славейков (Из брошурата му „Последното ми ходене в София", стр. 96)

I

Едно по-подробно изложение на обществено-икономическото развитие в България през периода от Освобождението до Съединението би имало място в една цялостна история на българския народ. Но за да разберем правилно събитията и борбите, в които е вземал участие П. Р. Славейков през споменатия период, необходимо е да се спрем на някои моменти от това развитие.

Споменах, [714] че обществено-икономическите промени в България след Освобождението не са се извършили наведнаж, а постепенно. Това важи както за селото, така и за града.

Що се отнася до аграрните отношения, трябва да изтъкнем, че преминаването на земята в ръцете на българските селяни започнало още преди Кримската война, а в последните години преди Освобождението този процес взел значителни размери. В първите годишнини на основания в 1879 год. „Държавен вестник" често се срещат „призовки" и „обявления", с които се канят избягали през войната турци да се явят, за да оформят направената от тях продажба на земя на български селяни.[715] В „Рапорта на комисията изпратена в Кюстендилския окръг да изучи положението на безземелните селяни", написан от К. Иречек, се казва, че селяните от с. Драгойчинци преди няколко години откупили задълженията си към бея и станали самостоятелни, свободни стопани. Според същия „Рапорт" турците владеели само $^1/_3$ от земята в Кюстендилския окръг.

Освободителната война извършила истински преврат в аграрните отношения. „Цялото българско население в България и Източна Румелия след Освобождение то — пише Иречек — обзе ненаситна жажда да притежава колкото се може повече недвижими имоти. Гражданите купуваха къщи и места за строене, селя-

ните възможно повече земя, често по-много отколкото могат да обработват, или разширяват своите ниви, като превръщат мерата на оран."[717] Селяните придобивали земя по различни начини. Преди всичко били разграбени чифлиците на някои загинали през войната турци, или на такива, които по една или друга причина не се върнали в България.[717a] Освен това много български граждани предявили искове към избягали турци, от които имали да вземат суми. „Държавен вестник" през 1879—1884 год. е пълен с призовки, обявления и решения на съда по такива дела. В 1883 год. излязъл закон за „черкеските и татарските земи", според който всички земи, които турското правителство отнело от българските селяни и от общините без възнаграждение, за да оземли заселените в България черкези и татари след 1861 год., се връщали на предишните им притежатели.[718] По-голямата част от земята, придобита от българските селяни след Освобождението обаче била откупена от турците. Покровителствувани от западните капиталистически страни, подписали Берлинския договор, турците почнали да се връщат в България и да продават своите имоти. Мнозина пък, без да се връщат, упълномощавали свои сънародници в България да продават имотите им. В първите години след Освобождението разпродажбата на турски земи била толкова голяма, че заинтересувала и някои европейски капиталисти. Така, англичанинът Хенрих Бъркли, който живял в България 12 години, отправя до в. „Times" писмо чрез в. „Nord", в което съветва английските колонисти вместо да търсят земи в далечни задокеански страни, да дойдат в България, където земята е плодородна и давала 40% печалба от вложения капитал. „Земевладелците турци — пише англичанинът — като ся отказват да живеят под управлението на българите, продават бързо имуществата си и бягат в Мала Азия или в други страни на Турция и резултатът на тъй бързото продаване на толкова земи в една страна гдето капиталът е рядък, е че тия се продават с цени твърде умерени".[719] Подобни съвети се появили и в немските вестници. По тоя повод консервативният в. „Витоша" съветва българските капиталисти да се заемат енергично за работа и да влагат капиталите си в земеделието.[720] И наистина много граждани, притежатели на парични средства, почнали да купуват земи, които обикновено давали на селяните под аренда. В едно окръжно на Министерския съвет от 15. XI. 1883 год., издадено във връзка с приложението на закона за „подобрение състоянието на земледелческото население по господарските и чифлишките земи", между другото се изтъкна, че въпреки закона, тия земи се продавали не на тия, които ги обработвали, а на други лица; следствие на това, казва се в окръжното, „частни граждани от разни вероизповедания владеят огромни комплекси земя."[721] Като съобщава, че селяните от с.

Криводол, Ломско, изгорили сеното на един гражданин, който закупил турски ниви и ливади, консервативният в. „Български глас" защищава правото на гражданите да купуват земи.[722] За тоя период нямаме данни колко земя е продадена от турци на българи в Княжеството. Знае се, че за същото време в Източна Румелия е била продадена земя от турци на българи за 72,229,516 гроша.[723] К. Иречек, който по това време бил на служба в България, твърди, че аграрните промени в Княжеството били същите както и в Източна Румелия.[724]

От данните, които посочихме, и от данните на Ат. Илиев за Старозагорския окръг в 1885 год. се вижда, че преминаването на земята в ръцете на българските селяни е ставало постепенно. Бавно е вървяло и ликвидирането на така наречените „господарски и чифлишки земи" в България. Историята на тоя въпрос показва нагледно какво е било отношението на двете партии — консервативната и либералната — към селската маса и ни обяснява защо селяните, противно на очакванията на консерваторите, подкрепили либералната партия.[725] В 1880 год. либералното правителство издава „Закон за подобрение положението на земеделското население на господарските земи и чифлиците", според който селяните исполджии и момци, които са обработвали известна земя в господарските земи и чифлиците в продължение на 10 години, стават собственици на тия земи. Останалите господарски и чифлишки земи ще се изкупят от държавата и ще се продадат на нуждаещите се селяни.[726] След държавния преврат на княз Батенберг консервативните правителства занемарили тоя въпрос и едва в 1884 год. при коалиционното правителство на Драган Цанков бил издаден нов закон за приложението на закона от 1880 год.[727] Тоя закон бил приложен едва в 1885 год. при управлението на Каравелов.[728]

Някои автори мислят, че поради надпреварването в закупуване на земя след Освобождението, цената ѝ се повишила извънредно много. Споменават дори случаи, когато един уврат земя (= на 1 дйонюм) се продавал по 15 турски лири.[729] Това едва ли е вярно, дори и като изключение. Напротив, след Освобождението, особено след 1883 год., цената на земята спаднала много поради бързото разпродаване на много земи от турците и поради спадането на цената на зърнените храни. Според Ат. Илиев най-доброкачествената земя в Старозагорски окръг се продавала средно по 100—160 гроша, а слабокачествената — по 20-50 гроша.[730] „Държавен вестник" е пълен с обявления за продажба на ниви, лозя и градини, при което е означена цената на един дйонюм или уврат. В Провадийско 200 дйонюма ниви са оценени за 4000 гроша, т. е по 20 гроша дйонюма. В Златишко цената е по-висока — 40—60 гроша дйонюма. Във Варненско един дйонюм струвал 10 гроша и т. н.[731] Разликата в цената зависяла не само от

качеството на земята, от гъстотата на населението, от търсенето и от цената на зърнените храни, но и от това, че размерът на дйонюма в различните части на България не бил еднакъв.[732] От тия примери се вижда, че след Освобождението земята се продавала на твърде низки цени.

При все това бедните селяни, които не притежавали парични средства, за да купят земя, прибягвали до заеми от лихварите, поради което по-късно, когато цената на зърнените храни почнала бързо да спада, попаднали в много тежко положение. Много селяни загубили земята си. Голяма тяжест за селяните бил и старият натурален десетък, който плащали на държавата, тъй като след Освобождението технически било невъзможно да се въведе поземления данък. Натуралният данък бил премахнат в 1878 год. и заменен с поземлен данък от руските власти, но наскоро след това бил възстановен от българското правителство.[733] В 1882 год. финансовият министър Желязкович изложил в един доклад тежестите и неудобствата на натуралния десетък, от който селяните били много недоволни. В доклада се изтъква, че в същност селяните плащали двоен данък, понеже губели много време и разсипвали добитъка си при превозването на събрания десетък. Освен това и държавата губела, защото плащала за издръжка на чиновници по събиране на десетъка 1,200,000 лв., т. е. 12% от стойността на десетъка, който възлизал на 10,000,000 лв.[734] Ето защо в 1883 год. бил издаден „Закон за преобразяване десетъка в даждие от пари", чл. 1 от който гласи: „Десетъка в натура за напред се унгчтожава. Той се заменява с даждие в пари".[735] Тъй като новият паричен данък се равнявал на стойността на натуралния данък, селяните не били доволни от тая данъчна реформа и на много места дори искали да плащат данъка в натура, което може да се обясни с поевтиняване на зърнените храни.[736] Изобщо, данъците били тежки и селяните не могли да ги плащат. В 1884 год. недоборите достигнали над 12,500.000 лв., от които на десетъка се падали 6,000,000 лв.[737]

И така, от изнесените данни се вижда, че в периода 1879—1885 год. аграрните отношения в България се намирали в постоянно движение. Към края на тоя период по-важните останки на турския феодализъм изчезват и земята преминава в ръцете на дребните селски стокопроизводители. Заедно с това обаче част от селяните, поради големите им задължения към лихварите и държавата, почнали да губят земята си, която преминала в ръцете на едрите и средните земевладелци. Така към края на този период настъпило едно ново разслоение сред селското население. Наистина, броят на едрите земевладелци — чифликчиите е още съвсем малък, но броят на средните селски собственици е бил вече твърде голям[738]

Едновременно с промените в аграрните отношения настъпили големи промени и в градското стопанство. Под влияние на външната конкуренция и съкращаването на пазара занаятите бързо западнали, а в търговията настъпил застой. В дописки от Варна, Самоков и други градове се описва тежкото положение на българската промишленост през първите години след Освобождението. [739]

За сметка на разоряващата се част от селяните почнали да се издигат търговците, лихварите, предприемачите и доставчиците. Ограбването на селяните от търговците и лихварите взело такива големи размери, че още в 1880 год. правителството на либералната партия било принудено да издаде закон против закупването на храните на зелено. [740] Източник за натрупване на капитали били и доставките за войската, за обзавеждането на която години наред отивала близо половината от бюджета на държавата. [741] Държавата насърчавала търговците да вземат участие в търговете по продажбата на събраните от натуралния десетък произведения. [742] Важен източник на забогатяване били строежите в по-големите градове, особено в столицата, населението на която бързо нараствало. Според едно описание от 1879 год. гр. София представлявал следната картина: „Май-напред в нея (в София, б. м.) няма нито една къща с загътани (закътани, б. м.) стаи и в които вятърът да не духа през самите стени, в нея няма нито една стая, в която, когато вън е студ 15 градуса, да можеш да направиш една топлина поне от 10 градуса. Не знам даже дали ще има пет къщи в цяла София, през таваните на които да не можат да се броят звездите.“ [743] Типичен представител на сформиращата се нова едробуржоазна група през периода 1879—1885 год. бил софийският капиталист Ив. Хаджиенов, който чрез доставки, строежи, участие в търгове, лихварство и спекула натрупал големи богатства. В 1882 год. той предложил да продаде за нуждите на държавата едно здание, оценено съвсем неправилно, както се вижда от протоколите на Държавния съвет, за 400,138 лв. [744] За едрите търговци, лихварите, предприемачите и спекулантите настъпило особено благоприятно време през режима на пълномощията, когато либералната опозиция била заставена да мълчи. Сам Батенберг участвувал в разни спекулации и за няколко години натрупал богатства, които при абдикацията му в 1886 год. били оценени на 2,500,000 лв. [745] След възстановяването на Конституцията, споменатият Хаджиенов, който през режима на пълномощията нает постройката на шосетата София — Клисура и София — Вакарел, бил обвинен, че заедно с някои политически лица злоупотребил 1,134,837 лв. [746]

Натрупването на капитали подтикнало развитието на фабричната индустрия. Така, габровският манифактурист и търговец Ив. Калпазанов, който през Освободителната война уве-

личил значително капитала си чрез търговия, в 1882 год. открил в Габрово фабрика за шаеци, сукна и гайтани. В 1883 год. била открита втора текстилна фабрика в Габрово.[747] В 1882 год. между правителството и чеха Ламберт Новотни се водели преговори за даване под наем текстилната фабрика при Княжево с условие Новотни да я разшири и модернизира. В протоколите на Държавния съвет се изтъква, че от развитието на индустрията „се очаква освобождението от икономическото робство, което е погълнало страната ни"[748]. . . . Освен текстилната индустрия, почнали да се развиват сапунената, кожарската и други индустрии.

Точни сведения за развитието на индустрията през този период нямаме, но като указание в това отношение могат да послужат грижите на държавата за засилване производството на каменни въглища, за увеличаване на съобщителната мрежа, за уреждане на изложба, за участие в чужди изложби и пр. В протоколите на Държавния съвет се изтъква, че производството на каменни въглища е важен въпрос, тъй като те са необходими за развитието на зараждащата се българска индустрия. В 1882 и 1883 год. правителствата често се спират на тоя въпрос. В 1882 год. финансовият министър Начович поискал кредит за търсене на каменни въглища при с. Владая, а в 1883 год. бил издаден указ, с който каменовъгленатa мина при с. Мошино била дадена на предприемач за експлотация.[749] Развитието на кредита също помогнало за напредъка на индустрията и търговията. Основаната от руските власти Б. Н. Б., в 1882 год. имала вече 15 милиона капитал, от който 5 милиона били на държавата, а 10 милиона на частни акционери.[750]

В 1882 г. правителството решило България да участвува на изложбите в Москва и Бордо, а в 1884 год. проектирало първата земеделско-индустриална изложба в Плевен, която по ред причини не се състояла.[751] По това време почнали да се чуват все по-често гласове за покровителствуване на българската индустрия, а в 1883 год. бил издаден „Закон за развитието на народната ни малка промишленост", който задължавал за в бъдеще войниците и стражарите (полицейски, горски и митнически) да се снабдяват с дрехи и обувки от домашен произход.[752]

Изложените до тук икономически промени след Освобождението предизвикали дълбоки промени в обществените отношения. Създала се една многобройна дребнобуржоазна класа от селски стопани, занаятчии, дребни и средни търговци, манифактуристи и народна интелигенция. В същото време чорбаджийско-търговската група, въпреки натрупването на нови богатства чрез закупване на земя и лихварство, била стеснена и загубила предишното си влияние след ликвидирането на турската полуфиодална система в България.

На тая обществено-икономическа основа се извършило преобразованието на доосвобожденските партии — „млади“ и „стари“ в народно-либерална и консервативна партии.

Народно-либералната партия защищавала правото на селяните да владеят земята, противопоставяла се срещу домогванията на чорбаджиите, едрите търговци и чужденците да купуват земи, действувала за ликвидирането на господарските и чифлишки земи в полза на селяните, издигнала лозунг против увеличението на данъците, а когато била в опозиция някои от нейните агитатори съветвани да не се плащат данъци.[753] С тая програма народно-либералната партия увлекла грамадната част от селската маса. Либералната партия се стремела към развитието на производителните сили в страната, укрепването на нейната независимост и се противопоставяла срещу чуждите влияния. Във външната политика либералите били за най-тясна близост и привързаност към освободителката Русия. Основни начала в политиката на либералната партия били „Целокупна независима България и запазване на Търновската конституция.“ [754]

Като представителка на чорбаджийско-търговската група консервативната партия водела борба за установяването на силна княжеска власт и на сенат. Макар че в Учредителното събрание усилията им в това направление пропаднали, консерваторите не се отчаяли. Те се съюзили с Батенберг още с пристигането му в България и повели борба за изменение на конституцията. Консервативният в. „Витоша“ в критиката си върху някои статии на редактирания от П. Р. Славейков в. „Целокупна България“ пише: „В тия статии „Целокупната“ (т. е. в. „Целокупна България“, б. м.) подига жлъчката на сиромасите против нашите богати и порядъчни граждани, на мързеливите против трудолюбивите и пестеливите, на селяните против гражданите, сиреч тя подига разни лагери в отечеството ни, съставлява съсловия и ги въоръжава едни срещу други“.[755] Във връзка с изборите за второто обикновено народно събрание в. „Български глас“ развива следната теория: в Европа се водели дълги спорове между учените относно характера и ролята на народното събрание и народните представители и уж дошли до заключение, че макар мнозинството от населението да се състои от селяни и работници, народните представители трябвало да се избират само от средата на „образованите кръгове“, защото те най-добре разбирали задачите на държавата и отечеството. Интересите на селяните и работниците, най-добре щели да бъдат защитени от „интелигентните, образованите, зрелите, опитните, сериозните и пр.“, а не от селско-работническите представители, понеже били прости.[756]

И така ожесточената борба между чорбаджийско-търговската буржоазия и дребната буржоазия след Освобождението

се водела под лозунгите: „изменение на Конституцията“ и „запазване на Конституцията“.

По-горе посочихме, че едновременно с раздробяването на земята и преминаването ѝ в ръцете на селяните се започва и обратният процес — разслоение сред селската маса; че едновременно с упадъка на занаятите и кризата в земеделието се започва издигането на нови търговци, лихвари и предприемачи, започва се бавно развитието на фабричната промишленост. По такъв начин още в първите години след Освобождението из средата на дребната буржоазия почва да се издига една нова, по-богата буржоазна група, която по своите интереси постепенно се приближава до старата чорбаджийско-търговска група. Естествено, това развитие не е могло на не се отрази върху единството на народно-либералната партия. И наистина още в самото начало на нейното образуване сред нея се набелязват две направления: умерено, начело с Драган Цанков, и крайно, начело с П. Р. Славейков и П. Каравелов. За доказателство ще приведа следните факти: 1. Точно в разгара на спора за титлата на княза, когато либералите смятали, че признаването титлата „Височество“ от консерваторите се явява грубо нарушение на конституцията, Др. Цанков написал писмо до управителя на в. „Витоша“, в което нарича Батенберга „негово Височество наший любим княз и господар.“ [757] 2. В статията за „Даждията“ в. „Витоша“ напада остро Каравелова, Славейкова и Стамболова, но Цанкова не напада.[758] 3. По повод на преговорите между княза и либералната партия за образуване на ново правителство след разтуряне на първото обикновено народно събрание, консервативният орган „Български глас“ препечатва статия от в. „Таймс“, в която се казва: „След почти две недели труд, той (Каравелов, б. м.) представи на княза една листа, в която Цанков единствено представляваше умерен елемент.“ [759] 4. От една бележка в архивата на П. Р. Славейков се вижда, че в 1881 год. консерваторите правили опит да спечелят на своя страна Цанков, но това не станало „защото другите водители на либералната партия бяха подушили това и г. Славейков се намеси та го осуети.“ [760]

Тия факти показват, че още в първите години след Освобождението умерената група на Цанков е била склонна към компромис с консерваторите и е заплашвала да предизвика разцепление сред голямата народно-либерална партия. Бруталните домогвания на консерваторите към господство обаче отблъснали Цанков и неговите привърженици, а разпалването на борбата за и против Конституцията сплотило либералната партия. По такъв начин единството на либералната партия се запазило до 1883 год. Но когато през същата година избухнал конфликт между консервативната партия и царските генерали, консерваторите започнали пре-

говори с Цанков, а не с Каравелов и Славейков. Както се знае, преговорите между Цанков и консерваторите довели до образуването на коалиционно правителство от консерватори и умерени либерали на 7 IX. 1883 год., което предизвикало разцепление сред либералната партия фактически още същата година.[761]

2

Твърде разпространено е схващането, че след Освобождението в политическата дейност на Славейкова настъпва упадък и че той е играл една второстепенна, дори незначителна роля в политическия живот на България. Това схващане е създадено главно под влияние на спомените на разни дейци от онова време, всеки от които се е старал повече да изтъкне своите заслуги, отколкото да прецени правилно дейността и заслугите на другите. Някои дори са на мнение, че Славейков направил грешка, като се увлякъл в партийно-политическите борби след Освобождението.[762] Вероятно под влиянието на такива съмнителни източници К. Бляк е могъл да дойде до заключението, че „Славейков престанал да играе видна роля в политиката след подписването на Конституцията, макар че на два пъти е бивал министър и е работил като журналист."[763]

Фактите обаче показват, че и след изработването на Търновската конституция Славейков е продължавал да играе твърде видна роля в политическия живот на страната, особено в периода 1879—1884 г. При това за правилната оценка на неговата политическа роля трябва да изхождаме не толкова от дейността му като министър, а от участието му в борбата срещу реакционните сили, в борбата за защита на Търновската конституция. Като държавник Славейков е играл наистина второстепенна роля в сравнение с П. Каравелов и Др. Цанков, които са имали по-добра теоретична подготовка от него; но като борец за защита на Търновската конституция, той, със своята дарба на блестящ агитатор, с опита си на стар журналист и с огромния си авторитет сред българския народ, е играл видна политическа роля не само в периода 1879—1884 г., но дори и по късно, през режима на Стамболов.

Още когато заседавало в Търново Учредителното събрание, Славейков започнал да издава „юмористический и сатирически в. „Остен". В тоя вестник, чийто първи брой излязъл на 1. III. 1879 год., Славейков осмива консерваторите и бичува алчността и грабителството на някои висши чиновници. Въпреки тежкото материално положение на вестника („като остен гол е") Славейков съобщава на читателите си, че като започва издаването на нов политически вестник, не ще престане да издава и в. „Остен", „ако си оздрави на ново около 500 спомоществователи".[764]

П. Р. Славейков основал и редактирал първия вестник на народно-либералната партия след Освобождението. В първия брой на в. „Целокупна България", който излиза на 20. IV. 1879 год., той съобщава, че въпреки напредналата си възраст, решил да издава политически вестник, за да бъде полезен на народа си. В същия брой Славейков дава програмата на вестника, която е програма и на народно-либералната партия. „Първото и главно нещо — пише Славейков — с което ще ся занимава наший вестник е да поддържа и да отстоява тежненията на народа ни към обединение, да поддържа и да защищава конституцията и изпълнението на нейните постановления в Княжеството." [765]

В следващите броеве на в. „Целокупна България" постепенно се разкрива социалната и външно-политичетката програма на народно-либералната партия. В една уводна статия Славейков съветва българския народ да държи здраво в ръцете си обществените работи, защото е заплашен да стане жертва на нова експлоатация. „Първо и първо—пише той—от това наше нехаене да кажем, от това наше немарение и все на други оставяние да мислят за нас, в скоро време ще ся развъди у нас една паразитна, експлоататорска каста, която не ще има друга грижа освен как да живее на гърба ни и да са храни от потта ни, от която каста постоянно изтощавани ний не ще можем да се повдигнем на по-високо политическо, административно и обществено положение от Турците, но както тях ще ся скапем и паднем". В статиите „Австрийските агенти", „Добрите съвети" и „Разположенията" Славейков критикува австрийската политика, която била „на дяволский ум за нашето отечество" и отхвърля интригите на западната, особено на английската дипломация, която се стараела във връзка с обиколката на Батенберг в западноевропейските държави, да възбуди недоверие между Русия и княза. „Ний не можем твърде да дадем вяра на такваз плюски, като не ни дава сърце да повярваме, че такваз една мисъл: да мени покровителството на Русия с това на всичките европейски сили може да мине през умът на наший княз". Русия, казва Славейков, ни е направила най-голямото добро, като ни е освободила, и само оня, който ни направи по-голямо добро, може да претендира за по-голяма признателност и преданост от страна на българския народ. [766]

Както е известно, княз Батенберг, въпреки волята на народа, изразена в Учредителното събрание, съставил правителство от консерватори, начело с Т. Бурмов (5. VII. 1879 г.). По тоя повод Славейков излиза със статия под заглавие „Първото българско министерство", в която предупреждава, че „най-малкото проявление на желание за почекване на Конституцията, от когото и да е", ще вдигне на крак либералната партия, „която във всичката си бройност ще се въсправи

пак като един човек, за да даде потребният отпор и да отстои неприкосновеността на духът на конституцията; тогаз за неизбежните сблъсквания, колкото и жестоки и да последуват, отговорни ще бъдат тези, които ги предизвикат." [767] Няколко дни след това в. „Целокупна България" открива ожесточена атака срещу консервативното правителство. В брой 9-ти излизат две статии от Ст. Стамболов — „Конституцията се нарушава" и „Долу членовете от народната партия". В първата статия Стамболов напада правителството, че, като дава титлата „Височество" на княза, то нарушава Конституцията. Във втората статия Стамболов протестира срещу уволняването и преследването на чиновниците-либерали от правителството. „У нас има две партии — пише Стамболов— едната е голямата народна партия, която изработи нашата свободолюбива конституция, с която партия беше и е сичкият народ, но от която не ся избра първото българско министерство. Другата е консервативната или по-добре обскурантската микроскопическа партия, която секи път е гледала и ще гледа да ограничи народните правдини и свободи и от която за зла чест са избра първото българско министерство." [768]

Като получил назначение от императорския комисар да участвува в Учредителното събрание, Славейков решил да се установи в Търново и да прибере там семейството си. Понеже доходите му от в. „Остен" били недостатъчни, той поискал държавна служба и през м. май 1879 год. бил назначен председател на Търновския губернски съвет. [769] На тоя пост Славейков стоял само два-три месеца. Поради водената от него устна и печатна агитация срещу консервативното правителство, на 11. VIII с. г. той бил „отчислен" от служба по доклад на министра на вътрешните работи Бурмов. [770] Между това борбата между консервативното правителство и народно-либералната партия се разгаряла все повече. Либералната партия наистина, както предупреждавал Славейков, се „възправила с всичката си бройност" срещу противонародното правителство. Не само селяните, занаятчиите и дребните търговци, но и чиновниците се обявили против управлението на консерваторите. Тогава консервативното правителство прибегнало до масови уволнения на чиновници либерали. [771] След уволняването му от длъжността председател на губернския съвет Славейков се отдал всецяло на политическа дейност. И тъй като центърът на политическия живот се пренесъл в София, Славейков напустнал Търново и на 18. VIII. 1879 год. се установил в новата столица на България, където продължил редактирането на в. „Целокупна България." [772]

Наскоро след пристигането на Славейков в София били насрочени изборите за първото обикновено народно събрание. Между консервативното правителство и народно-либералната

опозиция пламнала ожесточена предизборна борба. В тая борба Славейков играл една от първите роли със своя вестник „Целокупна България." В едно възвание „към съотечествениците", подписано от П. Каравелов и П. Р. Славейков, двамата водачи на либералната партия издигат лозунгите за запазване на Конституцията и на добрите отношения с освободителите. „Абсолютизмът—казва се във възванието—е най-големият враг на народните правдини и той трябва да се преследува безпощадно." [773] В друга статия Славейков развива своите схващания за българската демокрация и за свободолюбивите традиции на българския народ. [774] Ожесточението на предизборната борба между двата лагера е отразено най-ясно в партийните печатни органи. Консервативният в. „Витоша" развива теорията, че в България партиите са излишни, че водачите на либералната партия се борят срещу правителството не за благото на народа, а защото не ги направили министри. В едно окръжно до губернаторите Т. Бурмов сравнява дейността на либералите със „злобно скърцание на опаснийт червей на раздорът, който в старите времена съсипа нашето царство и ни наложи петвековно робство"... В отговор на това в. „Целокупна България" разобличава консервативното правителство като „правителство на Чорбаджийте и на бившите турски мекерета и шпиони." [775]

В изборите за първото обикновено народно събрание народно-либералната партия спечелила голяма победа. Въпреки това, князът и консерваторите не искали да се подчинят на народната воля и правителството на Бурмов останало на власт. Резултатът бил още по-голямото ожесточаване на борбата.

П. Р. Славейков бил избран народен представител и, както се вижда от дневниците на първото обикновено народно събрание (21. X.—24. XI. 1879 год.), вземал най-живо участие в разискванията. Народно-либералната партия водела борбата срещу правителството не само в Народното събрание, но и чрез „митинги", „народни сборове" и в страниците на „Целокупна България". За ролята на Славейкова в тази борба можем да си съставим представа по нападките на консервативния печат. Така, в едно анонимно изложение до председателя на министерския съвет Т. Бурмов (съставено може би в редакцията на в. „Витоша", б. м.) се иска да се вземат строги мерки против „Каравеловци, Славейковци и тем подобни врагове на княжеството", които с „тяхната анархическа система развалнуваха простодушното население донай-висока степен на непокорност и към самите власти". В същото изложение озлобената „микроскопическа" партия на консерваторите открито подканя княза да вземе инициативата за въдворяване на „благочинието, което е необходимо за благоденствието ни". [776] В една дописка, препечатана от Виенския

в. „Прес", се казва, че Славейков станал истински диктатор на „радикалите" и спъвал работата на правителството.[777]

Батенберг и консерваторите, сплотени в общата им умраза срещу Търновската конституция и народно-либералната партия, решили да разтурят народното събрание. На 24. VI. 1879 г. Т. Бурмов прочел в Камарата указа за разтурянето ѝ и предизвикателно поканил „бившите г-да депутати да благоволят да излязат". Последните му думи били изпратени с възгласи от народните представители: „Да живее Български народ! Да живее Конституцията!"[778] Същия ден излязъл указ за образуването на ново консервативно правителство от епископ Климент, Греков и Начович. По-късно за м-р на вътрешните работи бил повикан Т. Икономов.[779]

Консервативната партия решила да използува създаденото положение, като предизвика паника сред народа и по такъв начин да разстрои народно-либералната партия. Привържениците на консервативното правителство от разни градове изпращали телеграми, с които одобрявали и възхвалявали разтурянето на Народното събрание. По такъв начин консерваторите се стараели да създадат впечатление, че народът одобрява извършеното от княза, който в указа за разтурянето на народното събрание явно изказал недоверието си към либералната партия.[780]

До разтурянето на първото обикновено народно събрание агитацията на либералната партия била насочена изключително срещу консервативното правителство, без да засяга личността на княза. След това обаче във в. „Целолупна България" се появили първите статии и бележки, в които се загатва за противоконституционното поведение на Батенберг. Така, либералите публикували въпросите на двореца и отговорите на Каравелова във връзка с преговорите между княза и народно-либералната партия за образуване на правителство след оставката на Бурмов. Един от въпросите на К. Стоилов, представител на двореца, бил въпросът за приемането на чужденци-специалисти в България. На тоя въпрос Каравелов отговорил, че съгласно Конституцията в България могат да се приемат само руси, понеже са близки по език на българите. Що се отнася до войската, Каравелов заявил, че военният министър генерал Паренсов има програма за изпълнение.[781] Че въпросът на Стоилов за чужденците се отнасял за назначаването на немци в българската армия и на държавна служба, се вижда както от писаното в българските вестници от това време, така и от спомените на ген. П. Паренсов.[782] По повод назначението на един пруски поручик в българската армия Славейков излиза с уводна статия, в която напада военния министър Паренсов и близкия на княза „директор на телеграфа" г-н Головин."[783] „Научаваме са от доволно верен източник—пише Славейков—че в нашата малка армия са

приели един пруски офицерин и мислило са и говоряло са да са приемат още и други: казват даже, че тоя щастливец е обявил поне колкото за това, че „стената е пробита вече." Ние няма да се питаме тук на какъв език ще говори този офицерин със своите подчинени, няма да подмятаме, че ако така върви работата, нашата малка държавица ще стане съвършенно интернационална, както е вече тръгнала." [784] Тия обвинения се отнасяли и за княза. Това отбелязва и К. Иречек в дневника си: „Излезе Целокупна (България, б. м.). Атака върху Паренсов заради немеца Köhler, улични хули върху Мурамцева и Головина, критика върху разпускането на камарата — странично и върху княза." [785]

След разтурянето на народното събрание народно-либералната партия предприела още по-енергична агитация. Във в. „Целокупна България" Славейков разкрива чорбаджийския характер на консервативната партия, което впрочем и консервативния в. „Витоша" признава. [786] По повод на една телеграма от Самоков, с която се одобрява разтурянето на Народното събрание, Славейков пише: „Нашите чорбаджии ние си ги знаем; те не могат да си отърсят пъздера от турското управление. Мъчно им иде да се приучат на конституционен живот; те го не разбират или по-добре нерачат да го разберат, защото им не изнася; те мислят за себе си, а не за народа; те искат да управляват чорбаджийски и в това си хотение те друго не знаят освен махзари да подписват, както в турско време и ето самоковските чорбаджии сами си исковали или попричукали от тука испратеното копие, подписват го гйотюре и те ти един телеграф-махзар с 200 подписа!" В същата статия Славейков напада и висшето духовенство, което поддържало консервативната партия. [787]

От едно писмо на Славейков до сина му Иван се вижда, че по това време той носел всичката тежест на печатната агитация срещу консерваторите. Като изтъква, че „работите не сочат на хубаво" понеже, „подлите хора подло работят за изменение или по-добре за уничтожение на Конституцията", Славейков продължава: „Тук всички се разотидоха, Каравелов и той, останах пак сам, ще мога ли и този път да изнеса на плещите си този тежък товар на народното дело, не зная и боя са, предчуствувам не добро. Няма какво да са прави, хванах са и ще карам, няма обаче ни първото присърце, ни първата деятелност, даже ни първото улеснение". Тоя песимистичен тон се дължи не толкова на трудностите на борбата, а главно, както се вижда от същото писмо, на разклатеното здраве на Славейков. [788]

Между това изборите за второто обикновено народно събрание били насрочени за 13. I. 1880 г. Освен програмните статии във в. „Целокупна България" се появили редица статии и дописки с резки нападки срещу консерваторите. В съ-

щото време Славейков защищава Конституцията от критиката на чуждия, особено на австрийски печат.[789] Защищавайки икономически слабите слоеве на населението, Славейков се обявил против увеличението на данъците. За възгледите на либералната партия по селския въпрос интересна е и статията, в която се препоръчва селската община като „славянска форма на земевладение".[790]

Въпреки боледуването си Славейков развивал енергична политическа агитация. От либералните водачи той имал най-голямо влияние сред селската маса. Иречек го нарича „Abgott der Bauern" (кумир за селяните).[791] За ролята на Славейков в предизборната агитация характерна е следната бележка на Иречек, в която той не е пропуснал да изрази отрицателното си отношение към „червените" (т. е. либералите, б. м.): „Славейков като че на всяка цена искал да бъде затворен, или иска да се прочуе с мъченичеството си, или е събрал много абонаменти и не иска да ги връща. Климент говорил с него, изглеждал опасен."[792]

Поради слабата административна организация и лошите съобщителни средства, изборите били проведени на два пъти: на 13 и на 20 януари 1880 год. Изборите на 13, според в. „Витоша", били окуражителни, понеже били избрани „добри патриоти" — К. Стоилов, Климент, Брадел и др.; но резултатът от изборите на 20 януари „доде та като с жар попари всичките истински патриоти и искренни родолюбци".[793] И наистина, консерваторите имали основание да се чувствуват „като с жар" попарени. В изборите за второто обикновено народно събрание либералите спечелили още по-голяма победа. Славейков бил избран народен представител в две околии — Търновска и Дряновска.[794]

След изборите Славейков продължава да води пропаганда в защита на Конституцията, тъй като либералите се опасявали, че князът и консерваторите ще прибегнат отново до разтуряне на Народното събрание, а след това и до изменение на самата Конституция.[795] Във „Целокупна България" от брой 60 почват да се печатат на френски език уводните и някои други по-важни статии, с цел да се запознае европейското обществено мнение с програмата на народно-либералната партия, за която чуждият реакционен печат разпространявал разни измислици.[796] Едновременно с редактирането на „Целокупна България", Славейков изпълнявал за известно време длъжността председател на Софийския губернски управителен съвет, на която длъжност бил назначен от Т. Икономов, м-р на вътрешните работи.[797]

Голямата победа на либералната партия в изборите заставила правителството на Климента да подаде оставка. Князът бил принуден да се подчини на народната воля и възложил на Цанкова да състави правителство.[798] Още при съ-

ставянето на първото либерално правителство между водачите на умереното и крайното течение на народно-либералната партия се появили сериозни недоразумения. Цанков, като водач на умереното течение, искал да състави правителство без Каравелов, с хора близки на консервативната партия. От своя страна Каравелов не искал да участвува в един кабинет начело с Цанков. Каравелов дори предпочитал като шеф на правителството Т. Икономова, който в кабинета на Климента се държал твърде независимо към княза и консерваторите. В преговорите по съставянето на либералното правителство П. Р. Славейков играл твърде важна роля. Той се стараел да примири водачите на двете крайни течения в народно-либералната партия, „от която се очаква, според думите му, спасението на отечеството". . . Славейков набелязал следната листа на министерския съвет: Цанков, м-р председател и м-р на външните работи; Каравелов, м-р на финансиите; Икономов, м-р на вътрешните работи; Стоянов, м-р на правосъдието; Гюзелев, или Михаиловски, или Дринов (Славейков предпочитал Дринов, б. м.), м-р на просвещението; председател на Народното събрание П. Р. Славейков, „който по отношенията си към този състав на министерството по някога да привнася в Министерския съвет, по споразумение, поне, своята опитност". За влиянието на П. Р. Славейков в народно-либералната партия по това време говори обстоятелството, че съставът на правителството и разпределението на портфейлите отговаря точно на Славейковата проекто-листа, с изключение на Икономов, който се отказал и вместо него за м-р на вътрешните работи бил повикан Тишев.[799]

На 26. III. 1880 год. П. Р. Славейков бил избран за председател на народното събрание, на мястово на Каравелова, който станал министър на финансиите.[800] По-късно, когато Каравелов съставил второто либерално правителство, Славейков станал министър на просветата, а след това министър на вътрешните работи. За своята подготовка и за своите способности като държавник, Славейков е имал винаги твърде скромно мнение. „Той много любезно ми каза — бележи К. Иречек в дневника си—че, ако да не съм бил аз в министерството, не щял да приеме".[801] В едно писмо до Марин Дринов, Славейков пише: „Ние, брайно, всинца сми новаци в политическия живот, и както и да мислим за себе си, каквото и да казвами, все сми си аджамии, та ако и да сбъркаме, ако не толкоз от незнание, то поне от непрактикуване, чини ми се че заслужавами снизхождение за неволните си погрешки, но да се лъжим и да се заблуждавами сами че сми извършили голяма някоя работа и услуга на отечеството с онова, което не сми примислили и не сми се сетили когато сме сбъркали и да се несъзнавами, но да се залавями да оправдавами погрешката си, на това аз гледам не само като къснеене в

заблуждението ни, но още като на престъпно желание да въвлечем и други и да исками да ги държим в заблуждение. По-лесно, по-право и много по почтено [е] да се признавами в прегрешенията, отколкото другаде да търсим вината и да се мъчим да стоварим връз другиго кривите си дърва".[802] Ето как скромно и без претенции е гледал Славейков на своята държавническа дейност. Тази му дейност обаче е оценена твърде високо дори и от един такъв съвременник, настроен крайно отрицателно към народно-либералната партия, какъвто е К. Иречек. Близък на княза и на консерваторите, Иречек се е отнасял много враждебно към либералната партия и специално към Славейков, когато либералната партия била в опозиция. За това време в дневника на Иречек срещаме такива ядовити бележки за Славейков: 1. „Славейков седеше между Минчовича и Менгеса срещу мене, яде и пи с всички сили и след това шумно се оригваше"; 2. „В Събранието е избрана комисия за отговор на тронната реч: Славейков, Стамболов, Станчев, Ганчев, Каролев и т. н., всички червени"; 3. „За вчерашната аудиенция трябва да докладва Климент, било всичко уговорено, но ето, че става Славейков, още си неотспал, махмурлия и докладва просташки безсмислици"; 4. „Праздно, Славейков спеше на министерската маса"... 5. „Славейков като рак си въртеше очите, ядосан от бележките на Климента за Целокупна (България)" и т. н.[803] Когато обаче Иречек се запознал по-отблизо с дейността на Славейкова като министър на просвещението, бил принуден да си измени отношението. „Вчера Славейков беше в канцеларията с Гюзелева, първото съвещание. Днес е само с нас. Той е по-решителен, дори по някога по-умен от Гюзелева. Често ти се струва, като че да не обръща внимание, ала веднага схваща мисълта, в един миг. Познава страната много добре. Грижи се за езика и народните паметници. Веднага разпореди за единство в правописа в Министерството. Този час си записа една пословица, която изрече Буботинов. Хубава глава". На друго място Иречек бележи: „От учебниците най-важни са тези за български език, граматика и читанка, език и слог. Славейков с жар говори върху това. Съвършено няма тесния ум на руски семинарист, а широк космополитичен поглед".[804]

Кратка, но правилна и ясна преценка за дейността на Славейкова като м-р на вътрешните работи дава Т. Васильов, дългогодишен чиновник в министерството на вътрешните работи. „През първото си министерствуване (като м-р на вътрешните работи, б. м.) — пише Васильов — Славейков издаде ред окръжни с голяма важност върху прилагане първия закон за чиновниците, приет от Нар. събрание, пазене руските паметници, хуманно обръщане със затворниците, продаване барут и

други взривни вещества, забраняване на чиновниците да се занимават с търговия, регулиране на просията и пр.".[805]

Славейков нямал възможност да прояви напълно качествата си на държавник, тъй като на 28 април 1881 год. княз Батенберг, който отдавна кроел планове за изменение на Конституцията, извършил държавен преврат, свалил либералното правителство и назначил временно правителство начело с генерал Ернрот.[806]

Превратът бил извършен при пълната подкрепа на консерваторите, които агитирали срещу либералите, представяйки ги като нихилисти и терористи.[807] Но в това рисковано предприятие Батенберг търсил и намерил опора главно в чуждите реакционни среди. Подкрепата на Австро-Унгария той имал отдавна. В лицето на либералната партия, която водела борба за независимостта на България, австрийското правителство виждало пречка за разширение на своето влияние и затова поддържало княза и консерваторите. За княза било важно да получи съгласието и подкрепата на руския цар. Докато бил жив Александър II, всички опити в това направление оставали безрезултатни. Но след убийството на Александър II неговият наследник Александър III дал съгласието си за превратa. За някои историци се вижда странно и необяснимо, че царска Русия е дала подкрепа на едно дело, към което нейната съперница Австро-Унгария постоянно е насърчавала Батенберг.[808] В случая поведението на царското правителство може да се обясни не само с недоверието и умразата на Александър III към либералите, представени от враговете им като нихилисти, но и със схващането му, че руското влияние в България може да се затвърди най-добре, като се поддържа Батенберг.

В първите дни след превратa либералната партия се намирала в пълно бездействие. Водачите ѝ, макар че имали сведения за готвещия се преврат, останали изненадани.[809] Въпреки заявленията на Славейков, че „най-малкото проявление на желание за почекване на конституцията от когото и да е", ще вдигне на крак либералната партия, в същност либералите не показали нито бдителност, нито достатъчно борческа енергия, за да осуетят превратa. В началото водачите на либералната партия дори се забъркали, съгласили се да преговарят с консерваторите, а някои дори били готови на отстъпки. „Сега обаче — пише в. „Независимост" от 15. V. 1881 год. — онова, което на 27 априлий беше гатанка за нас, е ясно пред очите на секиго".[810] Ако съдим по дневника на Иречек, водачите на либералната партия имали намерение да напуснат Княжеството в случай, че теророт на правителството направи невъзможна откритата политическа борба.[811]

Постепенно обаче народно-либералната партия започнала да се съвзема от нанесения ѝ удар. Главните водачи на ли-

беpалите — Цанков, Каравелов, Славейков и Сукнаров, въпреки засилването на терора, повели енергична агитация против „немската партия", т. е. привърженицитe на прeврата.

Борбата между двата лагера се водела с голямо ожесточение. Привърженицитe на княза се стараели с терор да уплашат народа.[812] В същото време те използували широко авторитета на освободителката Русия, изтъквайки, че прeвратът е извършен с нейно съгласие. От своя страна либералите издигнали в култ Конституцията, в името на която водели борбата срещу княза и консерваторите. В знак на траур ученицитe в Търново били облечени в черни дрехи, а при погребението на дядо Цеко в гроба му сложили един екземпляр от Конституцията.[813] За либералите било ясно, че официална Русия е дала съгласието си за прeврата, но, познавайки добре голямата привързаност на българския народ към своята Освободителка, те агитирали, че Русия е против прeврата, че само отделни руси го поддържали.

Наравно с другите водачи на либералната партия П. Р. Славейков взел най-дейно участие в борбата за защита на Търновската конституция. Той участвувал във всички общи акции на либералната партия.[814] В архивата на П. Р. Славейков се намират черновки на писма, които дават известна представа за дейността му срещу прeврата. В едно писмо до Батенберг Славейков заявява, че той, Батенберг, е станал умразен на народа. Славейков виждал, че князът мисли да извърши държавен прeврат и искал да му говори, но секретарят му Стоилов отклонявал срещата.[815] В друго писмо до Домонтовича Славейков се оплаква, че някои „руски чиновници от немско произхождение" се месят във вътрешните работи на България. Ний — пише Славейков — не можем да допустнем, че Русия „ще наветува свободата ни, която сама с толкоз жертви извоюва."[816]

Славейков използувал пристигането на екзарха в София, за да му изложи своите схващания върху противоконституционния акт на княза. За срещата на Славейков с екзарха и за характера на разговора им научаваме от разговора на екзарха с Шефер. „Славейков бил сутринта у екзарха; екзархът му казал, че е дошел само по черковни работи, като духовно лице, съветва само consilition (примирение). Славейков, много разсърден, му отговорил, че няма връщане, няма помирение, и си отишел, каже, доста недоволен. Според екзарха, Славейков познавал добре България, ала инак бил човек simple et paresseux (прост и мързелив). Инък тези хора, каже, били опасни поради многото си връзки със селяните, умеели да говорят с тях".[817] От тия бележки в дневника на Иречек става ясно защо Славейков не отишел на срещата между представителите на консерваторите и либералите, устроена у екзарха.[818]

От изворите, с които разполагаме за сега, може да се заключи, че до излизането на указа за произвеждане на избори за Великото народно събрание в Свищов водачите на либералната партия не се решавали да раздвижат народа чрез обиколки из страната, или чрез някакви определени нареждания. Изобщо, в организационно и идейно-политическо отношение либералната партия се показала много слаба. Дейността на нейните водачи се ограничавала в срещи и словоборство с консерваторите, в протестни телеграми, писане на открити писма до известни личности и посещения на чужди политически агенти. Единственото средство на либералите за по-широка агитация бил в. „Независимост". Поради това авторите и подържниците на преврата били уверени, че с помощта на терора и разни заблуди ще успеят да разложат либералната партия и да победят. Тяхната самонадеяност отивала дотам, че наскоро след преврата те вече обсъждали кои либерални водачи трябва да бъдат привлечени в бъдещия Държавен съвет, за да ги задоволят и да ги накарат да млъкнат. Предвиждали в Държавния съвет да влязат Славейков и Каравелов, а на Цанков да дадат някаква друга служба.[819]

Между това на 11 май 1881 год. княз Батенберг отправил писмо до генерал Ернрот, в което излага своите условия, за които загатва в прокламацията си от 27 април. От това писмо за всички станало ясно, че князът иска извънредни пълномощия за седем години.[820]

Стремежите на Батенберг към неограничена власт възмутили дори и някои по-умерени среди на българското общество.[821] Това дало смелост на либералните водачи за по-решителна агитация. Те се готвели да издадат една прокламация към българския народ.[822] С насрочването на изборите за Великото народно събрание в Свищов борбата между двата лагера се разпалила още повече. На 4-ти юни 1881 год. водачите на народно-либералната партия издали прокламация към българския народ, в която те за пръв път след преврата открито и смело протестират срещу погазването на политическата свобода и призовават народа да защити правата си. Прокламацията е подписана от Каравелов, Славейков, Цанков и Сукнаров. Съдейки по някои особености на стила, струва ми се, че прокламацията е редактирана от Славейков. „След проглашението страната за дискредитирана извътре, Н Височество иска да му се даде за 7 години власт лична и безконтролна, пълномощия извънредни: да може по своя собствена воля безответствено да издава укази и да въвежда държавни учреждения по вкуса си". По-нататък в прокламацията се посочват трудностите на борбата. „Нека не се лъжем. Положението ни е твърде неизгодно. Опасността е очевидна. Всичко е поразено, всичко е повалено. Над нас само стои въсправен държавният преврат, а до нас невъсправената още надежда

на вас, избиратели, на Вашите избори". Авторите на прокламацията се обръщат към избирателите със следните наставления: „Пригответе се за това и пристъпете към предстоящите избори със сърце не възвълнувано от никаква страст, с ум чист от всякакви предубеждения. Не дейте се вдава на начин внушения. Не дейте се смущава от ничии заплашвания. Основани на правдините си, които не са ви още отнети, дайте гласовете си колкото обмислено толкова и безбоязнено, за избирание представители каквито познавате че трябват".[823]

Пак по това време, — след излизането на указа за изборите — Славейков направил агитационна обиколка към Радомир, Кюстендил, Дупница, Самоков и по селата. Това е, изглежда, единствената агитационна обиколка на един от главните водачи на либералната партия след превратa. При това Славейков бил много предпазлив и за свое оправдание съобщава: „Бях по своя нужда и воля и в Радомир и в Кюстендил, Дупница и в Рилския мънастир и пак в Дупница и в Самоков и в няколко села по пътя; но никъде не съм проповядвал нищо против княза нито против Русия".[823]

Както се вижда, Славейков представя своята агитационна обиколка като пътуване по лична работа, понеже срещу него било повдигнато обвинение, че вълнува народа срещу княза. Тия донесения е направил вероятно „чрезвичайният комисар" Котелников, който веднага след Славейкова пристигнал в Кюстендил и разпитвал какво е говорил либералният водач.[825] Донесено бихо също, че в Самоков Славейков говорил, че тактиката на либералите била да съберат 5000 селяни в Свищов „които ще вдигнат шум". Това било докладвано на Ернрот. Генералът отговорил, че такова нещо е невъзможно, тъй като в Свищов „щяло да има цял лагер войска".[826]

С излизането на прокламацията и с обиколката на Славейков се приключила предизборната агитация на либералните водачи, понеже няколко дни преди изборите били поставени под домашен арест. По тоя случай Славейков отправил писмо до генерал Ернрот, в което протестира за незаконното му арестуване. „Освен това, — пише Славейков — имам чест да ви уведомя г-не Министре, че във време на турското управление в разни случаи аз съм бивал запиран в тъмница тридесет и два пъти, но всякога съм намерувал даже у тези варвари известна человечност. Поведението на поставените да ме пазят жандарми е повече от безобразно... Ако е вярно, че с това искат да ме накарат да се отрека от убежденията си, ще предваря да им кажа, че се мамят."[827] Според дневника на Иречек, ген. Ернрот бил против арестуването на „корифеите" (водачите на либералната партия, б. м.) и един ден преди изборите наредил да ги освободят.[828]

На 14 юни 1881 год. започнали изборите при страшен терор. Независимо от суровите мерки взети от ген. Ернрот,

консерваторите организирали заблудени и пияни тълпи, които нападали и нанасяли побой на либералите. В София в това отношение се отличил крупният капиталист-спекулант Хаджиенов. Рано в зори на 14. VI. той събрал от околните села една тълпа от 3800 души, готови не само да бият, но и да убиват. Още при откриването на изборите хората на Хаджиенов нанесли жесток побой на няколко либерали. В дневника си Иречек пише: „Либералите, като видели боя, плюли си на петите. Славейков и Цанков получили по няколко удара. Цанков като клоун скочил през керемидите на уличката. Каравелов позеленял и изчезнал. Петър Гинчев пребледнял и се слисал, потеглил някъде си към д-р Бонева. Ако селяните биха знаяли, че тук са бившите министри, никой не би излезнал жив". [829]

С помощта на военно-полицейския терор „княжеско-консервативната" партия спечелила изборите. Либералната партия получила едва двадесет и пет депутата. [830] В Търново били избрани водачите на либералната партия — Славейков, Каравелов, Цанков и Сарафов. Според дневника на Иречек, Каравелов и Славейков заминали през Русе и Гюргево за Свищов. Цанков пътувал с митрополит Григорий. [831] В Свищов либералните водачи не само не били допуснати във Великото народно събрание, но били подложени на такъв терор, че стоенето им там станало невъзможно. Най-напред Славейков и Каравелов, а след тях и Др. Цанков, напуснали Свищов и заминали за Русе. От Русе Каравелов се прехвърлил в Ромъния и по-късно в Източна Румелия, а Славейков и Др. Цанков потеглили през Търново, Севлиево, Ловеч и Плевен за София. Пътуването на двамата либерални водачи било съпроводено с бурни манифестации на народните маси. „В Търново цял град с жените и децата излезе да ги посрещне в Дервентът, който гръмна както никога не е гърмял, с виковете и възклицанията на оскърбений народ, та дори и браговете на лъкатушната Янтра потрепнаха. Шедствието беше тържествено каквото старата столица не е виждала и надали ще види, тъй бе то сърдечно, искрено и във висша степен трогателно. Същата среща те намериха не само в Търново, но и в Севлиево, Ловеч, Плевен." [832] Властта следяла движението на двамата либерални водачи и когато стигнали в Плевен, по заповед на Ремлингена били арестувани. [833] При все това било им позволено да се върнат в София, където им предложили да си изберат едно определено местожителство, с изключение на София и Търново. [834] Славейков избрал гр. Трявна, където бил поставен под полицейски надзор.

В Трявна Славейков бил напълно изолиран. В тия тежки обстоятелства на помощ му се притекъл старият му приятел Цв. Недьов, който препращал писмата му до Ивана Славейков в Пловдив и до някои политически приятели. Дори и обикно-

вени посещения при Славейкова били опасни. „Завчера — пише той до Цв. Недьов — не ви отговорих на питането ви за идване със студентите, защото не знаях да не би да се претълкува невинното им посещение во зло и за мен и за тях". [835]

Между това, след като Свищовското Велико народно събрание удобрило всички искания на Батенберга, трябвало да се пристъпи към създаването на обявените в писмото му до Ернрота „нови учреждения" и преди всичко на Държавен съвет. За тая цел от Русия бил повикан Марин Дринов, който още в Учредителното събрание защищавал идеята за държавен съвет. Задачата на Дринов била да помири партиите в България, за да се създаде едно „надпартийно" управление, като се привлекат политически лица от двата лагера. В случая Дринов изхождал от погрешното схващане на руските славянофил и на консервативната буржоазия, че в България няма обективни причини за съществуването на различни партии, че делението на партии произлиза от склонността на българите към несъгласия и раздори.

Дринов пристигнал в края на юли 1881 год. В Русе той говорил с Др. Цанков. Според плана на Дринов в Държавния съвет трябвало да влязат 15 души, от които 5 назначени и 10 избирани. При това от дневника на Иречек се вижда, че Дринов имал отрицателно отношение към превратa, макар че бил изобщо против либерализма. Според него трябвало да се остави „леберализмът от само сéбе си" да дойде „ad absurdum", а не да се прави превратът и да се поставя „ореол" на либералите. От бележките на Иречек се вижда също, че Дринов бил твърде благосклонен към водачите на либералната партия, поради което консерваторите почнали да го обвиняват, че под формата на компромис и помирение между партиите, той искал да подготви победата на либералите. [836]

В комбинациите на Дринова за Държавния съвет бил вмъкнат и Славейков. На това се съгласили и консерваторите, следващи своята тактика да създават недоверие сред либералните водачи, подмамвайки тоя или оня с големи държавни постове. „Също и Стоилов, който има предложения от Цанкова и Славейкова, approches arobes (словесни прибежки), мисли вече да вмъкне Славейков в conseil d'état (Държавния съвет)". [837] Славейков обаче имал напълно отрицателно отношение не само към идеята за Държавен съвет, но и към целия план на Дринова. В едно писмо до Дринова, Славейков пише: „Ти знаеш, побратиме, че съм те обичал и почитал, както и сега, говоря ви искрено както всякога съм ви говорил и Ви не ще ми се сърдите за моята откровеност, както и аз нема да престана да ви почитам и по-малко от първен да ви уважавам". След това Славейков изтъква, че българските дейци, като новаци в политическия живот, трябва да имат доблест да признават грешките си. „Ако ти нещеш байно

(да признаеш грешките си, б. м.), —продължава Славейков, — аз ще призная за тебе и ще изповядам, че не направихте добре, дето миналото лято, повикани, проводени или от родолюбие движими дойдохте в България да устроявате Държавен съвет. Не казвам дето дойдохте, защото беше ви длъжност да дойдете и Ви да послужите на народа още веднаж в мъчните за него обстоятелства, но за това дето като дойдохте се заловихте по тоз начин да му служите с предлагането на един такъв проект за държавен съвет и с това дето взехте участие за осъществяването му. Трябваше да разберете, че беше вече минало времето на такъв цер в тази болест от каквато той страдаше. Него го беше хванала чумата, а Ви искахте да му давате цер за треска".[838] В друго писмо Славейков пише, че усилията на Дринова за Държавен съвет и за помирение на партиите изглеждат като опит „с игла гиран да копае".[839]

Въпреки отрицателното си отношение към плана на Дринов, Славейков се отзовал на поканата да отиде в София. Тая покана, както се вижда от някои писма, изхождала от официални среди. Така, Хр. Славейков пише на баща си, че князът бил благосклонен към него и искал да го прави член на Държавния съвет. В едно писмо до Славейков, Иречек, м-р на просветата пише: „Трябва още малко търпение. Аз даже отивам по-далече: моето лично желание иде до там, да Ви видя пак в София".[840] Че Славейков е бил поканен, се вижда и от писмото му до Ивана.[841] От същото обширно писмо става ясно, че когато се съгласил да отиде в София, Славейков имал намерение не да помага за създаването на Държ. съвет, а да убеди Дринова, че планът му е неосъществим и вреден. „Напразно се помъчих да го отвърна от намерението му, предсказвах му опозорението му, несполуката му, уговарях го да се махне да иска да прави черква на дяволско село, нека остави пияния да се обурвоса и сам да си изкълчи врата". Славейков предупреждавал Дринова, че с „хора хитри, подли и способни на всяка подлост, каквито са Батенберг и достой ните му другари", нищо не може да се направи. „Осещам, — пише Славейков — че той се набляга на русите и много ми говори за тяхното съчуствие и подръжка, а мене именно това ма и нетопли. Защото със всички, с които можех да се видя и да се разговоря, именно с официалните им лица, разочарован съм останал. Официална Русия не може да схване както трябва нашите работи и нас никак не ни проумява или не рачи да ни проумее." Славейков не могъл да си обясни поведението на официалните руски представители, които казвали, че нямали доверие в Батенберг, че имали „намерение скоро да му подпишат тескерето", а в същото време го поддържали. Славейков смятал, че в случая русите водят една погрешна политика. Ако Русия мисли да ограничи княза с Държавния съ-

вет, много се лъже, защото Държавният съвет „не ще бъде пречка за него по-силна от паяжина.“ [842]

Старанията на Славейкова и на Цанкова да настроят Дринова против Държавния съвет накарали княза да поиска повторното им интерниране. „Цанков — пише Славейков — беше [дошел], по-напред, но като Дринова нямаше и комисията не беше се събрала нямаше и толку зор, но щом дойдох аз и до вечерта получих заповед да излязвам“. [843] Това ще е станало в края на август, защото в своя дневник на 29. VIII. Иречек бележи: „Подир пладне срещнах тук Славейков, говори ми за пословиците, ще излязът 30—40 коли; беше много грохнал и замислен; страх го е „да го не дигнат нощеска“, аз му отвърнах че е излишно да се бои, че мен не са ме питали — той: то се вижда“ [844]. След като получил заповед да напусне София, Славейков отишел при Ремлингена и му заявил, че не е дошел по свое желание, а е повикан и за това не ще напустне столицата, освен ако го изпъдят насила. Ремлинген обаче го убедил да напусне София доброволно и Славейков обещал. Въпреки това, когато се връщал от Дринова, при когото бил до късно вечерта, Славейков заварил пред дома си пощенска кола, изпратена да го отведе през нощта вън от София. Славейков дълго се съпротивлявал, но най-после шестимата жандарми го качили насила в колата и в $11\frac{1}{2}$ часа през нощта под конвой го откарали към Трявна. „Протестирах — пише Славейков — противу колата и не спирането, телеграфът не прие депешата ми, и тъй под конвой, без спиране, без ядене, без почивка, без спане, стигнахме в Дряново, дето паднах болен и болен се домъкнах в Трявна, и сега още съм на дрехи, пикочта ми е кървава и кокалите ме болят и това ми състояние, както и безнадеждността в която се намирам и аз тук и домашните там, насилието и позорът в пътя са ма довели в едно отчаяно положение“ [845]. В архивата на Славейков са запазени черновките на две телеграми до Ремлингена. Едната — както пише Славейков — не била приета от пощата. Втората телеграма, подадена от Дряново, има същото съдържание. „София, министру внутрених дел. Спасибо человеколюбивим распоряжением Вашего превосходителства. Не евши, не спавши, не отдохнувши, еле жив прыбил в Трявненской околие, участок Дряново. Далее идти немогу да и почтових трактов нет. Сжалитесь над моими сединами сделайте милость разрешите мне остаться здесь на нескольких дней поправить крайне разореного мое здровие“. [846] Тая втора телеграма изглежда е била приета на пощата и Славейков ще е получил разрешение да си почине в Дряново, защото в архивата му е запазено едно стихотворение, написано в Дряново на 3. IX. 1881 год. В това стихотворение Славейков огорчен и разбит от извършеното над него насилие, е дал израз на умразата си към Батенберг и неговите другари от „немската партия.“

Росия ни свободата
със кръв извоюва
А без нищо немец дойде
над нас да богува (властвува)
Росия ни устав даде,
Правдини народни,
Немците ги потъпкаха
Не щът ни свободни —
Те ни искат пак да бъдем
Роби както бехми;
Да не бъдем на турците
а да бъдем техни.

Излъгаха и Росия
Та ни тем продаде,
Сега за нас със немците
Не ще да се свади.
И Росия ще се кае
Но време ще мине...
Ний да ковем желязото
Преди да застине,
Да станеме всите немци
Скупом да изпъдим,
Господари в земята си
С'Росия да бъдем.[847]

В други стихотворения, писани в Дряново, или Трявна по това време, Славейков вече напада Батенберг като главен виновник за всички нещастия и страдания, които сполетели българския народ:

И обиден и разгневен
Над народни развалини
В българска се кръв заклевам
Нема много да се мини
Копиле ти Батенберге
Ще задигнеш свойте черги
Да си идеш там от дет'си
При мюхлюзина отец си
Ако би да продължаваш
все тоз чалъм да продаваш.
Ти някога скъп унуче
Ще загинеш като куче;
И блазе му на ръката
Кой те хване за яката
И та търти на земята...[848]

В Трявна Славейков бил поставен при много тежки условия. Независимо от суровия полицейски надзор, на който бил подложен, както се вижда от някои разпореждания на властта,[849] Славейков попаднал и в много лошо материално положение. В началото той решил да не приема никаква служба, за да не се съмняват в неговата искреност като обществеик: „Аз — пише Славейков до Иречек — ако и да не съм княз, но имам и аз казанджийската си гордост (напомняне за бившето му чиракуване в казанджийската работилница на баща му, б. м.), той (князът, б. м.) не е видял и няма да види Славейкова да му се моли за служба.“[850] Тежкото материално положение обаче го заставило да търси учителско място. „Но как можех — пише той в друго писмо до Иречек — да живея обременен с голямо семейство и человек пострадал в последната

война, както никой друг от другарите ми и съотечествениците ми?".. И за учителското място обаче му правили пречки. „Аз исках и налягах за разрешение, но нямаше ни глас ни слишание, и най-после разреши ми се уж, но като в насмешка; когато ми се разрешаваше в същото време се викам да застана пред съда." При това положение — пише Славейков — кой ще ме приеме за учител „така опозорен и отречен от правителството." [851]

Всичко това заставило Славейков да напустне Княжеството и да отиде в Източна Румелия. По това време в Пловдив се намирали П. Каравелов и Ив. Славейков, който пишел на баща си, че е най-добре да напустне Княжеството и да дойде в Пловдив, където имало готово учителско място и където го канили от „най-високо място". [852] Идеята да се повика Славейков в Пловдив принадлежи навярно на Каравелова, защото, според думите на К. Сарафов, Каравелов бил убеден, че след гласуването на пълномощията в Свищов, в Княжеството не може да се развива политическа дейност. [853] Отначало Славейков отказвал да напусне Княжеството, защото съзнавал, че това означава напускане на „политическото поприще" в един момент, когато трябвало да бъде близо до народа. Освен това — пише Славейков — „къде да се влача на старо време". [854] Но бездействието и тежкото материално положение го принудили най-после да се прехвърли в Пловдив. Според спомените на Т. Васильов, това станало тайно и с помощта на габровския учител Саранов и на самия Васильов, който по онова време бил околийски началник в Габрово. [855] Това сведение на Васильов буди известно съмнение, тъй като в архивата на П. Р. Славейков се намира едно „Преходно свидетелство", издадено от трети окол. н-к, с което се разрешава на Славейкова в 7 дневен срок да замине за Тракия. [856] В брошурата си „Две писма за бившите мои избиратели от Селджиковската избирателна колегия" Славейков пише, че не е изпъден от Княжеството, както загатвал Г. Кръстевич: „аз се отдалечих самоволно, не прибегнах, а се преселих и установих се да живея в Източна Румелия." [857]

3

С пристигането си в Пловдив Славейков бил назначен учител в Пловдивската гимназия със скромната заплата 15 турски лири на месец. [858] Това е последното му учителстване. Заедно с Каравелова, който бил също назначен учител в гимназията, те основали в. „Независимост" за пропаганда на либералните идеи. „Ний ще защищаваме конституционни принципи т. е. ще защищавами свободата и правата народни, защото в тях виждами светлото бъдеще на нашето отечество в Балкански Полуостров; но наший конституционализъм нема да бъде такъв който да кортира (?) на деспотизма и

абсолютизма и да комплементира и възхвалява на техните лицемерни дела. Съображения за лични вигоди няма да влияят върху ни да ни карат да изменявами на началата си, да отстъпвами на убежденията си, затова ний ще са трудим да не бъдем от онези, които, лишени от здрави и постоянни начала, или водими от лични интереси, се показват винаги готови да обърнат гръб на слънцето, което захожда и нижайше да се покланят на слънцето, което изгрява."[859] В. „Независимост" бил основан за борба срещу режима на пълномощията в Княжеството, но в същото време, чрез пропагандата на либералните идеи, изиграл важна роля за организирането на либерално настроената дребна буржоазия в Източна Румелия.

Наскоро след заминаването на Славейков за Пловдив в Княжеството били обявени избори за Държавния съвет. Без знанието на Славейкова някои негови съпартизани поставили кандидатурата му. По тоя случай Славейков излязъл с едно отворено писмо във в. „Независимост", в което обяснява че е против Държавния съвет и за това не е опълномощавал никого да го кандидатира в изборите за това учреждение. „Познавам пидписавшите това писмо — пише Славейков — и благодаря за честта, която са ми направили да ме вчинят между препоръчваните, а още повече, че то е станало, както се види, по волята още и на други някои приятели. Но защото от това писмо излязва, че и аз споделям уж техните възгрения за Държавний съвет, и че с мое съгласие името ми се намира между кандидатите, за длъжност считам да заявя, че то е някак грехом станало; нито ме е някой питал за такова нещо, нито пък аз съм опълномощил някого да ме препоръчва за кандидат в Държавний съвет. Аз се отказвам от тази чест и моля съотечествениците си да ме не избират. Аз съм противен по принцип на учреждението Държавен съвет, като безполезен и даже вредителен за една нова държава с конституционно управление." В края на писмото си Славейков заявява, че и да го изберат, не ще приеме да влезе в Държавния съвет.[860] Въпреки това, някои либерали в София го кандидатирали в изборите и той получил 1158 гласа.[861]

В началото в. „Независимост" спазвал един по-умерен тон. Главната задача на редакторите му била пропагандата на либералните схващания. За да може вестникът да прониква и да се разпространява по-лесно в Княжеството, където либералният печат бил почти напълно задушен, Каравелов и Славейков се въздържали от резки критики срещу Батенберг. От друга страна князът, който след получаването на пълномощията искал да покаже, че в България е настъпило омиротворение, смекчил малко режима, като премахнал „чрезвичайните комисари". Благодарение на това в началото на месец януари 1882 год. Славейков можал да отиде и да престои близо месец в София, което е още едно доказателство, че не

е бягъл, а се е изселил от Княжеството с разрешение на властите.[862] Според бележките на Иречек, Славейков ходил в София във връзка с печатането на събраните от него български пословици.[863-а] Възможно е обаче пътуването му до столицата да е имало и политическа цел (макар че за това нямаме данни), защото, както се вижда от отвореното писмо на Славейков в „Независимост", по въпроса за участието на либералната партия в изборите за държавен съвет сред либералните водачи се явили основни различия.

Арестуването и интернирането на Др. Цанков в началото на февруари 1882 год. послужило като сигнал за ожесточени нападки срещу княза във в. „Независимост". По случай годишнината на княжеските пълномощия Славейков написал уводна статия, в която нарича Батенберг „клетвопрестъпник" и „вероломник". „В Свищов — пише Славейков — там където е гробът на нашата конституция до него князът сам си изкопа политическият си гроб, в който, който легне мъчно може да стане. С този превратъ князъ Батенберг в един часъ опропасти всичкият си моралъ капиталъ, който не бешеи негов, а бешенаследие, и днесъ той не е освенъ нравственъ банкрутъ, както е веществен банкрутъ любимецът му, позорният Начевич." [863]

В тия години на борба за възстановяването на Търновската конституция учителите били едни от най-добрите агитатори на либералната партия. В това отношение дневникът на Иречек дава изобилен материал. Така, за да откъсне учителите от селата пред изборите за Свищовското Велико народно събрание, Ремлинген предложил да се свика учителски събор в Лом.[864] Няма съмнение, че влиянието на либералната партия сред учителите се дължи в голяма степен на П. Р. Славейков, който се ползувал с огромна популярност в учителските среди още до Освобождението. Либерално настроените учители били горди, че старият учител е един от първите борци за защита на народните права и свободи. По случай празника на Кирил и Методи през 1882 год., учителите от няколко градове, въпреки преследванията и строгата цензура, изпратили поздравителни телеграми до Славейкова. Една от тия телеграми гласи: „Труженице народний, дерзайте! Учителю живейте! безсмъртен сте!" [865]

Дейността на П. Р. Славейков и П. Каравелов като ръководители на либералната пропаганда и като вдъхновители на борбата срещу режима на пълномощията чрез в. „Независимост" е така преплетена, че трудно е да се разграничат ролите им и да се определи поотделно заслугата им. Въпреки теоретичното превъзходство на Каравелова, може да се каже, че в тая борба, ръководена от Пловдив, двамата либерални водачи имат еднакви заслуги. Във всеки случай неточно е писаното от С. Радев, според когото „Независимост" се вдъхновяваше от Каравелова и се пишеше от Славейкова." [866] Всеки,

който познава стила на Каравелова и Славейкова, лесно може да разпознае, че основните статии във в „Независимост“ са писани и от двамата. Като подробност в това отношение може да се спомене, че през м. януари 1882 год., когато Славейков бил в София, преобладават статиите на Каравелова; а през м. юли с. г., когато Каравелов при едно пътуване в Княжеството бил арестуван в Габрово, преобладават статиите на Славейкова.[867]

Батенберг и неговите съветници от консервативния лагер скоро се уверили, че наложеният с полицейски и военен терор режим на пълномощията е лишен от обществена основа и от ден на ден става все по-умразен на народа. Загрижен от бързия подем на народно-либералното движение, князът отново се обърнал към руския цар Александър III за помощ. Царят му изпратил двамата генерали Соболев и Каулбарс. На 23. VI. 1882 год. излязъл указ за образуването на новото правителство, начело с ген. Соболев, в което влезли четирима консерватори.[868] По такъв начин, опирайки се на авторитета на Русия и прехвърляйки главната отговорност върху нея, Батенберг смятал, че ще може да закрепи властта си и престижа си в България.

Либералните водачи в Пловдив веднага определили отрицателното си отношение към мисията на руските генерали. Това отношение е ясно изразено главно от П. Р. Славейков. Преди всичко Славейков искал да внуши на руските генерали, че те не ще могат да работят с Батенберга, който е „лъжец първо, лицемер второ и че думите му никога не са изражение на мислите, желанията и стремленията му“. „Нека положим за минута — пише Славейков — че днешний президент министър (Соболев, б. м.), който казват имал намерение да изучи основно работите в България и имал мисия уж да примири партиите и подобри положението, е въодушевен с най-добрите желания. Ще бъде ли в състояние да изпълни тези желания? Ще ни бъде позволено да се съмним. Ний знайм добре обстоятелствата в България. Знайми княза си, мечтанията и домогванията му, знайми разположението и идеите на установените в княжеството руси граждански и военни, знайми стремленията на нашите консерватори, на бесарбците,[869] на турските чорбаджии и бивши шпиони; знайми до една степен стремлението въобще на руската и австрийската политика отделно, знайми и стремленията на живата, интелигентната и родолюбивата част на населението и като имаме всичко това предвид, казвами го със съзнание и убеждение, че генерал Соболев няма да сполучи“ [870].

Още по-ясно и определено е изказал Славейков отношението си към руските генерали, към образуваното от тях правителство и към личността на Батенберга в писмото си до Соболева от 30. IV. 1882 год. Това обширно писмо, което,

може да се каже, представлява една малка политическа брошурка, е интересно и с това, че засяга някои основни политически въпроси. Това писмо е интересно още и за това, защото в него се разкрива ясният поглед и политическата предвидливост на Славейкова. И наистина, всичките му предвиждания изказани в това писмо, се потвърждават от хода на следващите събития.

В началото на писмото си Славейков предупреждава Соболева, че му пише като на стар познат и приятел от времето на Освободителната война и затова ще бъде към него напълно откровен. „Может быть, некоторыя из моих суждений и огорчат Вас, но я, имея в виду, что когда нибуд вспомните о моих словах, не стесняюс высказать Вам то, о чем я думаю". Един руски министър в България — пише Славейков — би могъл да играе известна роля, но по-рано, преди управлението на такива хора като Ремлинген и Ернрот. След тях, върху всеки руски министър ще пада мрачната сянка на тяхното управление. За това Славейков предупреждава Соболева, че задачата, с която се е нагърбил, при съществуващите обстоятелства не е по силите му. „Чтобы быть тепер министром в Болгарии, значить взять на себя тяжкий и неблагодарный труд: подрынуть оборы древняго того тракийского царя — подвиг, возможный только для Геркулеса, без бсязни быть задавленьим ими". Но главната пречка която ще срещнете, — пище Славейков, — това е княз Батенберг, защото умразата срещу него ще се прехвърли и срещу вас, а той ще се възползува от това за своите убийствени планове срещу славянството. „Я, по крайней мере, положительно знаю и могу уверить каждаго, кто желал бы знать, что наш Батенберг не требуеть русских министров для другой цели, как разве только их русским именем заставлять их действовать и делать то, что для него выгодно, чтобы после всегда мог взвалить на них беду и собственные промахи и проделки, чтобы сделать их ненавистными для болгар и компрометировать их вместе с болгарами пред Европой и, вместе с тем, чтобы пробить дорогу для своих адских планов. Если бы я хотел осветить будущее прошедшим, не нашел бы недостаток в фактах, но я не говорю по предположению, а о делах положительно известных и время не замедлить оправдать слова мои."Ето защо, бъдете внимателни и пазете се от българския княз защото той е хитър и главната му цел ще бъде „поставить вас в тупик а вместе с Вами и Россию, т. е. ея политику". „Знаю — добавя Славейков — что все это в конце концов так и обрушиться на его голову, но он причинить много хлопот России, как и большыя несчастия Болгарии".

Във втората част на писмото си Славейков засяга руско-българските отношения. Ний, българите — казва Славейков — сме дълбоко убедени в безкористието и добрите намерения

на Русия и затова сме се придържали и ще се придържаме в нея. „Что бы мы были, если не было России? Мы етого не можем не знать и думать; но мы точно также видим, что Россия предубеждена или, еще лучше, обманута относительно положения дел у нас; мы видим, нам обидно и мы не можем не жалеть об этом. Но все таки мы надеемся, что рано или поздно она пойметь и узнаеть все; поэтому мы терпим и будем терпеть, знаю, что от нея можем терпеть не долго, тогда как без нея мы на всегда потеряны. Что же касаеться Батенберга, мы не будем ни терпеть его и в тоже время не простим ему того, что он с такою изменою обнанул Россию, чтобы ея именем попиреть народ, експлоатируеть им и действовать против Славянства". Според Славейкова грешките на руската дипломация по отношение на българите произтичат от това, че в Русия отговорните лица са неправилно и недостатъчно осведомени за работите в България и за стремежите на българския народ. Възможно е, българите, като млад и неопитен народ, да имат за себе си твърде високо мнение и да мислят, че всичко знаят и всичко могат. „Но не менее в заблуждении и вы, русские, давая совершенно произвольно заключение, что, как болгары мы можем совершенно ничего не знать и ничего не понимать". А в същност Русия трябва да разбере, че тя няма против ници в България, освен Батенберг и неговите съмишленици. „Я предвижду — пише Славейков — что не пройдеть много времени и Вы, — я говорю о русской политике вообще, — заставите нас снова пет песню, пропетую вами, и мы, можеть быть, опять послушаем Вас. Но я опасаюс, что будеть поздно и мы не в състоянии будем поправить разбитый сосуд". [371]

Като сравним последните редове със събитията през 1886 год., когато царското правителство, разочаровано напълно от Батенберга, наистина поискало от българите да го махнат, признавайки при това, че на руското влияние в България е нанесен тежък удар, ще ни стане ясно колко верни и правилни са предвижданията на Славейкова в това отношение.

От писмото на Славейков до Соболев се вижда колко невярно е твърдението на С. Радев, че след превратa у „старият русофоб" Славейков уж се събудила „едновремешната идейна умраза" към Русия. [372] Като представител на русофилски настроената селска и градска дребна буржоазия, либералните водачи не са могли да проповядват русофобството. Разбира се, либералите не одобрявали намесата на царска Русия в полза на превратa и критикували нейната политика и някои от представителите на тая политика. След като се убедили, че руските генерали ще провеждат една реакционна политика в духа на пълномощията, Славейков и Каравелов станали още по-резки в критиката си към намесата на царското правителство във вътрешните работи на България. Но

това съвсем не означава, че те са били русофоби. Напротив, те съжаляват, че като поддържа Батенберг и консерваторите, Русия сама подрива влиянието си и подпомага влиянието на западните й противници в България. Всички статии на Славейков във в. „Независимост", засягащи руско-българските отношения, са написани в тоя дух. В последния брой на в. „Независимост" Славейков пише: „Сам принц Батенберг ся е изразил и официално даже заявил, че този преврат му е вдъхнат от Русия, и мнозина вярват това. Има данни, които ни карат да престанем и ний на това мнение; но ний знаем, че ако Русия прие да извърши таквоз едно нещо, тя бе доведена до това от нашийт избранник. Ние знаем че главна причина за превратът, е Батенберг". Според Славейков, българският народ е готов да следва външната политика на Русия и да поддържа най-близки отношения с нея. Но Русия трябва да престане да поддържа разглезения княз, който за най-дребното нещо бърза да се оплаква на царя. Батенберг е избран от българския народ и трябва да се научи да управлява конституционно, съгласно дадената клетва. В противен случай трябва да си върви.[873]

От всичко, което Славейков е писал през периода на пълномощията, се вижда, че той е бил решително против немското влияние в България. Изобщо русофобията в България се заражда не сред дребната буржоазия, която и след превратa остава русофилски настроена, а сред чорбаджийско-търговската класа и нейната политическа представителка — консервативната партия. С разширението на търговията между България и западните капиталистически държави (главно Австро-Унгария и Англия) едрата търговска буржоазия се ориентирала все по определено към тия държави и това е основната причина за избухването на конфликта между руските генерали и консерваторите, поддържани от Батенберга.

Ожесточената борба между руските генерали и консерваторите, която започнала още към края на 1882 год., накарала двете враждуващи страни да търсят подкрепа не само в царска Русия, но и в либералната партия. При това и едните и другите в преговорите с по-видните либерали били принудени да правят известни отстъпки на либералната партия. Схващайки, че режимът на пълномощията е разклатен из основи, либералната опозиция засилила агитацията за възстановяване на Търновската конституция. Между това, сред самите либерали се явили сериозни различия относно начина, по който трябва да се ликвидира режимът на пълномощията и да се възстанови конституционният режим. Докато Др. Цанков клонел повече към един компромис с консерваторите, други видни либерали в София предпочитали да се разберат с руските генерали. По такъв начин заглъхналите след пре-

врата различия между умереното и крайното течение сред либералната партия почнали отново да се проявяват.

В Пловдив двамата най-видни водачи на крайното течение в либералната партия — Каравелов и Славейков били откъснати от политическите борби и комбинации в Княжеството. Поради това в началото на януари 1883 год. П. Р. Славейков решил да отиде в София и да се запознае отблизо с положението в страната. Тъй като година преди това Начевич, тогава министър на вътрешните работи, издал скръжно, с което са забранявало на „известния Петко Р. Славейков" да влиза и живее в Княжеството, то с пристигането си в Ихтиман на път за София Славейков поискал телеграфически разрешение от княза и Соболева за тридневно пребиваване в столицата по „частни дела".[874] Обстоятелството, че такова разрешение било дадено веднага както от канцеларията на княза, така и от министър-председателя Соболев, показва, че и двамата имали желание да чуят мнението на един от видните водачи на либералната партия. Своите политически срещи в столицата Славейков описва в брошурата си „Последното ми ходене в София", която, по думите на един съвременик, раздвижила духовете и нанесла силен удар върху режима на пълномощията.[875] В тая брошура са изложени схващанията на крайното течение на либералната партия за политическото положение в Княжеството и е посочен пътя на борбата за възстановяване на конституцията. Значението на брошурата се заключава още и в това, че тя излиза в един момент, когато между по-видните представители на либералната партия се появили сериозни разногласия.

На първо място в брошурата е изтъкната пагубната роля на Батенберга за свободата и независимостта на българския народ. Когато бил избран князът, българският народ вярвал, че България ще се сдобие с „една политическа пътеводяща звезда"; но Батенберг излязъл „звезда лъжовна, звезда мрътвешка". „Народът го не люби, не обича, не може да го обича — говорел Славейков на Соболева — с оцет и злъчка напои той тоз народ, който го избра, а за това го и всички днес мразят, едни по внушение на сърцето си, а други по внушение на съществуващий у тях разсъдък. Та какво не направи той, за да отстрани и да отчужди народът от себе си? От зложелателство и от презрение към тези които са го избрали той е турил намерение, решил е да ги съсипе; с расточителността си той е довел страната до разорение; с гордостта си, с жестокостта си докарал е народът до пропаст; той удуши свободата му, стана клетвопрестъпник, стана хищник, стана деспот, стана тиранин, стана грабител и губител на народа си".[876] Въпреки всички лоши качества на княза, народът е готов да го търпи — пише Славейков — но при условие, че ще върне конституцията: „Има Конституция, има

княз; няма Конституция, няма княз".[877] Същото непримиримо отношение има Славейков и към главните сътрудници на княза, „неговата любима тройка Начевич, Греков, Стоилов"[878] Но като критикува безпощадно авторите на преврата — княза и консерваторите, Славейков не щади и управлението на руските генерали. На упрека на Соболев, че като критикува поведението на изпратените от царя руски дейци, той, Славейков, се обявява срещу руското влияние в България, последният отговаря така: българският народ знае, че без влиянието и без покровителството на Русия не може да има сигурно и добро бъдеще. „Ето защо, ние не сме ни против силата на Россия, ни против нейното влияние между нас; напротив ние сми за това влияние, с тази само разница, че исками да знаем доде може, доде трябва да бъде то, и ако е възможно да ся определи що е влияние и що е намесване в местните ни вътрешни работи, да ся тури една черта и да ся не месят влиянието и вмешателството и последното да има граница, до де трябва да ся простира". Според Славейков, Русия има право да води външната политика на България. „Ние знаем, че във външната политика без нея (т. е. без Русия, б. м.) не струвами ни две пари, и никой съвестен българин, ни който и да е славянин, не може да й откаже в това, нито да ся противи на нейните домогвания, които очевидно ще бъдат в полза и на неговата особенна народност. Ето естествените граници на Русското влияние и вмешателство между нас". Но Русия, или по-право руското правителство, не бива да се меси грубо във вътрешните работи на България, да поддържа един насилнически режим против волята на народа, защото това е вредно за интересите и на България, и на Русия. „Аз откровено казувам — пише Славейков — че Россия, или подобре русското правителство направи една голяма погрешка, дето послуша принца Батенберга и го поддържа в желаемий от него преврат, а че направи и друга още по-голяма, дето ся намеси испосле да ни расправя, потъкмява и примирява с него". И днес, както и преди — пише Славейков — аз съм един от най-пламенните привърженици на Русия, но „не ся свеня да кажа и за длъжен ся считам да кажа, че не одобрявам, не мога да одобря тази политика, която ся развива днес и която Россия иска да държи в България". Защото тази политика ще даде възможност на Батенберга и на неговите помощници да „лишят народа от воля, да го вържат за ръцете и за краката" и да го предадат на неприятелите на Русия. Така че в интереса на Русия е да помогне на българския народ да възстанови конституцията и да вземе управлението в ръцете си.[879]

Към края на разговора си със Соболева Славейков заявил, че либералната партия отхвърля пътя на преговорите и компромисите с враговете на народните свободи и избира пътя на борбата за възстановяване на конституцията. В тая

борба народът може да прибегне до отказване да плаща данъци на една незаконна власт. „Аз ви предупреждавам, — заявил Славейков — че народът е готов наново да встъпи с вас в конституционна борба и борба жестока. Не ся лъжете с привидната тишина, казувам ви, че народът е ожесточен и че ние ся намирами в навечерието на една отчаяна борба. Народът е в пълно съзнание, че ако бъде побит не ще бъде освен пак народ, какъвто си е бил; но ако ви бъдете разбити не само не ще бъдете вече правителство, но и върховната власт мъчно ще може да ся одържи". На обвиненията на ген. Соболев, че либералите се бунтуват срещу една законно установена власт, Славейков отговаря: „Аз едно знам, едно признавам и изповядвам, че всичко което ся прави за народът без народът, не е праведно, не е законно." [880]

Брошурата на Славейков завършва с възвание към българския народ да бъде сплотен и единен в борбата срещу хората на беззаконието, в борбата за защита на „основнийт закон, Конституцията, всеобщо гласоподаване, правдините на народа". „Още веднаж ся обръщам към всякого едного българина, отправям ся към всичкий български народ и призоваваме го на енергическа борба за правата, за самоуправлението на България, призовавами го на борба систематическа, единствената която може да ни даде възможност да отстоим политическата си самостоятелност. От тази борба зависи нашето битие и небитие, т. е. да бъдем или да не бъдем като народ." [881]

Схващанията на Славейков, изложени в брошурата „Последнето ми ходяне в София", са схващания на крайното течение в либералната партия, в които тя се придържала в продължение на цялата борба срещу режима на пълномощията и срещу умереното, опортюнистическо крило на либералите, начело с Цанков, до пълното възстановяване на Търновската конституция в 1884 год. [882]

Каравелов и Славейков участвували дейно в политическите борби в Източна Румелия и под тяхно влияние се формирала народно-либералната партия, наречена от противниците ѝ „казионна". Двамата либерални водачи взели участие в предизборната агитация през лятото на 1883 год. и допринесли много за победата на източно-румелийските либерали. Славейков бил избран депутат от Селджуковската избирателна колегия, но изборът му бил касиран под предлог, че не бил „туземец" на Източна Румелия. След дълги спорове върховният съд потвърдил касирането. През време на тая борба консервативните вестници „Марица" и „Съединение" нападали най-много Славейкова и го обвинявали, че с дейността си бил предизвикал несъгласия и появата на партии сред населението в Източна Румелия. [883]

По повод касирането на избора му Славейков написал брошурата „Две писма до бившите мои избиратели от Селджуковската избирателна колегия", в която разобличава своите врагове от консервативния лагер и с ясен и достъпен език излага идеите на либералната партия. Според Славейков, главен виновник за касирането на избора му бил Гаврил Кръстевич, секретар на румелийското областно управление.[884]

4

На 8. VIII. 1883 год. Др. Цанков и Г. Начович подписали съглашение, според което една „смесена комисия", или „смесено правителство", състоящо се от равно число представители на двете партии, трябвало да изготви проект за изменение на Търновската конституция от Великото народно събрание. В духа на това съглашение княз Батенберг издал на 6. IX. 1883 год. манифест за възстановяване на конституцията, в който съвсем определено се казва, че проектираните изменения ще засегнат „глава XIII и глава XIV дел I на тая Конституция, относително народното представителство." На другия ден след манифеста излезли указите за уволнението на правителството Соболев и за назначаването на новото правителство, съставено от умерени либерали и консерватори, под председателството на Др. Цанков.[885]

Тия действия на Др. Цанков и на другарите му от умереното течение на либералната партия били посрещнати с рязка критика от крайните либерали. От тоя момент либералната партия фактически се разцепила на две партии.

Събитията в Княжеството накарали П. Каравелов и Ив. Славейков да „зарежат" гимназията, както се изразява в. „Марица", и да заминат за София, където пристигнали на 14 септември.[886] П. Р. Славейков останал в Пловдив.

Между това опозицията на крайните либерали срещу опортюнистическата политика на Др. Цанков се засилила. За да засили позицията си, Цанков направил опит да привлече на своя страна Славейков. „Държавата ни — пише Цанков на Славейкова — е напълно влязла в режима на Търновската конституция. Колкото за вас лично, вий можете да живеете в княжеството и министерството е уверено, че народното събрание ще ви отпусне пенсия за да се занимавате с литературните си занаятия."[887] Славейков обаче не се поддал на тия обещания и останал верен на своите схващания, изложени в брошурата му „Последнето ми ходяне в София". В отговор на Цанковото писмо Славейков упреква своя стар другар, че се е заловил да урежда държавните работи на България с консерваторите. „Не зная дали мога да вярвам всичко — пише Славейков — но каквито гласове се носят и стигат тук до нас от София и от провинцията, ашът кредит е доста понизен пред самите другари и пред вкнязът; пък остави дето за мене

си аз не ми се ще да рискувам с положението си, но боя ся и за вашето положение. Ти твърде добре знаеш с какви хора си взел да устройваш судбините на отечеството и чини ми се че ти си взел голяма отговорност пред народа." [888]

В това писмо Славейков не се обявява още открито срещу Цанкова, а само критикува постъпката му и му напомня за отговорността, която взема върху себе си. Наскоро след това, към средата на м. ноември, Славейков заминал за София и взел участие в конгреса на либералната партия, състоял се на 18 ноември, на който конгрес било постигнато споразумение между умереното и крайното течение на партията. В духа на взетите решения конгресът изработил адрес до княза за пълното възстановяване на конституцията. Адресът бил поднесен от комисия в състав: П. Р. Славейков, Т. Мишайков и Ст. Стамболов. [889]

Със задълбочаването на борбата между умереното и крайното течение на либералната партия, особено след приемането на консервативния законопроек за изменение на конституцията в заседанието на Народното събрание на 5. XII. 1883 год., крайните либерали, „анти-ревизионистите", открили ожесточена атака срещу Цанкова. [890]

Повикан веднага от либералната партия, Славейков се преселил окончателно в София и се заел с основаването на нов орган на партията — в. „Търновска конституция". [891]

От тоя момент до оттеглянето му от поста министър на вътрешните работи Славейков вземал най-дейно участие в политическия живот и заслугите му в борбата за пълното възстановяване на Търновската конституция не са по-малки от тия на Каравелова. През тоя период и противници, и приятели изтъкват Каравелова и Славейкова наравно като най-видни водачи на крайното течение на либералната партия. [892]

Още в първия брой на в. „Търновска конституция" Славейков излиза с дълга уводна статия, в която прави исторически преглед на събитията след превратa и разобличава Цанкова като съюзник на консерваторите. Събитията от 6 септември 1883 год. (съглашението с консерваторите, б. м.) и от 5. XII с. г. (приемането законопроекта за изменение на конституцията, б. м.) Славейков нарича „вторият преврат". [893] Уводната статия на втория брой на в. „Търновска конституция" е пак от Славейкова. В тая статия той критикува остро Цанков и неговите политически приятели. Партията — пише Славейков — гледаше на него „като на писано яйце, дигаше го, слагаше го, „святец" го наричаше", а той отиде „да се валя в блатото на калната политика на презряната консерваторска клика". Кой може да уважава и да има доверие в едии човек, който до вчера се е борил за конституцията, а днес става „най голям подсторник" на нейното изменение; който до „икиндия" се бори за правата на народа, а „след икиндия" отива

в лагера на народните врагове? Политическата роля на Цанков и неговите привърженици се състои в това, да използуват Търновската конституция като въдица, за да спечелят народното доверие и след това да лишат народа от правата му. „Под предлог, че се възстановява Търновската конституция, взеха от народа неговото ясно знаме, раздраха го, скъсаха го на парчета, за да го стъпчат в калта, и на неговите жалки останки възстановяват своя деспотизъм".[894] В същия брой на в. „Търновска конституция" се съобщава, че под председателството на П. Р. Славейков в София се състоял протестен митинг по повод уволнението на столичния кмет Н. Сукнаров, член на либералната партия.

Колкото повече се задълбочавало разцеплението сред либералната партия, толкова повече намалявало влиянието на Др. Цанков. Страхувайки се от пълното поражение на политиката си за изменение на конституцията, правителството на Цанкова отлагало за неопределено време изборите за четвъртото обикновено народно събрание. Крайните либерали, напротив, настоявали да се произведат изборите в определения от конституцията срок, понеже били уверени в своята победа. За да принуди Цанков да отстъпи, централното бюро на либералната партия, чийто председател бил П. Р. Славейков, свикало на 5. II. 1884 год. конференция от представители на провинционалните бюра на партията. По тоя повод в. „Търновска конституция" излиза с обширна уводна статия, в която се излагат всички нарушения на либералната програма от Др. Цанков, които не оставят никакво съмнение, че той е изменил на либералната партия. „И тъй — пише Славейков — ние сме днес на разкръстица с г. Цанков и неговите кутри другари. Между нас и него, до дето той върви по този път, в който се е отбил напоследък, няма и не може да има нищо общо. При взаимната противоположност във възгледите между двете страни от една партия, борбата между тази партия е неизбежна. Поведението на г. Цанкова предизвика тази борба между либералната партия, и тя ще бъде борба сериозна, борба на смърт и живот."[895]

П. Р. Славейков участвувал в конференцията не само като председател на централното бюро на партията, но и като делегат на Тетевенското, Берковското, Чипровското и Галанишкото провинциални партийни бюра.[896] След дълги разисквания на 11. II. 1884 год. конференцията направила съобщение, че делегатите „почти единодушно" дошли до следното заключение: „1. Държавата, съгласно Конституцията, не може да остане без народно представителство повече от 2 месеца. 2. След разпущането на едно Народно събрание не може да се не свика друго най-много до истечението на 4 месеца от деня на неговото разпущание. 3. На основание на горните пунктове, правителството трябва да свика народното събрание най-късно до 25 април 1884 год. 4. На-

стоящето заключение да се съобщи на г. Цанкова, и като се изслушат доводите му против него събранието да реши: уважителни ли са, или не."[897] На 15 февруари конференцията издала съобщение, че делегатите „почти единодушно" отхвърлили мотивите на Др. Цанкова за несвикването на народното събрание.[898]

Вместо на 25 април, както искали крайните либерали, изборите за IV обикновено народно събрание били насрочени за 27 май 1884 г. Като председател на централното бюро Славейков открил предизборната агитация на 19 май, с едно възвание „към избирателите". Въпреки напредналата си възраст и настъпилите големи горещини, в дните пред самите избори той бил непрекъснато по агитация из софийските села, а в деня на изборите в София, на 3 юни, председателствувал избирателното бюро. Следствие на преумората, към края на изборите Славейков получил слаб апоплектичен удар.[899]

Победата на крайните либерали била пълна. Каравелов, Славейков и Сукнаров били избрани в София. Но в тоя момент, когато неговата партия празнувала голямата си изборна победа, Славейков почувствувал, че краят на политическата му дейност се приближава. Следният случай е указание за здравословното му състояние: след изборите софийските либерали решили да манифестират и да направят овации на своите водачи. Когато дошли до жилището на Славейкова, старият ветеран, макар и болен, се явил, но говорил съвсем малко и завършил със следните думи: „Моят час не е далеч, но ще изпълня дългът си към вас и към Отечеството"[900].

И наистина, току-що станал от леглото и въпреки съветите на лекарите, той отишел в Търново „да даде последно сражение за окончателното възтържествуване на либералната партия и за нанасяне последний удар на пълномощията". Търново, както е известно, бил една от главните крепости на либералната партия. Крайните либерали схващали, че само Славейков, който се ползувал с огромен авторитет в своя роден град, може да изнесе благополучно „сражението" за единството на партията срещу отцепническите домогвания на Цанков и приятелите му.[901]

Славейков чувствувал, че му липсват вече сили за една тежка административна дейност. Въпреки това, с риск за живота си, по настояването на неговите съидейници той заел поста министър на вътрешните работи в правителството на Каравелов, за да помогне с авторитета на своето име за утвърдяването на либералното управление.[902] И едва когато неговите политически приятели преценили, че е настъпил благоприятен момент за излизане от правителството, Славейков си подал оставката (31. I. 1885 год.).[903] В заявлението, което подал до Народното събрание по тоя повод, той признава, че не е годен вече за такава сериозна и отговорна работа, как-

вато е управлението на министерството на вътрешните работи. „Но аз вече не съм в състояние да служа на народа си — пише Славейков — както съм му служил и както желая да му служа; остарях, оболях и немога вече да изпълнявам обязаностите си в туй служение на званието на което неговото доверие ме е поставило. Освен това, като усещам че дните ми наближават да се приложа при отците си, аз желая вече настрана от политическите бури да отслужа последнята служба която мога още и съм длъжен да отслужа на народа си, на когото дължа всичко."[904]

„Последната служба", за която Славейков говори в заявлението си, се отнася до литературните му трудове, които той искал да довърши и издаде. Бурните събития през 1885 год. обаче отново го откъснали от спокойните му литературни занятия. Гласът на неговата четиридесетгодишна обществена и политическа дейност не го оставил да бъде безучастен зрител на събитията, от които зависело бъдещето на отечеството му. Щом се получила новината за обявеното в Пловдив съединение на Северна и Южна България, Славейков застанал начело на един голям митинг в София и произнесъл кратка, но хубава и ясна реч, в която призовал българските граждани към единство и готовност за жертви в името на свободата и независимостта на българския народ. „Такива работи — казал Славейков — лесно не стават. Тъкмо сега се иска пълното съгласие на целия ни народ, тъкмо сега се изискват жертви за свободата. Нашите братя зад Балкана смело изпълниха своята си длъжност като решително отхвърлиха неприятелския хомот, а сега наша длъжност е тук, да им се притечем на помощ да им дадем братска ръка, та да се покажем като народ вечно съединен, достоен за свобода и способен за политическо съществуване. Ние не трябва да се плашим пред нищо."[905] Същия ден Славейков изпратил следната поздравителна телеграма до Захари Стоянов: „Дерзайте, симпатиите на целий народ с Вас! Делото е патриотическо, надявам се да бъде успешно."[906]

Като патриот Славейков винаги е бил за съединението на Северна и Южна България, разделена от Берлинския конгрес по настояване на западните капиталистически държави. Още в 1879 год. той казвал на Немирович-Данченко, че съединението е въпрос само на времето.[907] Не е случайно, че основаният от него вестник за пропаганда на либералните идеи в 1879 год. бил наречен „Целокупна България". Славейков обаче винаги се е противопоставял на агитацията провеждана от консерваторите, които използували естествената склонност у българския народ към съединение, за да печелят политическо влияние, а на дело се оказвали „лъжесъединисти".[908]

Някои документи показват, че Славейков поддържал връзки с тайните комитети, които възникнали в България след разделянето ѝ на Берлинския конгрес, и които по подражание

на комитетите от времето преди Освобождението смятали да извършат съединението чрез организиране на въстание. Така още в 1882 год. Ив. М Козарев изпратил на Славейкова обширно изложение, в което излага идеите си за образуването на един „Таен Централен Комитет", наречен „Единство", със задача да подготви съединението на Северна и Южна България. В същото изложение Козарев предлага да се образува „Таен комитет", който да действува за освобождението на Македония. По-късно, в 1884 год., един от първите участници в тайното движение в Източна Румелия — К. Калчев, пише на Славейкова, че в Пловдив било разлепено възвание към народа да въстане, и го моли да отиде при чуждите дипломатически агенти да им обясни положението.[909] В надвечерието на самото въстание някои представители на Тайния централен комитет, знаейки враждебното отношение на Славейкова и Каравелова към управляващата консервативна „лъжесъединистка" партия в Източна Румелия, не криели от тях това, което се готви на юг от Стара планина[910].

Поради липса на ясни указания не може да се каже точно какво е било отношението на Славейкова към тайните комитети и специално към приготовленията на Тайния централен комитет за въстание. Но, както видяхме, след обявяването на съединението в Пловдив на 6 септември 1885 год., той преценил събитието като патриотично дело и побързал да постави в услуга на това дело последните си сили и авторитета на своето име. Колко разнебитено е било здравето на Славейкова по това време, личи от едно писмо на Пенчо Славейков до Захари Стоянов, писано на 6. IX. 1885 год. „Ний ся советувами с баща си и намерихми, че при всичко дето ся излага на голяма опасност, делото го изисква да бъде там. Той за действителна работа и за деятелност не ще-го бива, но престижът и името му много ще ви помогне. Надявам ся, че нема да го оставите; приберете го дома си, ще е най-добре и оставям го на вашите грижи; може би и да не оцелей но божа воля. Той е готов да ся жертва и ний драговолно го жертвувами."[911]

Съзнавайки, че след станалото на 6 септември връщане назад не може и не трябва да има, че е необходимо преди всичко да се повдигне вярата на народа в започнатото дело, старият борец, болен и изтощен, заминал за Пловдив, за да услужи, ако не със силите си, то поне с името си, на своето отечество в един толкова важен и сериозен момент. На 9. IX. 1886 год. излязъл указ, с който за комисар на Южна България бил назначен д-р Г. Странски, а за негови помощници П. Р. Славейков и Иоаким Груев.[912]

Славейков не останал в бездействие и през сръбско-българската война. На 4. XI. 1885 год., два дена след избухването на войната, той бил назначен главен инспектор на санитарното управление при войската.[913]

ЗАБЕЛЕЖКИ КЪМ ГЛАВА ВТОРА

[714] Вж. ч. III., гл. I-ва.

[715] Вж. напр. „Държавен вестник", год. I, бр. 18, бр. 19 и др., 1879 и 1880 г.; год. III, бр. 33, 23. V. 1882.

[716] „Държавен вестник", год. I, бр. 70, 1880. „Рапортът" е подписан от Иречек и Сарафов. В „Княжество България", ч. I, стр. 233, Иречек пише, че откупуването на селяните от с. Драгойчинци е станало около 1850 г.

[717] К. Иречек, ц. с., стр. 223.

[717в] В 1882 г. бил издаден закон, според който на избягалите турци се давал срок до 1. XI. 1882 г. да се завърнат и уредят продажбата на имотите си. На тия, които не се завърнат в определения срок, имотите щели да се разпродават от държавата. Вж. „Държавен вестник", год. IV, бр. 22, 27. II, 1882 г.

[718] „Държавен вестник", год. V, бр. 23, 1. III. 1883 г.

[719] Писмото е напечатано в превод в в. „Витоша", год. I, бр. 61, 5. I. 1880 г.

[720] „Витоша", год. I, бр. 61.

[721] „Държавен вестник", год. V, бр. 124, 17. XI. 1883 г.

[722] В. „Български глас", год. I, бр. 59, 2. IV. 1880 г.

[723] К. Иречек. Княжество България, ч. I, стр. 224. Според изчисленията на Ат. Илиев, само в Старозагорски окръг през този период били продадени земи от турци на българи за около 40 милиона гроша. Вж. А. Т. Илиев, Старо-Загорский окръг в народо-икономическо отношение, Ст. Загора, 1885 г., стр. 32.

[724] К. Иречек, ц. с., стр. 224.

[725] В своя дневник К. Иречек пише: „Правителството (консервативното — б. м.) е много слабо, и при всичко това какъв вой се вдига против него. Грешка — след изборите мислили, че имат мнозинство, като предполагали, че селяните са с правителството, обаче селяните минали в опозиция." К. Иречек. Български Дневник, т. I, София 1930 г., стр. 33.

[726] „Държавен вестник", год. II, бр. 93, 1880; „Държавен вестник" год. III, бр. 12, 1881 г. Вж. Доклада на финансофия м-р П. Каравелов по земеделския въпрос в България. Според тоя доклад земята в България била доста равномерно разпределена и нямало съсредоточаване на големи земевладения в ръцете на малцина. Изключения правели господарските и чифликчийски земи.

[727] „Държавен вестник", год, V, бр. 124, 17. XI 1883 и год. VI, бр. 2, 10. I, 1884; За целта била отпусната сумата 800,000 лв.

[728] К. Иречек, Княжество България, ч. I., стр. 235.

[729] Ж. Натан, Икономическа история на България след Освобождението, стр. 25.

[730] Ат. Илиев, ц. с., стр. 27.

[731] „Държавен вестник", год. I, бр. 46, бр. 50, бр. 36, 1880 г.; год. III, бр. 53, 29. VII. 1881 и др.

[732] Един дьонюм (българите го изговаряли дюлюм) е равен на 936·8 кв. м. (40 кв. разкрача) Вж. Г. Гълъбов, За основните начала на поземлената собственост в Османската империя и пр., ГСУ, т. XLIII, 1947 г., стр. 42; В Старозагорски окръг 1 дьонюм бил равен на 1600 кв. м. Вж. А. Илиев, ц. с., стр. 27; В закона за лозята и спиртните питиета от 1883 г. 1 дьонюм = 1000 кв. м. „Държавен вестник", год. V, бр. 24.

[733] Овсяный, Русское управление в Болгарии, т. I, стр. 120.

[734] „Държавен вестник", год. IV, бр. 62, 12. VI., 1882 г.

[735] „Държавен вестник", год. V, бр. 24, 3. III, 1883 г.

[736] „Държавен вестник". год. VI, бр. 75, 23. VIII, 1884 г.

[737] Там. От един доклад на Начевич се вижда, че в 1883 г. недоборите възлизали на 20 мил. лева. „Държавен вестник", год. V, бр. 123, 1883 г.

[738] К. Иречек. Княжество България, ч. I, стр. 225. Ж. Натан, ц. с., стр. 27—28.

[739] В. „Български глас", год. I, бр. 35, 27. IV, 1880 г. В. „Витоша" год. I, бр. 92, 22 V. 1880 г. и др. В своята „Икономическа история на България след Освобождението", стр. 47 и сл., Жак Натан дава много данни за упадъка на занаятите, но повечето от тия данни се отнасят за по-късно време.

[740] „Държавен вестник", год. II, бр. 91, 13. XII. 1880 г.

[741] При бюджет от 27, 306, 267 фр. за 1882 г., 11,250,000 фр. били дадени за войската. В 1883 г. за войската била гласувана сумата 12,927,199 лв. при общ бюджет 29,000,517 лв. Вж. „Държавен вестник", год. I, бр. 52, 1880 г. и год. III, бр. 95, 1881 г.

[742] „Държавен вестник", год. III, бр. 80, 31. X. 1881 г.

[743] В. „Български глас", год. I, бр. 2, 29. XII 1879 г. В. „Витоша", год. I, бр. 2, 2 VI 1379 съобщава за големи строежи в София.

[744] „Държавен вестник", год. IV, бр. 90, 19. VIII, 1882 г.

[745] С. Радев, Строителите, т. II, стр. 304—305.

[746] В. „Съзнание", год. I, бр. 41, 1883 г.; в. „Търновска конституция", год. I, бр. 8. 28. I., 1884, „Злоупотребленията на Хаджиенова и С-ие". За тъмните афери на тоя крупен капиталист-спекулант през управлението на Стамболов вж. в. „Пряпорец", год. III, бр. 41, 42, 43 и сл.

[747] Д-т П. Цончев. Из стопанското минало на Габрово, София, 1929 г. стр. 519, 526, 610 и сл.

[748] „Държавен вестник", год. IV, бр. 82, 3. VII., 1882 г.

[749] „Държавен вестник", год. IV, бр. 31, бр. 82, бр. 142, 1882 г.; год. V, бр. 97, 1883 г.; год. VI, бр. 63, 1884 г.

[750] „Държавен вестник", год. IV, бр. 65, 1882 г.

[751] „Държавен вестник", год. IV, бр. 28, 1882 и год. VI, бр. 69, 1884 г.

[752] „Държавен вестник", год. V, бр. 138, 1883 г. В. „Български глас" год. I, бр. 65, 1880 г.

[753] Против увеличението на данъците вж. в. „Целокупна България", год. I, бр. 48—49, и в. „Витоша", г. I. бр. 31, статията „Даджията". В консервативната преса често се среща обвинението, че либералите агитирали между селяните да не плащат данъци. Либералните вестници отхвърлят това обвинение. Наистина либералната партия не е издигала лозунг за неплащане на данъците, но отделни агитатори давали такива съвети на селяните.

[754] В. „Целокупна България", год. I, бр. 1, 20. VI, 1879 г. „Програмата ни".

[755] В. „Витоша" год. I, бр. 51, 24. XI, 1879 г. Поради това авторът на статията сравнява либералите с „френските комунисти, "т. е. с парижките комунари от 1871 г.

[756] В. „Български глас", год. I, бр. 4, 5. I, 1880 г.

[757] В. „Витоша", год. I, бр. 48, 17. XI. 1879 г.

[758] В. „Витоша", год. I, бр. 51, 23. XI, 1879 г.

[759] В. „Български глас", год. I, бр. 2, 21. XII, 1879 г. Разбира се, статията от „Таймс" е препечатана, понеже отразявала разбиранията на консерваторите.

[760] Арх. на П. Р. С., пап. XX. За съжаление листовете в тая папка са разхвърлени и за това не могат да се дадат по-точни указания за мястото на тая бележка.

[761] За социалнатя основа, характера и идеологията на партиите в България през периода 1879—1885 г. са писали Евгений П., Политическите партии в разните етапи на социалното и политическото развитие на България, ч. I, София 1931, стр. 5—10; П. Зарев, Политическите партии в България непосредствено след Освобождението, сп. Исторически преглед, год. I, кн. IV, стр. 299—310; Ярослав Йоцов, Класи и партии у нас до 1923 г., сп. Истор. преглед, год. IV, кн. 2, стр. 177—213 и др. Малкото, което се казва в статията на Йоцов за този период, е твърде неясно и неточно. Писаното от Евгений П. за партиите през същия период представлява едно малка разширение на казаното от Д. Благоев в „Принос към историята на социализма в България". Нови елементи и някои нови обяснения се съдържат в статията на П. Зарев.

[762] Така мисли напр. неговият съвременник и политически противник С. С. Бобчев, П. Р. Славейков, Б. сб., год. II, кн. VII, стр. 652—653.

[763] C. E. Black, The establishment of constitutional Government in Bulgaria, 1943 г. р. 129. Макар че цитира Д. Благоев и Ж. Натан и въпреки, че не е в състояние да обори техните схващания за класовия произход на партиите, все пак г. Бляк отрича влиянието на обществено-икономическите отношения за образуването на българските партии след Освобождението, понеже през това време „класовите различия били неясни", Black, ц. с., 122—123.

[764] В. „Целокупна България", год. I, бр. 1, 20. VI 1879 г.

[765] Там. „Програмата ни". Анонимният автор (наверно Ив. Славейков — б. м.) на „Кратко животоописание на покойний народен борец и деец Петка Рачева Славейкова" пише, че П. Р. Славейков почнал да издава „Целокупна България" след съставянето на първото консервативно правителство начело с Т. Бурмов (5. VII—6, XII. 1879 г.) В същност, както се вижда от датата на бр. 1., в. „Целокупна България" почнал да излиза преди съставянето на първото консервативно министерство.

[766] В. „Целокупна България", год. I, бр. 2, 23 VI 1879 г.

[767] В. „Целокупна България", год. I., бр. 5, 9. VII 1879 г.

[768] С. „Целокупна България", год. I, бр. 9, 25 VII 1879 г.

[769] П. Р. Славейков, Писма, Сб. Н. У., кн. XX, стр. 191—192 в. „Витоша", год. I, бр. 1, 30. V. 1879 г. Според С. Радев, Строителите, ч. I, стр. 172, Славейков бил назначен за губернатор на Търново. Освен тая неточност у С. Радев срещаме още редица грешки в писаното от него за борбата на народно-либералната партия срещу консервативното правителство. Така, неверно е, че либералите искали „да се покажат отначало уж толерантни"; неверно е, че Стамболов открил „атаката" на 2 юний и т. н. Вж. С. Радев, Строителите, ч. I, стр. 170. Според автора пък на „Кратко животоописание и пр.", в. „Знаме", год. I, бр. 90, 22 VII, 1895 г., след подписването на Търновската конституция Славейков бил назначен член на административния съвет в Търново, което също е неверно. В цитирания тук бр. 1 на в. „Витоша" ясно е казано, че П. Р. Славейков бил назначен за председател на губернския съвет.

[770] „Държавен вестник", год. I, бр. 1, 28. VII. 1879 г.

[771] „Държавен вестник", год. I., бр. 11, 15. X. 1879 г. В тоя и други броеве на Д. В. има много укази за уволнение на чиновници.

[772] Арх. на П. Р. С., пап. XXI, касационна жалба на Славейков в преписката по делото заведено срещу него от сметната палата.

[773] В. „Целокупна България", год. I, бр. 22, 16. IX. 1879 г.

[774] В. „Целокупна България", год. I, бр. 23, 19. IX. 1879 г.

[775] В. „Витоша", год. I, бр. 30, бр. 41, 1879 г. В. „Целокупна България", год. I, бр. 26, I. X. 1879 г.

[776] В. „Витоша", год. I, бр. 41, 20. X. 1879 г.

[777] В. „Целокупна България", год. I, бр. 38, 20. XI, 1879 г.

[778] Дневници на първото обикновено народно събрание, София 1879 г., стр. 170.

[779] „Държавен вестник", год. I., бр. 15, 1. XII. 1879 г.

[780] „Държавен вестник", год. I, бр. 15, 1. XII, 1879 г. „Притурка на Целокупна България".

[781] В. „Целокупна България", год. I, бр. 44—45, 14. XII. 1879 г. Въпросите на Стоилова и отговорите на Каравелова са на френски език. Интересни подробности във връзка с разтурянето на първото обикновено народно събрание намираме у К. Иречек, Български дневник, т. I, стр. 64—65. „По коридорите хулили княза, че е немец, вършил против конституцията, ще направим революция". При преговорите на дворена с либералната партия се говорело за кабинет в състав: Гешов, Каравелов, Хр. Стоянов, Славейков, Вж. Български дневник, т. I., стр. 48.

[782] Ген. П. Паренсов, Из миналото, София, 1909, стр. 174—184.

[783] Както е известно, същият А. Головин написал по-късно един панигирик за Батемберга под заглавие „Княз Александър I български", Варна, 1897 г.

[784] В. „Целокупна България", год. I, бр. 46—47, 21. XII, 1879 г.

[785] К. Иречек, Български дневник, т. I, стр. 86. Според П. Паренсов в българската армия били приети двама немски офицери и тая отстъпка той направил на княза след бурни разправии и след съгласието на Давидова. Вж. П. Паренсов, ц. с., стр. 174—185.

[786] В. „Витоша", год. 1, бр. 19, I. VIII. 1879 г. Статията „Нашата журналистика" „Титлите чорбаджии, нотабили, консерватори и пр., — пише „Витоша" — били давани на хора по-благоразумни и по-предпазливи".

[787] В. „Целокупна България", год. I, бр. 46—47, 21. XII. 1879. В следващия брой 48—49 Славейков напада владиката Мелетий, който подбуждал селяните да подават „махзари" до княза против конституцията.

[788] П. Р. Славейков, Писма, Сб. Н. У., кн. XX, стр. 193, „От как си заминал този ден що излязох на баня, и днес пак излизах та ходих на баня друг път не съм излизал, ревматизмите ма осилиха в раменете, в лахтите и във врата, от неделя насам скрита нощна треска ма държи, кинината не помага, доктора ми казва да си почивам от работа това е невъзможно за сега". В следващото писмо от 13. I. 1880 г. Славейков пише, че отново го хванала ревматична треска, от която изпаднал в безсъзнание („забравих се свършено") и девет дена лежал без да яде и пие. Там, стр. 194. Изглежда, че боледуването от ревматизм, за което Славейков често споменава и в писмата си до Освобождението, е подровило непоправимо здравето му и го е заставило твърде рано да се оттегли от дейно участие в политическия живот. Съвременниците му, главно политическите му противници, изтъкват като причина за тежкото му заболяване след 1884 г., неговата склонност към много пиене. Вж. А. Головин, Княз Александър I, София, 1897, стр. 144—145; в. „Витоша", год. I, бр, 65, 30. I, 1880 г.; К. Иречек, който не пропуща случай да окарикатури либералите, пише: „Хидрофобия: Каравелов се бои от водата за миене, Славейков — за пиене". Български дневник, т. I, стр. 180.

[789] В. „Целокупна България", год. I, бр. 50, бр. 51, бр. 54 и др., 1880 г. По това време почти във всеки брой на „Целокупна България" се съобщават новини и слухове, разпространявани от чуждия печат, за изменение на Търновската конституция.

[790] В. „Целокупна България", год. I, бр. 38, бр. 48—49, 1879 г.; в. „Витоша" нарича това „комунизм" и доказва, че никой собственик в България не ще се съгласи да се създава селска община. Вж. в. „Витоша", год. I, бр. 52, 28. XI. 1879 г.

[791] К. Иречек, ц. с., стр. 34

[792] Там, стр. 101.

[793] В. „Витоша", год. I, бр. 64, 26. I. 1880 г.

[794] Държавен вестник, год. I, бр. 41, 1880 г.

[795] В. „Целокупна България", год. I, бр. 61, 16. II. 1880; П. Р. Славейков, Писма, Сб. Н. У., кн. XX, стр. 194;

[796] В. „Целокупна България", год. I, бр. 60, 13. II. 1880 г.

[797] Т. Икономов, Съчинения, т. IV, стр. 134. Вж. също Т. Васильов, Спомени за лица и събития през XIX и XX в., София, 1934 г., стр. 69. Според К. Иречек, Български дневник, т. I, стр. 117, Славейков се оттеглил от „Целокупна България" на 6. III. 1880 г.

[798] Държавен вестник, год. I, бр. 36, 29. III. 1880 г.

[799] П. Р. Славейков, Писма, Сб. Н. У., кн. XX, стр. 195—200; К. Иречек, Български дневник, т. I, стр. 140—148. В дневника на Иречек ясно е изтъкнато злорадното желание на княза и консерваторите да „потопят Каравелова в кюпа", т. е. да го вкарат в правителството, за да може, както те очаквали, да се компрометира. Икономов Т., Съчинения, т. IV, стр. 131—136; Държавен вестник, год. I, бр. 36.

[800] Дневници на II-то Обикн. Нар. събрание, стр. 21—22. В едни свои бележки Славейков погрешно е отбелязал: „30 март 1880 съм станал председател". Вж. Арх. П. Р. С., пап. IV, тет. 2.

[801] К. Иречек, ц. с., т. I, стр. 273.

[802] Арх. П. Р. С., пап. XXI, тет. с писма.

[803] К. Иречек, ц. с., т. I, стр. 34, 144, 158, 164, 174.

[804] Там, стр. 275, 284. На стр. 286 Иречек пише за Славейкова: „Как чудесно приказва с хората".

[805] Т. Васильов, Спомени, стр. 74. Права е бележката на Т. Васильов, че за това време оня, който е поемал управлението на едно министерство, което не познава добре, е било голяма смелост. Там, стр. 73.

[806] Държавен вестник, год. III, бр. 26, 29 IV. 1881.

[807] В. „Независимост", год. V, бр. 61, бр. 64, 6. V. 1881. Слухове за държавен преврат се носели, но дори близкият до княза К. Иречек не знаел нищо положително и не вярвал в тия слухове. Вж. К. Иречек, ц. с., т. I, стр. 276.

[808] С. Радев, ц. с., т. I, стр. 276

[809] Няколко месеца преди превратa едно лице близко до двореца казало: „Най-малката несполука на либералите, които сполучихме да разделим, и която несполука трябва да стане в сегашната сесия, ще даде на княза възможност да изпълни това, което и той и ние желаем" В. „Независимост", год. V, бр. 22, 12. XI. 1880 г.

[810] В. „Неэвисимост", год. V, бр. 67. К. Иречек, ц. с., т. I, стр. 386, 422, 423, 383.

[811] К. Иречек, ц. с., т. I, стр. 374, 423.

[812] В дневника на Иречек има много сведения за провеждания от консерваторите терор. „Горбанов ходи из града с голям дебел бастун, който имал надпис „конституция". Иречек, ц. с., т. I, стр. 384 и сл., стр. 439 и др.

[813] Иречек, ц. с., т. I, стр. 435, 449.

[814] Така, телеграмите до Игнатиев и Гирс били подписани и от Славейков. Вж. в. „Независимост", год. V, бр. 74, 10. VI. 1881; Иречек, ц. с., т. I, стр. 436; Държавен вестник, год. III, бр. 40, 13. VI. 1881.

[815] Арх. П. Р. С., пап. XXI, тет. с писма. Писмо до Батенберга.

[816] Арх. П. Р. С., пап. XXI., писмо до Домонтович. В същата тетрадка има писмо до Стоилов, в което Славейков обвинява консерваторите, че тикнали княза в „безизходен път", а отечеството — в „бездната на погибелта" и изтъква, че историята рано или късно ще ги „жигоса с дамгата не негодяйството."

[817] Иречек, ц. с., т. I, стр. 414.

[818] Там, стр. 422.

[819] Там, стр. 388, 402, 385.

[820] Държавен вестник, год. III, бр. 30, 13. V, 1881. От дневника на Иречек се вижда, че първоначалният проект на това писмо бил съставен от Иречека и Ернрота. Вж. Иречек, ц. с., т. I, стр. 382—383.

[821] Иречек, ц. с., т. I, стр. 395—396. От условията на княза не бил доволен дори и Климент.

[822] Там, стр. 394.

[823] В. „Независимост", год. V, бр. 72, 4. VI, 1881.

[824] В. „Независимост", год. V, бр. 72.

[825] Там.

[826] Иречек, ц. с., т. I, стр. 430.

[827] В. „Независимост", год. V, бр. 74, 10. VI. 1881. Иречек, ц. с., т. I, стр. 434. Каравелов, който не бил арестуван, искал да свика митинг за освобождаване на арестуваните. Там, стр. 435.

[828] Там, стр. 436.

[829] Там, стр. 439—441. От дневника на Иречек се вижда, че Хаджиенов (у Иречека—Адженов) играл важна роля по превратa. Вж. също П. А. Матвеев, Болгария после Берлинского конгресса, Спб., 1887, стр. 132—133. A. Drandar, Le prince Alexandre de Battenberg, 1884, p. 87 etc.

[830] Drandar, ц. с., стр. 94. Драндар е от тия автори, които съвсем омаловажават политическата дейност на Славейкова. В цитираната брошура на Драндар за борбите през времето на Алек. Батенберг, името на Славейкова почти не се среща.

831 Иречек, ц. с., т. I, стр. 460. С. Радев, Строителите, т. I, стр 302, пише, че Цанков, Каравелов и Славейков, макар да били под полицей ски надзор, добили разрешение да заминат в Свищов. Както вече казахме те били освободени още преди изборите.

832 В. „Знаме", год. I, бр. 90, 22. VII. 1895. Кратко животоописа ние и пр.

833 Иречек, ц. с., т. I, стр. 471—472. На 1. VII. 1881 Ремлинген бил назначен временно управляващ Министерството на вътрешните работи. „Държавен вестник", год. III, бр. 47, 10. VII, 1881.

834 В. „Знаме", год. I, бр. 90.

835 П. Р. Славейков, Писма, Сб. Н. У., кн. XX, стр. 205.

836 Иречек, ц. с., т. I, стр. 482—489;

837 Там, стр. 485.

838 Арх. П. Р. С., пап. XXI, тет. с писма.

839 Арх. П. Р. С., пап. XXII, писмо до Ив. Славейков от 3. IX. 1881 г

840 Арх. П. Р. С., пап. XII. Писмото на Иречек до Славейкова е от 2 (14). VIII. 1881. За това писмо Иречек споменава и в дневника си, т. I стр. 486. Трябва да споменем, че Иречек, както се вижда от дневника му вземал живо участие при създаването на Държавния съвет. Понеже след предизборната прокламация на либералните водачи П. Р. Славейков бил даден под съд за обида на княза, за да може да замине за София бил издаден указ за амнистирането му.

Арх. П. Р. С., пап. XL, съобщение на прокурора при Соф. окр. съд до търновския управител. Като съобщава за интернирането на Др. Цанков във Враца, редакцията на в. „Независимост", бр. 35 (Пловдив), 1882 г. пише, че Славейков бил повикан от Трявна, за да отговаря пред Софийския съд „за някакво си държавно престъпление". В случая обаче явно е, че редакцията прикрива целта, за която Славейков ходил в София.

841 Арх. П. Р. С., пап. XXII, тет. с писма. АНБ, пап. 113 В, 9903.

842 Там. Писмо от 3. IX. 1881 г.

843 Там.

844 Иречек, ц. с. т. I, стр. 497.

845 Арх. П. Р. С., пап. XXII, писмо от 3. IX. 1881.

846 Арх. П. Р. С., пап. XXI. Иречек бил възмутен от насилственото откарване на Славейкова. „Откарването на Славейкова през нощта в четвъртък срещу петък (не зная нищо по-подробно) насилствено от полицмейстора, с държавна кола (пощата) в Търново (в същност в Трявна — б. м.), подла постъпка, глупост". Вж. Иречек, ц. с., т. I. стр. 499.

847 Арх. П. Р. С., пап. IV, тет, 2, стр. 88. На същата страница следва четиристишие пак против немците:

На турците робувахме,
Лоши бяха брайно;
Немците са по-лошеви,
Хапят из потайно.

848 Арх. П. Р. С., пап. V, тет. 8. Има откъслеци и от други стихотворения против Батенберга. В едно стихотворение Славейков го нарича „Върл мошеник, лошев сплетник, вероломен кривоклетник".

849 Арх. П. Р. С., пап. XLI, заповеди на прокурора и на Тревн. ок. н-к за Славейкова.

850 Арх. П. Р. С., пап. XXI, тет. с писма.

851 Арх. П. Р. С., пап. XXIV, тет. 3, писмо до Иречек. Това обширно писмо е писано, когато Славейков бил вече в Пловдив.

852 Арх. П. Р. С., пап. XXII. Писма на Ив. Славейков до П. Р. Славейков. „Най-високото място", за което се говори в писмото, е генерал-губернаторът на Източна Румелия княз Богориди.

853 С. Радев, Строителите, т. I, стр. 304. Радев цитира писмото на Сарафов от в. „Средец", 1884.

854 Арх. П. Р. С., пап. XXII, писмо от 3. IX. 1881 г.

855 Т. Васильов, Спомени, София, 1934 г., стр. 141—442.

[856] Арх. П. Р. С., пап. XLI. Това свидетелство наистина е от по-раншна дата (15. VIII. 1881), но то показва, че правителството е желаело либералните водачи да напуснат Княжеството.

[857] П. Р. Славейков, Две писма до бившите мои избиратели от Селджиковската избирателна колегия, Пловдив, 1883, стр. 24. Анонимният автор на „Кратко животоописание на покойний народен борец и деец П. Р. Сливейкова" пише, че Славейков напуснал Трявна „скришом" в началото на 1882 г. Вж. в. „Знаме" год I, бр. 90, 22. VII 1895 г.. Понеже знаем, че на 3. IX. 1881 г. Славейков писал писмо от Трявна, а в началото на октомври 1881 той и Каравелова основали в. „Независимост" в Пловдив, то явно е, че преминаването му в Източна Румелия е станало през септември 1881 г.

[858] В. „Независимост", год. I, бр. 96, 22. IX. 1882.

[859] В. „Независимост", год. I, бр. 1, 1881. В Пловдив Славейков редактирал заедно с Зах. Стоянов и хумористичния в. „Кукуригу". За това научаваме от една статия на Захари Стоянов, в която той напада Славейкова и русофилите: „А propos бе, маститий дядо! (по това време противниците наричали Славейкова „маститий дядо", „маститото" и пр. — б. м.). Помниш ли, когато италианската колония в Пловдив празнуваше паметта на Гарибалди, та покани и нас в качеството на редактори на в. „Кукуригу"? Помниш ли, когато се пиха наздравици: „долу „монарсите", „долу поповете", които гонил Гарибалди, ти са истъпи в ложата № 10 и такова словце му залюля, което трая час, и в което ти нарече Гарибалди сто пъти по-силен и по-авторитетен от всеки монарх?" В. „Свобода", год. I, бр. 11, 3. XII. 1886.

[860] В. „Независимост", год. I, бр. 5, 24. X. 1881 г.

[861] Най-много гласове — 4713 — получил Т. Икономов. „Държавен вестник", год. III, бр. 91, 3. XII. 1881.

[862] К. Иречек, ц. с., т. II, стр. 69—82. Освен Т. Васильов, за „тайно" напускане на Княжеството от Славейкова говори и С. Радев, Строителите, ч. I, стр. 325.

[862a] Печатането на пословиците било осуетено, понеже князът отказал да подпише указ за отпущане на необходимите средства. По това време Батенберг бил много зле настроен срещу Славейкова, тъй като в ръцете на княза попаднало едно Славейково писмо до Дондуков-Корсаков, в което имало обидни за княза изрази. Вж. Иречек, ц. с., т. II, стр. 77-78. П. Р. Славейков, Последното ми ходене в София, стр. 39—40.

[863] В. „Независимост", год. I, бр. 74, 5. VII. 1882 г.

[864] Иречек, ц. с., т. I, стр. 425. След арестуването на Др. Цанков учителите в София направили стачка и поднесли на княза адрес за освобождаването на либералския водач. Там, стр. 97, 98 и др.

[865] В. „Независимост", год. I, бр. 60, 12. V. 1882.

[866] С. Радев, Строителите, т. I, стр. 326.

[867] За пътуването и арестуването на Каравелова вж. „Независимост", год. I, бр. 75.

[868] Правителството имало следния състав: Соболев, Каулбарс, Начевич, Греков, Теохаров, Вълкович. „Държанен вестник", год. IV, бр. 67 24. VI. 1882 г.

[869] Загатване за М. Греков.

[870] В. „Независимост", год. I, бр. 76, 10. VII. 1882 г. Уводна статия, която, като се съди по стила, е написана от П. Р. Славейков.

[871] П. Р. Славейков, Писма, Сб. Н.У., кн. XX, стр. 205—210. В писмото си до Соболева Славейков пише: „Но если Ваши взгляди тождественни с взглядами Каткова и Аксакова или если чувствуете себя способним увлекаться ими — Бог с Вами. . . делайте то, что знаете". Катков и Аксаков удобрявали държавния преврат в България.

[872] С. Радев, Строителите, т. I, стр. 325 и стр. 358—359.

[873] В. „Независимост", год. I, бр. 100—101, 9. X. 1882. Уводната статия, е написана, както личи по стила, от Славейкова.

[874] С. Радев, Строителите, т. I, стр. 357. П. Р. Славейков, Последното ми ходене в София, Пловдив, 1883 г., стр. 3. Както се вижда от

едно писмо на Славейкова, тази брошура е била издадена с материалната подкрепа на Богориди. АНБ, пап. 17. II. В, 1696.

[875] „Кратко животоописание на покойний народен борец и деец П. Р Славейкова", в. „Знаме", год. I, бр. 90, 22, VII. 1895 г.

[876] П. Р. Славейков, ц. с., стр. 25. Соболев, разбира се, враждебно настроен срещу княза, благосклонно слушал тия нападки, въпреки привидното им неодобрение.

[877] Там, стр. 64.

[878] Там, стр. 85.

[879] Там, стр. 82—85.

[881] Там, стр. 87—91. „От туй положение — заявил Славейков — аз друг изход не виждам, освен да се разбере и отбере алтернативата: „Има конституция, има княз". Там, стр. 65. По-късно Каравелов пише, че тия думи на Славейков се разпространили в един миг и се чували „из устата на малко и голямо из цялото Княжество." В. „Търновска конституция" год. IV бр. 40, 12. VII. 1888 г.

[881] Там, стр. 97—98. Между другото Соболев предложил на Славейкова да участвува в редактирането на един вестник („Балкан" — б. м.) с главен редактор Молчанов, известен руски журналист, кореспондент на „Новое Время." Славейков обаче отказал. „Молчанова бих и обичал и почитал аз повече—заявил Славейков—ако би ся съображавал колко-годе с прозвището си да мълчи и да не говори за работи, които не знае и не познава." Там, стр. 66—67;

[882] Консервативният печат в Източна Румелия посрещнал враждебно брошурата на Славейков. Вж. заядливите и обидни рецензии в в. „Съединение", год. I, бр. бр. 16 и 17, Пловдив, 1883 г.

[883] В. „Марица", год. VI, бр. 506, 507, 513, 538, Пловдив, 1883 г. В. „Съединение", год. I, бр. 24, 37, Пловдив 1883. Редакторът на в. „Съединение" — Д. Юруков, в своите „Спомени из политическия живот на България", второ издание, 1932, стр. 101 и сл., подържа същите обвинения срещу Славейкова и Каравелова.

[884] П. Р. Славейков, Две писма до бившите мои избиратели от Селджиковската избирателна колегия, 1883 г., стр. 7 и сл.

В Пловдив Славейков издал и един хумористичен календар под заглавие „Превратен календар за превратната година 1883", астрономисан и написан от превратившаго ся * * Голомешева." В календаря се описват хумористично политическите събития и се осмиват разни политически лица. На въпроса: „Кога ще се оправят работите в Княжеството", е даден отговор: „Когато изпратими с славою и честию принц Батемберга от дето е дошел". Вж. Арх. П. Р. Славейков, пап. XXIII, тет. 4 и тет. 5. В тия тетрадки се съдържат материалите за календаря. Самият календар напечатан не можах да намеря.

Покрай политическата и учителската си дейност, Славейков намирал време и за литературни занятия. В 1882 г. написал предговора към „Български пословици" („Историята на събирането им"), П. сп., год. II, кн. I и II; напечатал в сп. „Наука", год. II, пиесата „Старозагорчанката", стих. „Видение", и др.

[885] С. Радев, Строителите, ч. I, стр. 400—401. „Държавен вестник", год. V, бр. 96, 8. IX, 1883 г.

[886] В. „Марица", год. VI, бр. 526, 23. IX. 1883 г. С. Радев, Строителите, т. I., стр. 416.

[887] АНБ, II В. пап. 71 инв. № 6908. Писмото е от 19 X 1883 г. От това писмо се вижда, че между двамата видни водачи на либералната партия били разменени и други писма.

[888] Арх. П. Р. С., пап. XXI, писмо до Др. Цанков от 1883. Писмото не е точно датирано, но от съдържанието му се вижда, че е отговор на Цанковото писмо от 19. X. с. г.

[889] Държавен вестник, год. V, бр. 127, 24 XI 1852 г. В адреса Цанков е наречен „водач на партията."

[890] Държавен вестник, год. V, бр. 133, 10. XII, 1883 — „Закон за изменението на конституцията."

[891] К. Иречек, ц. с., т. II, стр. 424—426; „Сега техната (на либералите, б. м.) партия, — пише Иречек в дневника си на 9. XII, 1883 г. — се разпадна на ревизионисти и анти-ревизионисти. Славейков пристига от Пловдив. . . Авторитетът на Цанкова пада."

В автобиографичното си писмо от 1884 г. Славейков пише: „Повикан от либералната партия завърнах се в София. Изменението на конституцията по един лъжлив начин ме накара да основа изданието на „Търновска конституция." Вж. Л. Милетич, П. Р. Славейков, Б. Пр., год. II, кн. IX—X, стр. 86.

Според анонимния биограф на Славейкова във в. „Знаме", год. I, бр. 90, Славейков бил повикан в София в началото на 1884 г. Както се вижда от приведените по-горе данни, това твърдение е неверно.

[892] В една дописка на „Търновска конституция", год. I, бр. 20, от Петербург, Славейков и Каравелов се наричат „неуморими народни поборници".

[893] В. „Търновска конституция", год. I, бр. 1, 2. I. 1884 г. В бр. 3 е поместено хубаво агитационно стихотворение от Славейкова под заглавие: „Чорбаджийско сурвакуване за новата 1884 г." Подписано е с псевдоним „Даскалетина."

[894] В. „Търновска конституция", год. I, бр. 2, 7. I. 1884 г.

[895] В. „Търновска конституция", год. I, бр. 10, 4. II. 1884 г.

[896] В. „Търновска конституция", г. I, бр. 11.

[897] В. „Търновска конституция", г. I, бр. 12.

[898] В. „Търновска конституция", г. I, бр. 13,

[899] В. „Търновска конституция", год. I, бр. 39; в, „Знаме", год. I, бр. 90; Вж. „Кратко животоописание" и пр.

[900] В. „Търновска конституция", год. I, бр. бр. 44 и 47. Дописникът, който описва тази манифестация, казва: „Въздухът екна от викове и г. Славейков, силно развълнуван не можа повече да продължи."

[901] В. „Търновска конституция", год. II, бр. 110, 2. II. 1885.

[902] Там; Държавен вестник, год. VI, бр. 62. 14. VII 1884.

[903] Държавен вестник, год. VII, бр. 62, 1. II. 1885.

[904] Арх. П. Р. С., пап. XXI, отделен свитък писма и заявления.

[905] В. „Търновска конституция", год. II, бр. 168, 7. IX. 1885; Р. Чолаков погрешно мисли, че съобщените от него сведения за митинга в София на 6. IX, 1885 и за речта на Славейков са предадени в някакви „спомени на един съвременник." В същност цитираната от него брошурка „Митингът в София на 6 септември 1885" съдържа материала от първите две страници на в. „Търновска конституция", год. II, бр. 168; Вж. Р. Чолаков, Една реч на П. Р. Славейкова по случай съединението на България, сп. „Родина", год. III, кн. II, стр. 164—166.

[906] Д. Страшимиров, Архив на възраждането, т. II, София, 1908 г. стр. 326.

[907] Немирович-Данченко. После войны, стр. 313.

[908] П. Р. Славейков, Последното ми ходене в София, стр. 4 и сл., стр. 37; в. „Търновска конституция", год. I, бр. 29, 14. IV. 1884.

[909] Арх. П. Р. С., пап. XXII, писма.

[910] Д. Страшимиров, Архив на възраждането, т. II, стр. 187—188.

[911] Там, стр. 328—329.

[912] Там, стр. 339.

[913] Арх. П. Р. С., пап. XLI, съобщение на Бълг. д-во червен кръст до военното министерство.

ГЛАВА ТРЕТА

Политическата дейност на Славейкова през последните години на живота му. Славейков и руско-българските отношения през 1886—1887 год. Отношението му към режима на Стамболов

1

За своето здравно състояние и за отношението си към политическите борби в България през първата половина на 1886 год. сам Славейков пише следното: „Негодни вече, както сми станали, за в борбите на живота, ний, т. е. аз, който съм се оттеглил от бойното поле, напуснал съм политическата арена и равнодушен към партизанските борби, вардя стаята, дето прекарвам доследните си дни, като живея повече във възпоминания на миналото, не мога, додето ми гледат още очите, да не мятам поглед извън стените на стаята си, не мога приживе още да си затворя очите и да си затуля ушите за да не виждам и чувам какво се върши и какво се крои в полза или вреда на отечеството ми, което ми е било всякога толкова мило, — на народа ми, когото съм толкова възлюбил и, всякой слух или всяко действие в полза било или във вреда на тези мои обожаеми два идола — в даден случай не могат да не покъртят душата ми и да не възбудят в ослабените ми сили ревност и желание да съдействувам доколкото мога още според нуждите му, или в предотвратяване на злото, или в провъзвеждане на доброто". [914] С подобряване на здравното му състояние и с разпалването на политическите борби тая ревност и това желание на Славейкова се засилвали и през есента на 1886 год. той отново се увлякъл в политическия живот.

Разбира се, Славейков нямал вече предишните сили и не могъл да играе такава важна роля, каквато играл до 1884 год., но неговото участие в политическите борби през 1886—1888 год. не е без значение. На тия, които са склонни да отричат каквото и да било влияние на Славейкова в политическия живот след 1884 год., можем да противопоставим не само редица факти из неговата дейност, за която ще говорим по-нататък, но и мнението на неговите съвременници, за които е било твърде важно да знаят какво е отношението на стария популярен борец към ожесточените политически борби в страната. Ето напр. какво пише в 1887 год. Захари Стоянов, един от

видните идеолози на едро-буржоазната Стамболовиска партия, в статията си „Кой е последователен (към господа Каравелова и Славейкова)": „В същий брой на ваший орган „Искър", говорите, че не сме щадили дяда Славейкова. Кой му е крив? Наместо умраза и ненавист, ние питаеме някакво си съжаление към тоя до вчера уважаем и от нас народен ратник. В най-критическите времена на отечеството, когато имахме нужда от неговото слово и име, той ни остави и я удари на такава реакция, щото Бурмов и Балабанов останаха на заден план. Дали тоя заслужил старец се уплаши, към което са го предразположили и годините му, или просто така от инат отиде против течението, за нас е неизвестно; но фактът, горчивий факт си остава на лице и в единът и в другий случай". [915] Кой от двамата — Славейков, или Захари Стоянов е минал на реакционни позиции, ще видим по-нататък. Важното е, че от тази статия, както и от други статии се вижда, че след разцеплението на народно-либералната партия всяка от нейните фракции е чувствувала твърде много „нужда от неговото слово и име". Що се отнася до причините, поради които Славейков се обявил против Стамболовистката фракция, то ясно е, че Славейков е действувал по убеждение, а не от някаква уплаха или инат, както предполага Захари Стоянов.

За да разберем и оценим по-правилно дейността и политическите възгледи на Славейкова през последните години на живота му, необходимо е, макар и съвсем накъсо, да спрем вниманието си върху някои основни въпроси, свързани с държавната криза в България след съединението на Княжеството с Източна Румелия. Това е толкова по-необходимо, като имаме предвид, че в литературата по нова българска история са натрупани твърде неясни, неточни и погрешни разбирания върху събитията от онова време.

2

Както е известно, още след Съединението в България настъпва политическа криза, която след свалянето на княз Батенберг на 9 август 1886 год. се превръща в тежка и продължителна държавна криза. В центъра на тая криза стои влошаването на руско-българските отношения, които постепенно се изострили дотолкова, че най-после работата стигнала до скъсване на дипломатическите връзки между България и нейната Освободителка и до крайно враждебни действия между руското и българското правителства. Известно е също така, че в хода на тия враждебни действия в България се оформили русофилски и русофобски партии, които водили ожесточени и кръвопролитни борби помежду си.

Когато изучава събитията през времето на държавната криза в България, пред историка неизбежно възникват следните въпроси: 1. Как е могло да се случи така, че българският

народ, проникнат от чувството на дълбока признателност и привързаност към своите освободители, да допусне щото България да се откъсне от братска Русия и да търси покровителството на нейните съперници Англия и Австро-Унгария, които на Берлинския конгрес се показаха като най-върли врагове на българската независимост? 2. Какъв е социалният състав и каква е идеологията на русофобските и русофилските партии по това време? 3. Коя обществена сила е могла, въпреки волята и чувствата на мнозинството от българския народ, да извърши такъв обрат във външната политика на България?

Може да се каже, че отговорите, които нашите историци дават на тия въпроси, са крайно незадоволителни. Повечето от тях схващат политиката на русофобските партии като националистическа политика, като борба за запазването на националната независимост на България от завоевателните намерения на царска Русия. А обстоятелството, че в тая антируска политика русофобското Регентство, а след това и правителството на Стамболов, получаваха щедра подкрепа от Англия, Австро-Унгария и Италия, тия историци обясняват със загрижеността на Европа за българската независимост.[916] Някои историци с русофилски настроения са склонни да обясняват влошаването на руско-българските отношения с грешките на царската дипломация и с характера на ръководните лица в Русия.[917] Нека спомена и това, че напоследък един от нашите прогресивни историци се опита да представи политиката на управляващата крупна търговска буржоазия през 1886—1894 год. като борба за запазване на националната независимост на България от посегателствата на царска Русия. Същият историк представя дейността на опозиционните русофилски партии като предателска, без да прави разлика между различните русофилски течения през онова време.[918]

Вярно е, че в старанието си да запази своето влияние в България, царската дипломация правела големи грешки, служила си с брутални методи и най-после, губейки самообладание, впуснала се в рисковани авантюри. Невъзможно е обаче само с грешките и бруталните методи на царската дипломация да се обясни нито влошаването на руско-българските отношения, нито поражението на царска Русия в борбата ѝ със западните държави за влияние в България, нито западната ориентация на българската външна политика през 1886—1894 год. Правилно обяснение на поставените по-горе въпроси могат да ни дадат само данните за вътрешното обществено-икономическо развитие на България след Освобождението.

Видяхме вече, че още в първите години след Освобождението из средата на дребната буржоазия почнала да се издига една по-заможна група, политически изразител на която се явила фракцията на Др. Цанков. В резултат на иконо-

мическото развитие на България диференциацията сред дребната буржоазия продължавала и към 1885—1886 год. израстнала новата крупна търговска буржоазия. Наред с това се създавала и една значителна група от лумпенизирани буржоа, които гледали на държавните служби като средство за поправяне на положението си. Под влияние на тоя обществено-икономически процес, в народно-либералната партия се очерта ли нови фракции: фракцията на Стамболов, като изразителка на едрата търговско-промишлена буржоазия, и фракцията на Радославов, като изразителка на лумпенизираната буржоазия. След свалянето на Батенберг тия две фракции взели властта и с подкрепата на бившите консерватори управлявали заедно до идването на Фердинанда.[919] И така, създадената непосредствено след Освобождението голяма народно-либерална партия се разпаднала на четири партии, с шефове: Каравелов, Цанков, Стамболов и Радославов.

До свалянето на Батенберга на 9 август 1886 год. водачите на бившата единна либерална партия, с изключение на Цанков, поставени пред дилемата чия страна да вземат в конфликта между княза и царска Русия, проявявали силно колебание. Така, в донесението на руския дипломатически агент Кояндер до Азиатския департамент с дата 18/30. I. 1885 год., се казва следното: „Наиболее благоразумный болгарин, больной Стамбулов, полагает, что от князя можно отделаться только силой, т. е. арестовав его и выпроводив с конвоем за пределы княжества; к этому он присовокупляет, что на время междуцарствия власть должна находиться в крепких и сильных руках какого-нибудь диктатора".[920] Няколко месеца по-късно обаче Кояндер бил вече разочарован от водачите на българските партии: „К сожалению — пише той до Азиатския департамент на 7/19. VII, 1885 год. — из всей этой истории я вынес глубокое убеждение, что нам ни на одного болгарина полагаться невозможно и что кроме обмана и лжи от них ожидать ничего нельзя. Из моих предыдущих писем вам известно, что и Цанков, и Каравелов, и Стамбулов в разговарах со мной настоятельно указывали на невозможность жить с князем Александром и как бы ожидали только дозволения России, чтобы приступить к его удалению. Между тем теперь эти же самые господа толкуют о необходимости поддержать князя против России."[921]

Между това, със засилването на враждата между царското правителство и Батенберга, особено след свалянето на княза, а още повече след неговата абдикация, когато на преден план изпъкнала борбата между Русия и западните държави за влияние в България, българските буржоазни партии заели ясни и определени позиции. Заграбилата властта търговско-промишлена буржоазия начело със Стамболов ориентирала външната политика на България към западните дър-

жави и се противопоставила на руското влияние. А защо управляващата търговска буржоазия предпочела западното влияние и изменила на традиционната българска политика на привързаност към Русия най-ясно може да се разбере от следните данни за външната търговия на България с големите държави през 1880—1886 год.[922]

Таблица [923]

за външната търговия на България с големите чужди държави през 1880—1886 г.

№	Държави	1. VII. 1880, до 31. XII. 1880	1881	1882		1883	
		внос лв.	внос лв.	внос лв.	износ лв.	внос лв.	износ лв.
1.	Ав.-Унгария	6,237,038	14,721,238	14,133,404	2,435,416	15,275,949	2,215,362
2.	Англия	4,336,725	13,555,713	9,021,480	3,903,743	13,050,315	11,004,558
3.	Франция	1,033,312	3,019,800	2,180,722	4,520,618	2,757,379	9,571,632
4.	Италия	2,107,900	5,833,875	1,651,703	243,756	1,814,537	351,645
5.	Русия	482,550	1,206,637	1,270,888	15,950	2,138'778	28,234
6.	Германия	50,150	286,875	624,820		1,215,424	15,399

№	Държави	1884		1885		1886	
		внос лв.	износ лв.	внос лв.	износ лв.	внос лв.	износ лв.
1.	Ав.-Унгария	13,979,901	1,535,530	10,332,539	915,715	14,406,939	2,286,123
2.	Англия	12,026,160	11,592,268	11,116,611	12,277,656	12,268,443	4,627,225
3.	Франция	2,272,710	1,518,613	1,995,039	5,206,314	2,125,149	9,318,412
4.	Италия	1,185,707	826,628	899,183	1,678,885	998,147	1,496,696
5.	Русия	2,159,227	14,576	1,780,498	9,827	2,734,803	244,515
6.	Германия	1,812,254	62,789	1,950,094	994,311	1,533,217	80,031

Липсват сведения за износа през 1880—1881 г.

Таблица [924]

за външната търговия на България по години в периода 1882—1886 в лв

1882		1883		1884		1885		1886	
внос	износ	внос	износ	внос	износ	внос	износ	внос	износ
41,564,966	34,252,421	48,929,575	46,126,455	46,359,035	35,297,160	38,831,259	42,065,129	46,906'526	46,844,231

От горните таблици могат да се направят следните заключения: 1. След Освобождението половината от целия внос на България идва от Англия и Австро-Унгария. 2. До 1883 г. първо място във външната търговия на България заема Австро-Унгария. 3. От 1883 год. това място заема Англия. 4. В сравнение с западните държави вносът от Русия е твърде малък, а износът — нищожен.

Важно значение има също така обстоятелството, че докато от Англия, Австро-Унгария, Франция и Германия се внасяли предимно индустриални произведения, машини, инструменти, апарати, метали, полуфабрикати и разни други материали, необходими за зараждащата се българска фабрична индустрия, а също така и луксозни произведения за задоволяване нуждите на забогатялата едра буржоазия, то от Русия се внасят главно брашнени произведения и кожи.[925]

Всичко това ни обяснява достатъчно ясно коя е истинската причина за западната ориентация и антируските настроения на управляващата крупна търговска буржоазия в България след преврата на 9 август 1886 год. Идеолозите на тази буржоазия — Стамболов, Захари Стоянов, Д. Петков и др., нападали с такава ярост руската култура и всяко руско влияние в България, че и дума не може да става за някакво отрицателно отношение само към царското правителство и царската дипломация, както някои се опитват да представят работата. Напротив, фактите показват ясно и определено, че по това време сред едрата търговско-промишлена буржоазия се оформя силно антируско течение, което послужило като основа на антируската противонародна политика на българската капиталистическа класа през следващите десетилетия.[926]

Както идеолозите на русофобската партия на едрата търговско-промишлена буржоазия, така и историците по нова българска история, подвеждат обикновено всички русофили от онова време под общ знаменател, като „нелегална“ опозиция. Това е една груба грешка. В действителност след Съединението, а особено след преврата на 9 август, в България се оформяват няколко русофилски течения.

Една малка част от крупната търговска буржоазия, свързана с руския пазар, и едрите земевладелци образували ядрото на крайната русофилска партия начело с Др. Цанков, към която се присъединили и част от офицерите. Тази партия, както е известно от многобройните документи, е получавала инструкции и субсидии от царското правителство и е одобрявала всички планове и ходове на царската дипломация, включително и окупацията на България.

Второто русофилско течение се представлява от народно-либералната партия, отразяваща интересите и настроенията на дребната градска и селска буржоазия, която в грамадното си

мнозинство остава вярна на своите чувства на привързаност и признателност към освободителката Русия. Начело на тая партия стоят Каравелов и Славейков. Идеологията на тая партия се свежда към следното: 1. Запазване Търновската конституция като основа на политическия живот в страната. 2. Ако княз Батенберг се приучи на конституционен начин на управление, не трябва да се изгонва, понеже такъв един акт е свързан с големи рискове за младата българска държава. 3. Ако трябва обаче да се избира между Батенберга и запазването на добрите отношения с Русия, трябва, разбира се, да се пожертвува князът. 4. В борбата между западните държави и Русия за влияние в България народно-либералната партия поддържа руското влияние, но при условие, че ще се пази независимостта на страната и нейното конституционно управление.

Тия схващания, доколкото засягат отношенията на България към Русия, могат да се нарекат умерено русофилски и с тях, а не с характера на П. Каравелов трябва да си обясняваме неговите колебания, когато той, макар и посветен в разговорите за свалянето на Батенберг, отказва да признае преврата на 9 август, а по-късно, след абдикацията на княза, възприема курс за помирение и разбирателство с Русия.[927]

Третото течение, което поддържало идеята за най-тясна близост на България с нейната Освободителка, е това на зараждащия се български социализъм, начело с Д. Благоев. Току що завърнал се от Русия, отгдето бил изгонен в 1885 год заради социалистическа пропаганда сред петербургските работници, Д. Благоев познавал много добре реакционния характер на царизма, но той схващал, че отделянето на България от Русия носи голяма опасност за бъдещето развитие на българския народ. В програмната статия на в. „Демократ“ Д. Благоев пише, че Русия, с която българският народ е свързан исторически, се явява най-мощната естествена покровителка на България, поради което българите трябва да водят една миролюбива и примирителна външна политика към своята Освободителка. Ония, които поради глупост искат да заменят руското влияние с това на Европа и се стараят в интереса на западните държави да преградят пътя на руските стремежи на Балканския полуостров, излагат на опасност независимостта на България, защото Русия няма да се откаже от своето влияние на Близкия Изток „само по нашето желание и по желанието на търбусите на нашите политичета“. „Сяко враждебно отношение към Русия ний считаме за предателство на нашата страна, нашата независимост и вътрешна свобода. Напразно нашите политичета „не по разуму“ се стараят да услужат на нашето отечество, като уголемяват враждебността и развалят отношенията ни с Русия. Трябва да

узнаят, че решението съдбата на нашия народ е в ръцете на самия народ, а симпатиите на този народ към Русия са известни и ония със своите необмислени постъпки и проповеди не могат да искоренят у народа тези симпатии. Вспомнете г-да „не по разуму“ усердни патриотчета, руската пословица „услужливый дурак хуже врага“, което на български значи „куче, което не знае да лае, вълци докарва на овцете“.[928] В края на брошурата си „Нашите Апостоли“, в която разобличава спекулирането на Захари Стоянов с идеите на нашите революционери до Освобождението, Д. Благоев критикува остро русофобската пропаганда на „святата тройка“ (т. е. Зах. Стоянов, Д. Петков и Д. Ризов, б. м.). „По моето мнение — пише Д. Благоев — интересите на българския народ изискват да се помирим с Русия на такива условия, при които и нашата самостоятелност и свобода са възможни и недоразуменията между Россия и България не ще имат вече място“. Според Благоев тия условия са следните: 1. „Или България да се провъзгласи за Демократическа Република, основана на общинното самоуправление“, 2. „Или да се измени конституцията в демократическа, като се умали властта на княза до минимум, като му се отнеме военната сила от ръцете и се обърне в опълчение, народна милиция.“[929]

3

След този общ преглед върху причините за западната ориентация на българската едра търговско-промишлена буржоазия и върху русофилските схващания на другите обществени групи, да видим каква роля е играл П. Р. Славейков в борбата за насоките на политичеткия живот в България след Съединението.

Макар че П. Каравелов и П. Р Славейков, като водачи на народно-либералната партия са изхождали от една обща програма, между тях е имало и различия. Така напр., още в 1882 год., когато заедно редактирали в Пловдив в. „Независимост“, Каравелов се увличал в твърде резки изказвания срещу Русия, а Славейков бил по-примирителен и нападал главно княза и неговата австрофилска политика. Поради това, когато по-късно (1888 год.) Каравелов се защищавал от обвиненията в русофобство, той се позовавал на писаното от Славейкова във в. „Независимост“. „По отношение на Русия и Австрия — пише Каравелов — цялата политика на Независимост (Пловдивската б. м.), която толкоз обичат да ни увират в очи, най-добре и най-вярно е очертана и характеризирана в следующето стихотворение, обнародвано в тоя вестник в последния му брой:

„Россия ни свободата
с кръв извоюва,
А без нищо немец дойде
над нас да богува“ и пр.[930]

Различия между Каравелов и Славейков се явяват особено често през 1886 год., когато въпросите за съдбата на Батенберг и за отношенията между България и Русия били поставени на дневен ред. Докато Каравелов позволявал в ръководения от него в. „Търновска конституция“ да се печатат русофобските статии на Зах. Стоянов, Славейков още от началото осъдил решително всякаква антируска пропаганда.

Възгледите на Славейков по вътрешното положение и специално по външно-политическата ориентация на България след Съединението са изложени в цитираната вече брошура „Размишления върху положението ни“, издадена на 11 май 1886 год.

След като излага своите схващания за буржоазната парламентарна демокрация, Славейков минава към разглеждане на конкретните събития. Според него Съединението било твърде рисковано дело но веднаж станало, трябвало да се приеме и с общи действия да се изкара на добър край. Славейков оправдава правителството на Каравелов, че е признало Съединението, защото целият български народ го искал. А „правителство, кôето не мисли, както мисли народът, то не е правителство, а още по-малко народно правителство.“[931]

Във връзка с това, Славейков критикува остро поведението на крайните русофили начело с Цанков и М. Балабанов и „мракобесните ялан-съединисти в бившата Източна Румелия“, които със своите интриги, доноси и клевети раздухват недоразуменията между Русия и България и тласкат царската дипломация към нови грешки. „Ние настръхнувами при мисълта — пише Славейков — че официална Русия може да се увлече подир страстите на тези хора и да попадне в нови погрешки, които може и ней скъпо да струват, а нас да съсипят окончателно“. Крайните русофили подбуждат Русия да окупира България. Но какво може да спечели нашата освободителка от такива опасни враждебни действия спрямо българския народ? „Нека ни прости велика Русия, ако се осмелим искрено да ѝ кажем, че тя се лъже и ще остане излъгана в надеждите си на такива хора, от които по-голямата част от народа има отвръщение. Такива калпави личности са способни и нея да подведат и унизят и самия си народ за инатът си да продадат и да уничтожат. Напротив ний можем смело и положително да уверим нашата спасителка и покровителка, че недоразумения понякога може и да ся появят; но обаянието, влиянието, властта, силата на Русия между нас никога няма да отпаднат; те са и сега непокътнати в сърцата ни, непокътнати и ще си останат.“[932]

Относно положението на княза Славейков е на мнение, че не трябва да се пъди, а да се приучи да зачита конституцията и волята на народа. Като частно лице — пише Славейков — той не бил благосклонен към княза, защото князът го е обиждал и преследвал, но като българин той бил против изгонването му, защото не е добре да се приучва народът да си сменя князете „като конете на Ореховица", тъй като всяка такава смяна е свързана с опасни вътрешни сътресения. „Да изпъдим този княз, трябва да изберем други, и ако и той е пак от княжески род, те са все един сой; тъй що ако има този някой недостатък, и другий който и да е, не може да ги няма — каквото властолюбие, голяма раскош и други таквиз преимущества на княжеските родове. Ако ли не бъде от княжески род, още по-лошо, който и какъвто и да е ще иска да ти продава княжески чалъми, които са много по нетърпими". Изхождайки от тия съображения, Славейков отхвърлил направеното му предложение да действува за изгонването на княза.[933] Но князът—пише Славейков — е длъжен да изостави двуличната си политика и да прекъсне връзките си с враговете на Русия. Той трябва да разбере, че българският народ е свързан здраво със своите освободители и че политика, основана на цели поколения, не може да се измени. „Каквото и да кажем не можем да скрием че благоволението на Россия е по-желателно, и по-мило и по-свидно на Българите, отколкото благоволението на княза, и че в къпоните на народната ни совест, Россия има превес и голям превес над княза. Таквоз е общото разположение на народа от което ний за ничий хатър не можем да се отделим."[934]

Още в началото на 1886 год., когато писал брошурата си, Славейков имал вече рязко отрицателно отношение към либералната фракция начело със Зах. Стоянов, Д. Ризов и Д. Петков. Тази фракция Славейков счита като нова партия, която той нарича „буйната партия", други я наричат „чомагашка", а трети — „княжеска". Славейков признава заслугите на Зах. Стоянов по освобождението на България, признава големите му литературни дарби и е по-снизходителен към него. „Бае Захария е човек идеалист, в умът му се втълпила една идея, която не му прави чест. Той е русофоб и то не от заблуждение, а по убеждение"... Истинските вдъхновители на тази партия са обаче Д. Ризов и Д. Петков, които експлоатират заслужената популярност на Зах. Стоянов, за да провеждат своята „шашкъншовинистическа" политика.[935] Славейков се бои, че идеолозите на „тая нововъзникнала между нас, не наша партия", със своите необуздани нападки и хули срещу Русия от името на българския народ, може да докарат големи беди на България. „Ви же, господа бабаити от „Независимост" (в. „Независимост", редактиран от Зах. Стоянов, Ризов и Д. Петков, през 1886 год.), що искате Ви от Россия? Защо й се сърдите?

За това ли, защото ви е освободила от турците? За това ли, че ви е развързала ръцете от оковите за да й показвате пигмейските си юмруци? Що сте се възбесили дотолкоз и лаете против симпатиите на които дължим съществуването си? Какво зло ви е направила Россия? Ама меси ни се в работите и не ни оставя да правим каквото щем? — За това ли не можете да ходите без гащи? Не на нейний гръб ли продавате бабаитлък в'вашата от чужди зависяща Независимост?" [936]

Славейков изтъква грешките на царската дипломация и дори съветва руското правителство да не вярва на съобщенията и доносите на своите дипломати за България. Той не удобрява и някои постъпки на царското правителство. При все това Славейков е убеден, че само под покровителството на великата славянска страна България ще може да върви към по-добро бъдеще. „Думайте що щете — пише Славейков — но ние сми крайно убедени, че без благоволението на Россия ние сми народ изгубен за в'по-далечното бъдеще." [937]

Като разсъждава върху източния въпрос, Славейков изтъква големите интереси на царска Русия на близкия изток и заключава, че разрешението на този въпрос не ще мине без големи сътресения. Но пред надигащата се буря на кого може да се опре българския народ? От кого може да очаква покровителство и закрила? На този въпрос Славейков отговаря със следните интересни заключителни редове на своята брошура: „Млади и повърхностни някои наши политикани много пъти са ни забележвали, че руската трома и неловка дипломация ще съсипе сама себе си, та ще затисне и нас. Не мога да отхвърля всичките доводи на техните възгледи, съзнавам, че при едно по-вещо и по-внимателно водение делото на общославянската политика, Россия могла би много по-рано и по-с време да постави и себе си и другите славяни много в'по-изгодно положение. Но при всичко това предпочитам народът ми, ако ще пропада, да пропадне от Россия или с'Россия, а не сам чак от сега да дава повод за предивременното си разлагание, поддаван на внушения коварни и противославянски. Ако Россия ни въвлече в'пропаст, или ни затисне в'падението си, то ще е убийство; но другото е самоубийство. Ако ще мрем, нека мрем с'Россия, убити или затиснати от нея, а не по чужди интриги да станем самоубийци в'народний си живот. Ако по положението си, като малък славянский народ, сми осъдени на смърт, то нека да загинем от погрешките на славянска Россия, а не удушени от галенията на други не славянски държави.

Нека бъдем твърди в'славянските си убеждения. Жив и велик е славянский бог и спасителна е вярата в'него". [938]

Наскоро след издаването на брошурата си „Размишления върху положението ни" Славейков заминал със сина си Пенчо

за Виена да се лекува.[939] Между другото той се срещнал с Миклошича, от когото може би е търсил съдействие за издаване на готовите за печат български речник и граматика.[940]

След връщането си от Виена Славейков се установил в Трявна, където го заварили събитията на 9 август. Когато Стамболов решил да застане начело на контра-превратa за връщането на княза, той схващал, че трябва да си осигури поддръжката на един от двамата най-популярни водачи на народно-либералната партия — Каравелов и Славейков. Понеже Каравелов бил в София и с него не могъл да се споразумее, Стамболов повикал Славейков и заедно съставили регентство до връщането на княза. Като имаме предвид схващанията на Славейков по въпроса за изпъждането на княза, изложени няколко месеца преди това в брошурата „Размишления върху положението ни", ще ни стане ясно защо се е съгласил да играе тази роля. Той виждал, че с изпъждането на Батенберга ще настъпят вътрешни стълкновения и ще се усложни международното положение на България, а от друга страна, вярвал още, че е възможно едно помирение на княза с Русия. Така обяснява поведението си Славейков в една статия писана няколко месеца по-късно. Спорейки с редакторите на в. „Независима България", които предлагали избирането на Батенберга, Славейков пише: „Когато в' София стана превратът и свалиха Батенберга, когато бае Захария бягаше гологлав през Дунава, когато Петков се криеше по таваните и Ризов си стягаше торбичката да бяга, ние с' Стамбулова в' Търново замислихме и подействувахми за връщането на княза, защото виждахми най-прека нужда в' неговото връщане за да се избегне инак неизбежното кръвопролитие и да се пресече пътят на незваният руски комисар, който беше назначен и както казваха — тръгнал за България и за други още няколко второстепенни причини между които беше и слабата надежда дано можем да ги примирим с' Россия".[941]

След абдикацията на Батенберга, в съгласие със схващанията си развити в споменатата вече брошура, Славейков сметнал, че въпросът за недоразуменията между княза и Русия е ликвидиран окончателно и че България трябва да използува този случай да се разбере и помири час по-скоро със своята Освободителка. За пропагандирането на тая идея Славейков основал в. „Истина". Опасното направление на събитията— пише Славейков — го накарало да се върне отново на стария си занаят — вестникарството. „Настаналите обстоятелства и належащата опасност ни накара още по отнапред да направим това, но старостта ни и болезненото ни състояние въспираше и отклоняваше ни от испълнението на тази тежка обязаност... Когато обаче премислехми, че бъдущето на татковината ни се опропастява, па и сам народът бедствува да загине, совестно ни дойде на тази възраст да мислим за живота си и

да щадим здравето си. И тъй с риск, бъде що бъде, решихме да направим възможното в'отношение на тази от обстоятелствата наложена нам длъжност." Програмата на вестника е най-ясно изразена в следните редове на уводната статия: „Като служител на Славянската идея, ние ще гледами да останем верни и преданни на нея, защото само в нея виждами спасение за славянските племена в'бъдеще".[942]

Още в първия брой на вестника си Славейков заявява, че борбата, която партиите водят е борба за преобладание на руското или западното влияние в България. Управляващите политици—пише той—твърдят, че като се борят срещу Русия, те защищават независимостта на България. „Ние се осмеляваме да попитаме: що тъй упорито се противими на Россия? С'каква цел? Що имаме в'вид, като държим народа в'таквоз настроение? — Да отстоим независимостта на отечеството си. Твърде хубаво; но по кой път, с'какви средства, с'кои сили се надеем ний да постигнем това? Не с'усилията ли да се откъснем от влиянието на Россия, за да се поддадем на чужди влияния? Ами като на кого можем, или мислим, че можем да се наблегним та да отритнем Россия? Сами ние, като сми малък народ и тука дето сми на разкръст на чуждите интереси, да мислим че ще ни оставят неподвъргнати на ничие влияние, ще кажи че сми от Абдиритите по-гламави и непознавами положението си." Следователно—продължава Славейков — въпросът е кое влияние трябва да предпочете българският народ. Правителствената преса твърди, че Русия била враждебна на българската независимост. Нека тогава ни кажат—пише Славейков—коя държава, кой друг чужд народ би подкрепил България безкористно? „Ако такова нещо ни блазни, ако така се лъжим да мислим, ще каже да не знаем ни на пръсти светската история и да се недопитваме никак от нея." Някои наши „доморасли политици", като четат „гешефтарските" европейски вестници, мислят, че „ходят по дъното на политиката" и очакват спасението на България от съперничеството на някои западни държави с Русия. На такива хора — пише Славейков — можем да посочим за пример съдбата на бившия княз и на Турция.[943]

Русия била лоша — пише Славейков в друга статия—и заплашвала независимостта ни. Но кои са добрите? Англичаните, немците и маджарите ли? „Не е ли това заблужаение? Не е ли ослепление? Не е ли незнание на историята: до вчера какво са били те за нас и какво добро са ни мислили едните и другите. Или мислите, че сега като сполучат днес да ни отчуждят от Русия, утре ще ни постелят дебели дюшеци и ще ни турят в горний кът да ни икрамосът? Ах слепи и безумни що не мислите какво има да ви дойде до главата, ако не е била и ако не бъде тази лошата и умразната днес Русия."[944]

Славейков доказвал, че българският народ не трябва да се дели от своята Освободителка, но той не одобрявал без-

огледно всички действия на царската дипломация, както правели крайните русофили начело с Др. Цанков. Така напр., Славейков осъжда „башибозушкото поведение" на генерал Каулбарс: „часът бе сгоден за спогодба — пише Славейков — но не се яви човекът на спогодбата. Генералът показа голяма безтактност и неумение в'водянието дела от международен характер." Във връзка с мисията на Каулбарса Славейков напада както „интригантите от Цанковата клика", така и „чомагашите" на Радославова, които устройвали скандали на царския пратеник. Понеже на Славейкова не са били ясни истинските причини за западната ориентация на управляващата търговска буржоазия, той си обяснява недоразуменията между България и Русия с клеветите на крайните русофили, с необузданите нападки на русофобската преса, с безтактността на Каулбарса, или с „тесноглавието" на царските дипломати, и затова апелира към българските и руските държавници, към ръководителите на общественото мнение в двете страни, да съзнаят сериозността на момента и да отстранят всичко, което пречи на разбирателството и добрите отношения между Русия и България.[945]

Както е известно, въпреки протестите на царското правителство, Стамболов наложил да се открие в Търново Великото народно събрание на 19. X. 1886 год., за да избере княз. Славейков бил избран народен представител в Търновския окръг, но не отишел в Събранието.[946] Не отишел и П. Каравелов, който няколко дена по-късно си подал оставката от Регентството. Доколкото при вземането на решение за тази си постъпка Каравелов е бил повлиян от своите съидейници, главна роля в случая е изиграл П. Р. Славейков, а не Ив. Славейков, както мисли С. Радев.[947] Изобщо, в своята политическа дейност Ив. Славейков е бил под влиянието на баща си и е намирал опора в неговия обществен авторитет. В едни откъснати листа от дневник Славейков пише за излизането на Каравелова от Регентството следните редове: „Особено от как го бях убедил да си даде оставката от Регентството, мене ми беше совестно някак да гледам как времето се продължава в неизвестност и той не само нищо не получаваше и харчеше, но в настаналите обстоятелства той може нещо и да пострада в ожесточението на партизанствата."[948]

Между това Славейков продължавал да пропагандира идеята за разбирателство с Русия. Първоначално той смятал да издава в. „Истина" временно, докато се уредят недоразуменията с Русия. Но тъй като руско-българските отношения вместо да се подобрят се влошили още повече, Славейков решил да продължи издаването на в. „Истина." Отговаряйки на един слух, че в. „Истина" уж спрял, Славейков съобщава, че това не е вярно и че въобще не мисли вече да спира своя вестник, а ще продължава да го издава докато е необходим.[949]

В отговор на засилената кампания на правителствената преса срещу Русия, Славейков отправя остри нападки срещу Австро-Унгария и „други още неприятелски сили", които полагат всички усилия да „вселят между нас недоверие към Русия и да докарат работата до такова ожесточение, щото никога вече да не можем да се сближим." Ще дойде ли ума в главата на славяните — пише Славейков — или вечно ще служат на чужди интереси? България може и трябва да се помири и със Сърбия и с Русия, защото спречкванията между тях са спречквания между братя, които лесно могат да се разберат, ако не дават ухо на чужди внушения, чиято цел е поробването на славянските народи. „Всяко от славянските племена има своята история и тя може да ни покаже де е изворът на нашето спасение, и кое може да бъде причината на нашето нещастие." [950]

Наскоро след скъсването на дипломатическите отношения между България и Русия журналистическата дейност на Славейкова била прекратена поради засиления терор на правителството Радославов. Брой 9-и на в. „Истина", както се вижда от съдържанието му, излязъл под тежкия гнет на суровата цензура. В уводната статия на този брой, служейки си с иносказателен език, с който си е служил много пъти преди Освобождението, Славейков пише: „Според времето и обстоятелствата този път наместо всичко друго, сторихме да попеем на нашите читатели. Ние можем да им кажем, че не ни се толкоз пее: — плаче ни се и силно ни се плаче. Но в' живота на човека настават какви ли не обстоятелства; тъй що човек е принуден и да му се плаче, да пее. А по някога пък настават такива обстоятелства, щото не дават на човека и да си попее: благодарим на бога, че не са настанали още такива обстоятелства; можем още вместо да плачем, да пеем, а то е милост божия за нас." [951]

Големите ограничения наложени на опозиционния печат заставили Славейкова да преименува вестника си на „Смесна китка, лист за наука и политика." [952] През декември същата година Славейков почнал да издава в. „Софийски дневник", от който излезли само 4 броя. Тъй като преди това спрял и в. „Търновска конституция", гласът на опозицията, ориентирана към Русия, бил непълно задушен.

След несполучливото въстание в Силистра и Русе през февруари 1887 год. русофилската опозиция била подложена на жестоко гонение. В София Каравелов, Ив. Славейков и други видни представители на народно-либералната партия били арестувани и жестоко бити в Черната джамия. Тия събития пробудили у Славейкова нова енергия за борба срещу „сопаджийското" правителство на Радославов. Умразата на Славейков срещу този буржоазен политик е безгранична. „То е човек не, то е подлец на подлеците и няма никаква намеса

в' човечеството, той даже по человечески не може да мисли. То е такова долно и ничтожно същество щото аз днес не възприемам даже и да го срещна и не считам за нужно да се отправя до него за каквато и да е работа. . . Ако думите на Каравелова за днешното правителство са приложими, че то е каналиократия, то тая ниска и подла личност е най-долната, най-голямата и най-презряната каналия." [953]

В дните след въстанието в Силистра и Русе, когато малцина се осмелявали да издигнат глас срещу насилията, Славейков смело и решително повел борба срещу Регентството и срещу правителството на Радославов. „Аз съм един немощен старец — пише той — но не се боя от тиранията и тираническия режим." [954] „Славейков — пише неговият син Иван — в началото беше почти душата на борбата против Стамболова, като насърчаваше малодушните, като подаваше сам пример на енергия каквато може да има у него в тая му възраст и при тая му болест." [955] Нещо повече, старият борец укорявал малодушните и ги призовавал да изпълнят достойно своя дълг към народа. В това отношение интересно е писмото на П. Р. Славейков от 12. VI. 1887 год., писано по повод колебанията на сина му Иван, избран в Силистра за депутат на Великото народно събрание, което трябвало да се открие на 25 юни за да избере княз. „Мене ме поразява тая индеферентност — пише Славейков — която съзирам в' Вас. Ви се двоите дали да идете в Търново. Ако е от малодушие или от страх и предпазване, то е вече късно, ти вече нагази и загази и едничкото спасение за тебе е да бойладисваш в борбата на смърт и живот. . . Градът Силистра и тия, които са те избрали имат право да очакват от тебе нещо за в такива усилни времена, и ако сега не се намерите, за в' редовни и обикновени времена защо ни си." Ако в тая борба — пише по-нататък Славейков — противниците ни рискуват главите си за неправдата и беззаконието, то тия, които се борят за правда и законност трябва да бъдат готови на още по-големи жертви. „Иди, изпълни длъжността си, ако нищо не може да се направи, сложи от себе си званието депутат и удали се да търсиш подходящето за тебе звание." [956]

Няма събитие през 1887 год., по което Славейков да не е вземал определено отношение. Лишен от възможността да агитира чрез пресата, той си служил с писма, изложения, възвания и открити писма до видни държавници, депутати и съидейници. Запазени са части от едно негово открито писмо до депутатите на Великото народно събрание, свикано на 25 юни 1887 год. да избере Фердинанда Кобургготски за княз на България. В това открито писмо Славейков предупреждава депутатите, че правителството на Радославова води България по опасен път. Като осъжда военното положение и изтъква, че Регентството е незаконно, той съветва народните предста-

внтели да не избират княз, докато не се нормализира положението на страната.[957] Три дена преди откриването на Събранието Славейков писал второ писмо на сина си Иван, избран за депутат от Силистра, както вече споменахме, с което се старае отново до му вдъхне смелост и да го упъти в трудната му задача.[958]

Наскоро след пристигането на Фердинанда Славейков написал до „Кобурга" открито писмо, с което протестира срещу насилията на Стамболовото правителство.[959] Преди изборите за V обикновено народно събрание той съставил горещо възвание към избирателите, с което призовава да гласуват против партията на Стамболова. А във второ открито писмо до Фердинанда протестирал срещу насилията и злоупотребите на Стамболовото правителство през време на изборите. Заради тази му дейност Славейков бил поставен под домашен арест.[960]

Тия примери показват, че въпреки старостта и разклатеното си здраве, Славейков бил един от смелите борци срещу провежданата от едрата търговска буржоазия антируска политика. В 1887 год., когато разгромената опозиция била лишена от възможността да издава свои вестници и когато малцина се осмелявали да се обявят открито срещу терора, откритите писма на П. Р. Славейков правели силно впечатление и внасяли бодрост в русофилския лагер.[961]

Като стар общественик и журналист, Славейков схващал много добре ролята на печата в политическите борби и съветвал своите съидейници да възобновят в. „Търновска конституция." И наистина, в началото на 1888 год. вестникът почнал отново да излиза. Мъчно е да се установи непосредственото участие на Славейкова в редактирането на в. „Търновска конституция", който е бил един от най-сериозните вестници на русофилската опозиция през 1888 год. Но от едно негово писмо и от редица документи в архивата му научаваме какви грижи е полагал и колко тревоги и неприятности е преживял Славейков за редактирането на вестника. „Иван като отговорен редактор на вестника — пише Славейков — който начена-хми да издавами, още от първий брой биде даден под съд, на деветий март ще го съдят и ние до тогаз поне бехми спокойни, но вдруг снощи по девет вечерта идат от градоначалството да го търсят и го викат да иде при градоначалника. Разумява се, че ние през нощ го не пуснахми, спахме угра-дени под усилена стража у дома си спокойно." По-нататък Славейков описва какви усилия правил, докато представи 500 лв. гаранция и какви разправии имал с властта, докато освободи сина си.[962]

Когато правителството на Стамболов успяло чрез непрестанен тормоз над реакцията да спре в. „Търновска конституция" на 30. VII. 1888 год., Славейков осъдил проявената

от партията слабост. Въпреки петте присъди срещу сина му, той настоявал, че вестникът трябва да излиза. По тоя повод Славейков пише на сина си Рачо: „Положението ни е во много ухудшено от преди, но аз ще се държа без да се смущавам. Жаля само Ивана Нонов и Донка, че без да са в нищо виновни теглят според нас; но и за тях правим което можим. Жестокостта на противниците е неугомонна, но и аз от своя страна не им чета псалтир. Доста ме наскърбява непоследователността и неиспечеността на партията и най-вече спирането на вестника след Ивановото арестуване. Той, както и аз не бехме на мнение да се спре вестника, ама те го спреха и без крайна нужда, и сега се каят, но не помага нищо, те много изгубиха с това, а пък мъчно сега да се възобнови, че иска поне шест месеца отново да се губи доде стигне на първото си положение. Радуваме напротив свестяването на народа и отчайването на ялан-патриотите. И ние се изпомъчихме но и тяхното положение не е завидно".[963]

За да отмъстят на Славейкова, политическите му противници възбудили срещу него дело за една сума, която той уж неправилно изразходвал още като председател на Народното събрание в 1880 год. Сметната палата осъдила Славейкова и съдът наредил да се одържи от пенсията му 200 лв. месечно.[964] Но противниците му не се задоволили с това. За да подровят влиянието му сред народните маси, редакторите на правителственият в. „Свобода" обвинили Славейкова в кражба и злоупотребление. Тъй като по това време народно-либералната партия нямала свой вестник, Славейков излязъл срещу противниците си с няколко статии във в. „Народни права", орган на „легалната" опозиция. В тия статии обаче, съобразявайки се с политическия курс на „Народни права", Славейков не критикува открито външната политика на правителството, а неговото полицейско тираническо управление. Отхвърляйки обвиненията и заплашванията на „калпазаните спасители", Славейков пише: „Ние сме видели по-мустакати и кикерести страшници, били сми по-млад и животът ни е бил по-скъп и по-свиден, па и тогава не сме го жалели, та сега ли ще се побоим за имота си, който не сми имали и нямами, или за живота си, който вече нищо не чине? Никога! Глобете, губете, правете все що ви съвест допуща, но нечакайте да одобрим поведението ви. Както някога си, тъй и сега пред цял свят ще възвисим глас високо да изобличим калпазаните спасители и да им повторим: калпаво е спасението ви, с този гидиш вие няма да спасите България, ами ще я погубите... Вие върлувате и тиранствувате за да тероризирате народа и да се разполагате само вие с народните блага. Искате България за себе си, т. е. за вас си, и манголите светът с обещания, каквито не сте в състояние да испълните; но светът вечно няма да се лъже, ще дойде видов ден и вие ще видите дявол по пладне".[964-а]

След спирането на в. „Търновска конституция“ Славейков намислил да издава свой вестник. На 15. XII. 1888 год. излязъл брой първи на „Правда, вестник за нашите кусури“, в който Славейков напада „боклукчавите редактори на „Слободия“ (т. е. в „Свобода“) и предупреждава своите читатели да не четат тая „бясна газета“, а да се вардят от нея, както ги е вардила майка им от „змия, от огън и от бясно псе“. Наричат ни „предатели“ и „черни души“, — пише Славейков в друга статия и отговаря: „истинските предатели са тия, които стоят и не се борят срещу тиранското управление“. „Предател на отечеството не е само онзи, който отваря портите на отечеството си на неприятеля; но е предател и онзи, който седи и гледа, когато братята му злострадаят и гинът.“ [965]

С тоя единствен брой на в. „Правда“ се завършва четиридесет годишната журналистическа дейност на П. Р. Славейков. Заедно с това се завършва и неговата обществено-политическа дейност. Вторият удар, който получил през декември 1887 год„ го извадил за винаги от строя на политическите борби. [966]

ЗАБЕЛЕЖКИ КЪМ ГЛАВА ТРЕТА

[914] П. Р. Славейков, Размишления върху положението ни, София 1886, стр. 4.

[915] В. „Свобода“, год. I, бр. 24, 28. I. 1887. След спирането на в. „Търновска конституция“ народно-либералната партия (Каравелов) почнала да издава в. „Искър.“

[916] Тия Стамболовистки схващания проникнаха в буржоазната историография главно чрез книгата на С. Радев, Строителите, т. II — Регентството. Вж. напр. стр. 281, 311 и др.

[917] Д-р Ив. Панайотов, Русия, великите сили и българският въпрос след избора на княз Фердинанда (1888—1896), София 1941 г., стр. стр. 104, 105, 114. Не може да се оспори, че тоя труд, изграден върху обширен и солиден исторически материал, е сериозен принос по новата история на България. Идеалистическият метод обаче, с който си служи авторът, го е насочил към чисто външно описание на събитията. Поради това, при разглеждането на причините за влошаването на руско-българските отношения след Съединението, г. Панайотов не отива по-далеч от схващанията на Татищев, Из прошлого русской дипломатии, СПБ, 1890, стр. 459 и сл.

[918] П. Топалов, Борба на българския народ за демократичното устройство и независимост на България (1878—1894), сп. „Исторически преглед“, год. II, кн. 4—5, стр. 457, 473 и др.

[919] В една статия на в. „Търновска конституция“, год. III, бр. 46, 27 IX 1886, някой си Л., като говори за многобройните политически фракции и клики в България, пише, че техното съществуване се забелязвало още до сръбско-българската война. Вж. статията „Двата принципа.“

[920] Авантюры русского царизма в Болгарии. Сб. документов, сост. П. Павлович, Москва, 1935 г., стр. 4.

В една забележка към своите спомени германският журналист Рихард фон Мах, Из българските бурни времена, Спомени от 1879—1918 г., София, 1929 г., стр. 36—37, пише, че Стамболов му казал следното: когато Стамболов бил болен, при него дошли руският дипломатически агент Кояндер и ген. Кантакузен, които го убеждавали да излезе резко против княза-понеже щял да превърне България в немска провинция; на това Стамболов бил отговорил: „България не ще стане нито немска, нито руска про-

винция и че представителите на Русия ще сторят по-добре, да оставят българите да уреждат сами работите си."

Явно е, че в тоя отговор, ако той въобще не е нагласен от Мах, са отразени схващанията на Стамболова от по-късно време, когато той вече бил скаран с Русия. Ако Стамболов бе дал такъв отговор на Кояндера, последният не би писал за Стамболова цитираното по-горе в донесението си до Азиятския департамент.

Трябва също да отбележим, че при използуването на Сбор. документи „Авантюры и пр." трябва да бъдем предпазливи и да не се увличаме от прибързани заключения, понеже, както се вижда, съставителят е направил „выписки" от документи, подбрани от него, за да докаже една определена теза.

[921] Авантюры, стр. 6.

[922] Тъй като нашата цел е да покажем какво място заемат големите западни държави и Русия във външната търговия на България през 1880—1886 г., то в таблицата не даваме сведения за външната ни търговия с другите по-малки държави.

[923] Таблицата е изработена въз основа на сведения заети от бюлетините на статистическото бюро за 1880—1881, 1882, 1883, 1884, 1885, 1886, под заглавие „Статистика за търговията на българското княжество с чуждите държави за 188 година", А, табл. II. Сведенията до 1886 г. не са съвсем точни, понеже не са вписани стоките внасяни без мито.

[924] През 1886 г. най-много стоки са изнесени за Турция — 26,839,760 лв. и за Франция — 9,318,760 лв. Вж. „Статистика и пр. . . за 1886 г."

[925] Вж. „Статистика и пр." за 1880—1886. В табл. I.

[926] В. „Търновска конституция", год. III, бр. 9, 14 II 1896, статия от Зах. Стоянов. В. „Независимост" (1886 — София) и в. „Свобода" (1887 — София), в които има много статии от Зах. Стоянов, са пълни с нападки срещу руското влияние в България. Вж. също „Документи из секретните архиви на руското правителство", София, 1893 г., предговора от Д. Петков, стр. III и след., стр. XLV—XLVI и др. Вж. също в. „Народна воля", год. I, бр. бр. 1 и 2, 1887, Уводната статия. В един разговор с Р. Мах, Стамболов признал, че в „Документи из секретните архиви" има фалшификация. Вж. Р. Мах. ц. с.

Някои среди в царска Русия схващали, че разширяването на търговските връзки с България представлява важен фактор за укрепването на руското влияние, но икономическата изостаналост на Русия не откривала никакви възможности в това отношение. Вж. в. „Независимост", год. I, бр. 79, (Пловдив), 1882.

[927] Схващанията на народно-либералната партия по руско-българските отношения са изложени в голямата статия „Нашето Русофобство и нашето Русофилство", напечатана в в. „Търновска конституция" год. IV, бр. бр. 38, 39, 40, 42, 43, 1888. В същност това е цяла брошура, написана вероятно от П. Каравелов. Авторът на статията основателно отхвърля обвинението на политическите си противници — русофоби, според които (а това се поддържа и от много историци), през режима на пълномощията Каравелов, Славейков и привържениците им били уж също русофоби. Като пример обикновено се посочва издаваният от Славейков и Каравелов в. „Независимост" през 1882 г. (Пловдив). В същност в в. „Независимост" (1882 г.) Каравелов и Славейков нападат царската дипломация заради подръжката, която давала на противоконституционния режим на пълномощията, но те не са се обявявали никога против руското влияние, нито са агитирали за отдалечаването на България от Русия. Освен това, в. „Независимост" е нападал и политиката на западните държави, особено на Австро-Унгария. Така че съществува коренна разлика между „русофобството" на в. „Независимост" (1882 г.) издаван от Каравелов и Славейков, и русофобството на в. „Независимост" (1886), издаван от Захари Стоянов, Д. Ризов и Д. Петков, и на в. „Свобода" (1887 г.), редактиран главно от горните трима идеолози на крупната търговско-промишлена буржоазия.

[928] В. „Демократ", год. I, бр. I, 1886 г. Смятам, че програмната статия на в. „Демократ" е написана от Д. Благоев, понеже в споменките си той пише следното: „Тогава П. Каравелов люто ми се беше разсърдил заради критиката на която подлагаше политиката му в. „Демократ", в чието основаване и редактиране ме обвиняваха съвсем погрешно. Напротив, аз бях категорично против решението на една част от групата да се излезе с вестник. Обаче няколко члена от групата, между които и жена ми като редакторка, условили печатницата и й дали всичкия материал, но не могли да се споразумеят върху името му. Тогава те се обърнаха към мене как да нарекат вестника. След едно обяснение с тях върху въпроса какво искат да постигнат с вестника, посъветвах ги да го нарекат „Демократ", като им дадох и един проект за програма и обосноваването й но се отказах да участвувам в списването му. Само по-подире, заедно с руския емигрант д-р Н. Павлов, се намесихме в редактирането, но скоро се убедихме, че продължаването му е безполезно и той спре." Д. Благоев, Кратки бележки из моя живот, София, 1945, стр. 62. Вж. също Д. Благоев, Принос към историята на социализма в България, Москва, 1940 стр. 70.

[929] Д. Благоев, Нашите апостоли, София, 1886 г., стр. 91—92; Както сам Благоев пише, по това време той не бил още освободен напълно от влиянието на утопичния социализъм. Вж. Д. Благоев. Кратки бележки, стр. 59.

[930] В. „Търновска конституция", год. IV, бр. 39, 8. VII. 1888 г., статията „Нашето Русофобство и нашето Русофилство." Това стихотворение на Славейкова е напечатано във в. „Независимост", год. I, бр. 100—101, Пловдив, 1882 г. Между текста напечатан в „Независимост" и текста, който се намира в архивата на Славейков, пап. IV, тет. 2, стр. 88, има известна разлика. Това показва, че Славейков е преработвал стихотворението.

[931] П. Р. Славейков. Размишления върху положението ни, София, 1886, стр. 40.

[932] Там, стр. 29—31, стр. 42 и сл

[933] Там, стр. 52—53.

[934] Там. стр. стр. 38, 70 и др.

[935] Там, стр. 56 и сл., стр. 68; „Наш бае Захария е чисто брашно, но размесено с трите предоставя се на свинете", стр. 57.

[936] Там, стр. 69—70;

[937] Там, стр. 74—76.

[938] Там, стр. 77—78. Тоя тон на брошурата се обяснява с обстоятелството, че през 1886 г. международното положение е било твърде натегнато и е съществувала опасност от военни стълкновения. Вж. Документи за българската история, т. IV, стр. 76, 77, 81, 82 и др. Брошурата на Славейков възбудила интерес и оживени спорове в пресата. Вж. Арх. П. Р. С., папка XXII, писмо от П. И. Горов до Славейков: „С настоящето си бързам да Ви явя, че всичките Ви брошурки се продадоха тук (Пазарджик — б. м.) даже ако беше имало още такива, щяха да се продадат." Вж. също „Търновска конституция", год. III, бр. 30, бр. 33, 35, 36, 1886 г.

[939] Арх. П. Р. С., пап. XXIV, бележки за пътуването до Виена. Тръгнали на 17. VII 1886. Вж. също съобщението в в. „Търновска конституция" год. III, бр. 42, 24 VII 1886.

[940] АНБ, пап. 9 II В, инв. № 922. На 4. V. 1886 г. Славейков подал заявление до министерството на просветата да му отпуснат средства да печата речника, граматиката и христоматията в Виена, или Москва, но министерството му отказало.

[941] В. „Истина", год. I, бр. 29. X. 1886 г. Вж. също в. „Знаме" год. I, бр. 91, 29. VII. 1893. Кратко животоописание и пр.;

[942] В. „Истина", год. I. бр. 2, 4. X. 1886 г.

[943] Там.

[944] В. „Истина", год. I, бр. 3, 14 X 1886. „България без Россия и с другата Европа не ще бъде освен подлогош на Европа. Тя (България) ще оре, ще сее за нея, ще лее потта си за нейното спокойствие, ще пролива кръвта си за нейната слава". . . Арх. П. Р. С., пап. XX, в едно изложение н Славейкова против Стамболова.

[945] В. „Истина", год. I, бр. 2, 9. X. 1886 г.

[946] В. „Свобода", год. I, бр. 2, 8 X 1886 г. Вж. Списъка на избраните представители. Арх. П. Р. С., пап. XLI, съобщение на Търнов. Окр. Управление до Славейков.

[947] С. Радев, ц. с., т. II, стр. 512.

[948] Арх. П. Р. С., пап. XLI.

[949] В. „Истина", год. I, бр. 7, XI. 1886 г.

[950] В. „Истина", год. I, бр. 7, статията по случай годишнината на сръбско-българската война от 1885 г.

[951] В. „Истина", год. I, бр. 9, 18 XI 1886. Този брой е изпълнен с дребни бележки, стихове и песни.

[952] От „Смесна китка" излезли само 4 броя.

[953] Арх. П. Р. С., пап. XLI, листове, вероятно от дневника на Славейков.

[954] Арх. П. Р. С., пап. XLII, подшита тетрадка. Ето с какви думи Славейков утешава дъщеря си Пенка, ученичка в Цариград:

„Аз съм вече много преминал и това ще прекарам „Който е бил големи тъпани, не ще да знае за такива спукани даврета, които му бият", а пък братята ти са млади хора и те трябва да се учат, че не е тъй лесно да служи някой на родът си и на отечеството си. Това не е само до нас, то е бивало и става и днес със всички почтени хора в' светът. Блазе на тия, които могат да покажат раните си за отечеството си. Що има, слава Богу, че брата ти го запрели, или го интернирали, другий ти брат изваждили от служба, ти трябва да се гордееш с това, че най-ближните ти, най-милите ти търпят малки неприятности, не за кефа си, не за някакво престъпление, а за най-милото, най-свидното на всякой порядъчен човек — за народа си и за отечеството си." Вж. П. Р. Славейков, Писма, Сб. Н. У., кн. XX, стр. 210; писмото има дата 9. VII. 1887 г.

[955] В. „Знаме", год. I, бр. 91, 26 VII 1895 г., Кратко животоописание и пр. . .

[956] Арх. П. Р. С., пап. XXII, писмо до Ив. Славейков.

[957] Арх. П. Р. С., пап. XX. И от това писмо са запазени само откъслеци. В архивата се намират няколко преписи и то писани с различни почерци, от което би могло да се заключи, че отвореното писмо до депутатите е преписвано и раздавано в ръкопис. Един от преписите носи дата 20 VI 1887 г. Вж. пап. XXI и пап. XLII. В последната папка се намират разхвърлени листове, които изглеждат, съставляват част от откритото писмо до депутатите. В тия листове срещаме такива мисли: „Българско сърце, което не тупа горещо за славянското дело, то е сърце предателско, сърце недостойно да носи българското име". Дадена е също подробна характеристика на регентите. Славейков нарича Муткуров „политическа гайда надувана от английския политически агент Джонсон", а Живков — „политическа крава."

[958] П. Р. Славейков, Писма, Сб. Н. С., кн. XX, стр. 212.

[959] Арх. П. Р. С, пап. XXI и пап. XXII. Вж. писмото на Ем. Богориди до Славейкова.

[960] Арх. П. Р. С., пап. XX. Запазена е само част от това възвание. То е без дата, но от едно писмо на Рачо Славейков се вижда, че е писано по време на изборите за V-то обикн. народно събрание. Рачо Славейков пише, че научил за откритото писмо на П. Р. Славейков и за арестуването му от одеските вестници. Арх. П. Р. С., пап. XXII, писма на Р. Славейков до баща му. Славейков написал открито протестно писмо до Фердинанда и по повод конфликта между Стамболов и владиците.

[961] През септември 1887 г. бил направен опит да се възобнови в. „Търновска конституция", спрян през ноември 1886 г. Но софийският градоначалник сложил на коректурите резолюция: „Не ся позволява да се печата." Вж. в. „Търновска конституция", год. IV, бр. 10, 25 III, 1888 г. Коректурите на спрения брой от септември 1887 г. се намират в архивата на Славейков.

[962] П. Р. Славейков, Писма, Сб. Н. У., кн. XX, стр. 213—214; Арх. П. Р. С., пап. XXI, тет. 2. Обвинителни актове и заявления.

[963] П. Р. Славейков, Писма, С. Н. У., кн. XX, стр. 214—215.

[964] В 1889 г. Славейков написал обширно заявление до Стамболов, в което обяснява на м-р председателя подробно обстоятелствата по делото и го моли да спре изпълнението на присъдата, до като се събере Народното събрание, което, според Славейков, е компетентно да реши дали спомената сума е изразходвана правилно, или не. Стамболов, изглежда, се намесил в полза на Славейкова. На 20 XI 1889 г. Славейков получил съобщение от канцеларията на Народното събрание, че присъдата на Сметната палата е отменена и че му се връщат събраните 2,000 лв. Вж. Арх. П. Р. С., пап. XXI, тет. 2.

Във връзка с това заслужава да се спомене, че въпреки ожесточението на политическите борби, Славейков запазил към Стамболова известно уважение заради миналите му заслуги и заради неговата енергия и твърд характер. Вж. Арх. П. Р. С., пап. XLI.

[964а] В. „Народни права", год. I, бр. 74, 12. X. 1888. Вж. също год. I, бр. бр. 70, 72 и 77 на „Народни права."

[965] В. „Правда", год. I, бр. 1, 15 XII 1888 г.

[966] За последните години на Славейкова, след получаването на втория удар, вж. в. „Знаме", год. I, бр. 91, 26 VII 1895 г.; Ив. Славейков, Библиотеката на П. Р. Славейков, Бълг. пр., год. III, кн. 5, стр. 80—82; С. С. Бобчев, Петко Рачев Славейков, Бъл. Сб. год., II, кн. VII, стр. 654—656.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

Заключение

От изнесените до тук данни за обществено-политическата дейност на П. Р. Славейков могат да се направят няколко общи изводи и заключения:

1. П. Р. Славейков се явява един от най-ярките изразители на стремежите на българската градска и селска дребна буржоазия, която до Освобождението и в първото десетилетие след Освобождението е била най-прогресивната и демократично настроена класа в България.

2. Демократичните идеи на Славейкова се проявяват в борбата му за духовното освобождение на българския народ, в борбата му срещу домогванията на чорбаджийската класа за господство в обществения живот, в борбата му за запазването и развитието на народния характер на просветата и в обширната му журналистическа дейност. Макар че в обществените борби Славейков си остава еволюционист, неговите демократични възгледи за онова време имат революционен характер и на тая почва той се сближава с умереното течение на национално-революционното движение в 70-те години на XIX век. След Освобождението демократичните идеи на Славейкова се проявяват в борбата за създаването на по-демократична конституция и в борбата за запазването на тая конституция.

3. Не са прави ония автори, които откриват противоречие в обществено-политическата дейност на Славейкова, изтъквайки, че до Освобождението се явявал идеолог на консервативната едра търговско промишлена класа, а след Освобождението станал изразител на либерално настроената дребна буржоазия. Да твърдим това значи да противоречиме на фактите. В същност, както преди Освобождението, така и след него, Славейков се явява идеолог и представител на дребната градска буржоазия и на селските маси. Променят се само формите на неговата обществено-политическа дейност, следствие на промените в обществено-икономическите отношения и в политическите условия на страната.

4. Макар че като самоук Славейков бил слабо подготвен теоретически, той успява да се издигне до положението на истински народен водач, с огромна популярност сред народните маси. Обяснението на това трябва да търсим не само в неговата почти непрекъсната близо полувековна дейност и в неговата удивителна енергия, но също така и в отличното му

познаване на народния бит и във вярната служба на ония слоеве на българското общество, които по онова време съставлявали грамадната част от българския народ.

5. П. Р. Славейков слиза от сцената на политическите борби в един момент, когато градската и селската дребнобуржоазна класа и нейният политически изразител — народнолиберална партия били в пълно разложение. Развитието на капиталистическите отношения в България довело до образуването на нови класи и нови партии. Макар че новите буржоазни партии продължавали да кичат политическите си програми с демократични фрази, заети от идейния склад на старата народнолиберална партия, или на предосвободителното национално-революционно движение, на дело, когато заемали властта, те провеждали политика в интереса на едрата търговско-промишлена буржоазия, или на лумпенизираната част на дребната буржоазия. Но в това време, когато дребната буржоазия, свързана с разпадащото се дребно производство, се разлагала и преставала да играе ръководна, прогресивна роля в политическия живот, в България израствали и се оформявали нови прогресивни сили — работническата класа и социалистическото движение. По такъв начин на мястото на падналото демократично знаме на дребната буржоазия се издигнало знамето на социализма. И не е случайно, че когато П. Р. Славейков се поминал на 1 юни 1895 год., неговото дело било най-вярно оценено от социалистическия печат. Тая оценка е дадена в една бележка на сп. „Дело“ по случай смъртта на големия демократ и борец. Ще я цитираме изцяло не само защото в нея са изтъкнати някои от най-характерните моменти от живота и дейността на П. Р. Славейкова, но още и затова, че бележката е написана навярно от основателя на социалистическото движение в България — Д. Благоев: „На 1. т. г. почина най-оригиналния и един от най-видающите се български стари дейци, известния на всички българи дядо Славейков. Заслугите на дяда Славейкова към България са толкос големи, деятелността му е тъй тясно свързана с историята на духовното и политическо освобождение на България, че ний смятаме за неуместно да говорим за тях в едно съобщение за неговата смърт. Каква крупна фигура представлява Дядо Славейков в българската най-нова история може да си представи человек само от една обстоятелна биография за него. Затова ний тука ще се ограничим само с няколко бележки. Дядо Славейков захваща своята деятелност от много млади години. Той обладаваше замечателни умствени способности и едно яко сложено тяло, с здрава голяма глава, с едно открито лице, на което винаги блестяха ум, енергия и спокойна увереност. Благодарение на природния си ум от просто казанджийче, със самообразование той е достигнал до оная висота, че неговото перо упражняваше най-голямо влия-

ние върху умовете на нашата интелигенция до Освобождението, както дълго време и след него. Дядо Славейков беше самоук. Неговото здраво телосложение му помогна да издържи невредим безбройните неприятности, преследвания и затваряния от турските власти. Той беше забележително работлив и енергичен човек. Дядо Славейков или пишеше, или четеше или сказки държеше, или тичаше за някое обществено дело. Почиваше обикновено малко. На нас, бившите негови ученици, той упражняваше със своята деятелност непреборимо влияние; той, без всякакви морални сентенции от своя страна, ни тласкаше към труд, високи полети и самообразование със своя жив пример. Дядо Славейков много е писал в свое време не само във вестници и списания, проза и стихове. Той беше най-добрия знаток на България, на обичаите ѝ, на езика ѝ, на географията ѝ и на нравствения склад на българския народ. Дядо Славейков на два пъти обладаваше богат събран от него лично материал за географията и етнографията на България, но на два пъти злощастия са ги унищожавали. С изгарянето на Стара Загора от ордите на Сюлейман паша изгоре предпоследния му забележителен труд, почти готов за печатание, една най-подробна география на България. От какво важно значение са били събираните от Дяда Славейкова материали по географията и етнографията на България можем да съдим от издадения от него пред Освобождението сборник на народни пословици, гатанки и изречения.

Благодарение на 15 годишно самостоятелно политическо съществуване, на борбите, на опита и развитието, обществената мисъл у нас отиде по-далече от идеите и възренията, представител на които беше покойният дядо Славейков. Но днешното поколение, както и бъдащите, винаги ще го спомнят с признателно чувство, защото без предшествующата деятелност на такива дейци, като дядо Славейков, не бихме имали възможност да вървим напред. Дано скоро видим и неговата биография.“ [967]

ЗАБЕЛЕЖКА КЪМ ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

[967] Сп. „Дело“, год. I, кн. X, Пловдив 1895, стр. 834—835. Цитираната бележка е без подпис, но някои данни дават основание да твърдим, че е написана от Д. Благоев. В спомените си под заглавие „Кратки бележки из моя живот“, стр. 70, Благоев пише, че като учител в Пловдив вземал участие в редактираното от жена му сп. „Дело.“ Авторът на бележката казва, че е бил ученик на Славейкова. И тъй като нямаме сведения, че някой друг от учениците на Славейкова е сътрудничел в сп. „Дело“, можем да предположим, че бележката е написана от Благоев. За влиянието на Славейков върху Д. Благоев до Освобождението вж. В. Коларов, Димитрий Благоев — основатель и вождь болгарской комунистической партии, „Комунистический интернационал“, № 3—4, 1924., стр. 485. (ц. по Шнитман, „Вопросы истории“, 1949, кн. 1, стр. 39).

По случай смъртта на П. Р. Славейков почти всички вестници и списания излезли със статии и бележки, в които се дава оценка на делото му, но никоя от тия оценки не може да се сравни с дадената в сп. „Дело“. Дори и П. Каравелов, дългогодишен съратник на Славейкова след Освобождението, е дал една съвсем бледа и повърхностна оценка. П. Каравелов, Петко Р. Славейков, Годишник на демокр. партия, год. I, София, 1905. (Заета от в. „Знаме“, год. I, бр. 85 и бр. 86. 8. VII 1895).

PETKO RATCHEV SLAVEIKOV

SON ACTIVITÉ PUBLIQUE ET POLITIQUE

Par D. Kossev

Après l'interdiction du journal „Makedonia" (la Macédoine) en 1872, Slaveikov ne quitta pas Constantinople mais fit de son mieux pour continuer son activité de journaliste. En 1873 il était rédacteur de la revue „Čitalište" (le Cabinet de lecture) et il entreprit la publication du journal humoristique „Šutoš" (le Bouffon). Comme sa situation matérielle devenait de plus en plus précaire, il se vit contraint de collaborer au journal „Napredâk" (le Progrès), organe des „anciens". Conjointement avec cela, Slaveikov enseignait à l'école bulgare de Constantinople et déployait quelque activité publique et culturelle en Macédoine, à Andrianople et à Constantinople.

A la fin de 1875, Slaveikov fut plongé dans une si grande misère qu' il se vit contraint de quitter Constantinople et de partir à la recherche d' un poste d'instituteur. Au début de 1876, il fut nommé instituteur à Stara-Zagora où il fut surpris par la guerre russo-turque (1877—1878). Après l'Insurrection d'avril il prit une part importante à l'action de secours aux victimes. Sa participation à la guerre de libération a été très importante et elle fut appréciée par plusieurs officiers supérieurs russes ainsi que par Nemirovič-Dančenko, écrivain connu, qui se trouvait mêlé aux hostilités en sa qualité de corespondant de guerre.

Slaveikov a joué un rôle important dans l'Assemblée constituante en 1879. Il fut l'un des chefs les plus populaires du parti national-libéral qui imposa l'élaboration de la Constitution de Târnovo. Après l'élection du prince Battenberg, Slaveikov fut à la tête de ceux qui luttèrent pour le maintien de la Constitution. Grâce à sa longue expérience de journaliste, il organisait et dirigeait les publications du parti national-libéral. Après la Libération il fut fondateur et rédacteur des journaux suivants: „Celokupna Bâlgaria" (la Bulgarie unifiée), „Nezavisimost" (l'Indépendance) — Plovdiv, „Târnovska Konstitucia" (la Constitution de Târnovo), „Istina" (la Vérité), „Pravda" (la Justise).

Après le coup d'Etat du prince Battenberg en 1881, Slaveicov lutta courageusement pour faire respecter la Constitution ce qui lui valut d' être interné à Triavna. Il poursuivit cette lutte comme émigré en Roumélie Orientale (Plovdiv) où il publie, en collaboration avec P. Karavelov le journal „Nezavisimost„

(l' Indépendance). A cette époque vit le jour son opuscule „Mon dernier voyage à Sofia" où il expose le point de vue du parti libéral sur la situation politique de la Bulgarie.

Slaveikov fut deux fois ministre — de l'Instruction publique et de l'Intérieur en 1880 et de l'Intérieur en 1884. A la fin de la même année il résolut de se retirer de la vie politique pour raison de santé. L'agitation politique qui suivit la chute de Battenberg l'entraîna de nouveau dans le remous de la vie publique. En 1886, la grosse bourgeoisie commerçante s'empara du pouvoir. Etant en relations économiques avec les puissances occidentales, elle orienta la politique étrangère de la Bulgarie vers l'Occident, ce qui provoqua une tension aiguë dans les rapports entre la Bulgarie et la Russie. Slaveikov se déclara hostile à cette politique et dans un grand nombre d'articles, d'opuscules et de lettres ouvertes, il démontrait que la Bulgarie ne devait pas se détacher da la Russiè, que l'avenir du peuple bulgare était dans son union avec tous les peuples slaves. Slaveikov demeure fidèle à ces principes jusqu'à la fin de sa vie

ПОКАЗАЛЕЦ НА ИМЕНАТА

(I и II свезка)

А

Абдул Азис — I, 130
Авксентий Велешки — I, 144. II, 15, 23
Аврам Чорбаджи — I, 72
Авс,ро-Унгария — I, 48, 50, 130, 132. II 51, 52, 53, 82, 97, 118, 120, 121, 123, 130, 135
Агапий (Плевенски владика) — I, 47
Адамсон (руски офицер) — II, 39
Айнала Чешме (кв. в Цар.) — II, 42
Аксаков Ив. — II, 113
Александрия — I, 168
Александър Екзарх — I, 54, 135
Александър II — II, 31, 32
Александър III — II, 82, 94
Али паша — I, 110, 172, 182
Америка — II, 57
Ангелов П. — I, 43
Англия — I, 57, 68, 74, 111. II, 40, 45 51, 53, 97, 118. 120, 121
Антим I — I, 156. II, 15
Антим (Цариград. патриарх) — I, 11
Антонов Н. — I, 109
Анучин ген. — II, 35, 44
Априлов В. Е. — I, 8, 14, 15, 17—19, 30, 31, 39
Арбанаси с. — I, 11
Арнаудов Мих. — I, 25, 39. II, 23
Арнаудов Хр. — I, 169, 177
Атина — II, 38
Африка — II, 57

Б

Бабьоф — I, 136, 140
Байрон — II, 40
Балабанов М. — I, 24, 104, 137, 152, 154, 157, 162, 163, 175, 176, II, 3, 52, 117, 124
Балан Т. — II, 20
Балкански полуостров — I, 61, 134, 136. II, 25, 33, 51, 91
в. „Балкан" — II. 114
„Балканска пчелица" — I, 70
Баламезов Ст. — II, 62, 63
Батенберг Ал. княз — II, 63, 67, 69, 71, 72, 74, 77, 82, 83, 84, 87, 88, 90, 92, 93—99, 101, 109, 111—114, 117, 119, 122, 124, 127
Бебек (предгр. на Ц-д) — I, 114, 138
Беброво с. — I, 9, 72
Берковица — I, 47, 70
Берлин — II, 69
Белински — I, 114, 115, 150
Бляк К. д-р — II, 60, 64, 73, 109
Берлински конгрес — II, 45, 49, 51, 62, 65, 105, 111, 117
Берон д-р В. — I, 13, 17, 18, 30, 60, 71, 72, 183
Благоев Д. — I, 78, 161, 164, 180, 183. II, 9, 14, 21, 30, 42, 61, 103, 109, 122, 123, 136, 140, 142
Бобчев С. С. — I, 25, 105, 107, 111, 157, 160. II, 20, 40, 109, 138
Боборикин полк — II, 37
Богдан П. — I, 11
Богданов Н. — II, 8, 21, 42, 43
Богориди Ем. — II, 137
Богориди княз — II, 112, 114
Богоров Иван — I, 45, 116, 117, 139
Бонев д-р — II, 86
Бордо — II, 70
Борушенски проход — II, 37
Бойтс (австрийски м-р) — I, 130
Босна — II, 18
Ботев Хр. — I, 121, 136, 139, 164, 168, 179, 180, 181, 183. II, 20
Бохот с. — II, 37, 38
Бояджиев — I, 32
„Братска любов" (чит.) — I, 170
Браила — I, 25
Брадел д-р — II, 79
БРЦК. — I, 152, 163, 169, 172, 176, 178, 179. II, 29
Буботинов М. — II, 10, 81
Буе Ами — I, 8. 16
Буда-Пеща — I. 24
Букурещ — I, 30, 54, 58, 60, 94, 111, 130, 165, 167—171, 180. II, 35, 42
Бурмов Ал.—I, 41, 139, 181, 183, II, 61
Бурмов Т. — I, 24, 69, 83, 86, 93, 94, 97, 141, 142, 158. II, 63, 74—77, 109, 117
в. „Български глас" — II, 67, 71, 72, 107, 108
България — I, 3, 5, 6, 8, 10, 11, 23, 57—60, 62, 65, 68, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 83, 85, 86, 90, 91, 92, 98, 109 110, 113, 116, 117, 120—122, 127, 134

135, 137, 145, 151, 161—165, 169, 172, 179. II, 3, 8, 10, 13, 17, 18, 22, 30—36, 40, 42, 43—46, 48, 50—53, 57, 59, 61, 62—68, 70, 71, 73, 76, 77, 81—83, 87, 88, 92, 94—101, 105, 107—110, 113, 114, 115, 117—131, 133—136, 139—141
в. „България" — I, 67, 68, 69, 73, 79—81, 107, 181
в. „Българско знаме" — II, 40, 45, 62
„Български книжици"— I, 69, 79, 81, 121
Бъринг (английски дипломат) — II, 27
Бърклей Хенрих — II, 66
Бяла — I, 42

В

Вакарел — II, 69
Ваклидов — I, 68, 69
Ванков Н. — I, 49, 158, 159
Варна — I, 66, 73. II, 69, 109
Варшава — II, 35
Васильов, Т.—I, 25. II, 81, 91, 110—113
Васкидович Ем. — I, 23, 24, 36, 43
в. „Век" — II, 14, 18, 22, 23
Велес — II, 10
Велико народно събр.— II, 84, 86, 87, 93, 101, 129, 131
Велчо Атанасов Джамджията — I, 7, 29, 30, 39
Велчова завера — I, 8, 10, 14, 21, 29, 58
Видин — I, 48
в. „Видовден" — I, 101, 110
Виена — II, 19, 24, 127, 136
Високата порта — I, 101, 102, 180
Витанов поп Кою — I, 106
в. „Витоша" — II, 66, 71. 72, 76, 78 79, 107—110
Вишовград — I, 20
Владая с. — II, 70
Владикин проф. — II, 47, 61, 63
Влашко — I, 57, 58, 60, 63
Бойников Д. — I, 146
Враца — I, 47, 70. II, 19, 24, 112
в. „Време" — I, 93, 97, 109, 166
Вълкович — II, 113

Г

Габрово — I, 13, 15, 45, 60, 72, 87, 88, 89. II, 19, 30, 32, 37, 38, 70, 91, 94, 108
в. „Гайда" — I, 25, 31, 33—35, 39, 40, 68, 70, 73, 80—85, 90, 91, 93, 106—109, 115, 120—122, 124, 125, 128, 139, 141, 157, 168, 182. II, 3, 5, 9, 17, 23
Гамбета — I, 114, 135. II, 62
Гандев Хр. — I, 17, 138, 181
Ганев Н. — I, 49
Ганчев — II, 81
Гарибалди — I, 114, 135. II, 34, 113
Генков К. — I, 63
Генович Н. — I, 24, 84—88, 99—102, 107, 110, 114, 132, 162, 166, 169—174, 179. II, 16
п. Георгиев Йор. — I, 14, 18, 48, 72, 73
Георгиев Хр. — I, 74, 94, 102, 158
Георгов — I, 158
Геров Н. — I, 13, 30, 68—70, 73, 74, 93, 94, 138, 155, 158—160
Германия — II, 120, 121
Гешов Ив. Ев. — II, 62, 109
Гешеоглу Д. — I, 123, 176
Гинчев Петър — II, 86
Гирс — II, 50, 111
Говедаров Ив. — I, 103, 110. II, 42
Головин А. — II, 77, 78, 109, 110
Горбанов — II, 111
Голомешев — II, 114
Горна Оряховица — I, 12
Горов Н. П. — II, 136
Горчаков княз — II, 49, 50
„Гражданин" сп. — II, 62, 63, 64
Гранитский Ан. — I, 71
Греков Д. — II, 50, 54, 77, 99, 113
Греков М. — II, 113
Григорий Доростолочервенски — I, 105, 176. II, 86
Григорович В. — I, 8, 16, 17
Гримм проф. — II, 50, 60—64
Груев Г. — I, 154. II, 6, 7, 10, 14, 18 19, 20, 24, 25, 26, 42, 62
Груев Я. — I, 81. II, 106
Гурко ген. — II, 30, 31
Гълъб войвода — I, 168, 169, 182
Гълъбов Г. — II, 107
Гюзлев Ив. — II, 80, 81
х. Гюров З. — I, 123
Гюргево — II, 86

Д

Давидов П. — I, 14, 16, 21, 22, 36. II, 110
Джонсон (анг. посл.) — II, 137
Данов Хр. (книжар) — II, 40
Даскалов Б. — I, 25, 41, 49, 50, 53, 62, 70, 72, 73, 106
Даскалов Н. — I, 53, 54, 55, 70, 71
Даскалов Хр. Н. — I, 25, 40, 53, 57 60—63, 70—73. II, 44
Даскалов Ст. — II, 5
Дебелец — I, 13, 42
в. „Демократ" — II, 122, 136
сп. „Дело" — II, 140, 142
в. „Ден" — II, 7, 40
Дервент — II, 86
Диарбекир — I, 103, 104, 176

Димитров Г. — I, 14, 19. II, 22
Димитров Ив. х. — I, 178, 183
Димитров Мих. — I, 71, 181, 182
Димитров П. — II, 23, 26
Добруджа — I, 9, 10, 92
Домонтович — II. 83, 111
Дондуков-Корсаков — II, 43, 44, 50, 51, 52, 62, 113
Доротей, (Плевен. владика)— I, 32, 34, 56
Драгойчинци с. — II, 65. 107
Драганов Хр. — I, 22—24
Драндар А. — II, 63, 111
Дринов М. — II, 40, 44, 49, 63, 64, 80, 87, 88, 89
Дряново — I, 60, 72. II, 79, 89, 90
Дунав р. — II, 127
в. „Дунав" — I, 92, 165, 167
в. „Дунавска зора" — I, 78, 91, 101, 110, 168, 169, 171, 182
в. „Дунавски лебед" — I, 165, 181
Духамел кап. — I, 8, 17
Държавен вестник — II, 65—67, 107—115
Дядо Добри — I, 58
Дядо Иван — I, 78
Дядо Никола — I. 60, 62, 63, 71, 72
Дядо Пеню — I, 72

Е

Европа — I, 77, 113, 123. II, 57, 63, 71, 95, 118, 136
Евтимов — I, 72
Евлоги чорбаджи — II, 35
Едрене капия — I, 64
Елена — I, 24, 48, 58, 63, 71
Емин паша — II, 32
Еничеров — II, 9, 22
Енчев — I, 88, 137
Ерирот ген. — II, 82, 84, 85, 87, 95, 111
Ески Джумая — I, 66, 75, 80
Ески Загра — I, 11

Ж

Железкович м-р — II, 108
Железник — I, 147
Живков А. Н. — II, 15, 137

З

Загреб — I, 105
Заимов Ст. — I, 168, 182
Зарев П. — II, 42, 61, 108
Захариев Ст. — I, 81
в. „Звънчатий Глумчо" — II, 5, 20
Златанов Харалампи — II, 62
Златарски В. Н. — I, 72
Златарски Н. — I, 15, 64, 73
Златев П. — I, 173
в. „Знаме" — I, 25, 111. II, 43, 44, 109, 112—115, 136—138
в. „Зорница" — I, 85, 107, 109. II, 43
от. Зотик — I, 13, 29, 30, 39

И

Иванов Д. — II, 15
Иванов Игн. — I, 86, 88
Иванов Ив. — II, 33, 39, 40, 45
Иванов Ю. — I, 107. II, 20
Игнатиев Н. П. — I, 133, 150, 159, 182. II, 29, 111
в. „Източно време" — II, 7, 23
Източна Румелия — II, 49, 50, 51, 62, 65, 67, 86, 91, 92. 100, 106, 112—114, 117, 124
Икономов Т. — I, 109, 155, 158, 160, 175, 176, 183. II, 56, 57, 60, 63, 64, 77, 79, 80, 110, 113
Иларион (влад.) — I, 28
Иларион, архидякон — I, 34, 35
Иларион Критски — I, 11, 12, 18, 29, 38, 39
Иларион Ловчански — I, 40, 155
Иларион Макариополски — I, 48, 93, 155, 159, 173. II, 16
Илич Ст. — II, 23
Илиев Ат. — II, 29, 30, 41, 42, 43, 45, 67, 107
Илияшевич (комен. в Сливен) — II, 39, 45
Иоцов Ярослав — II, 108
в. „Истина" — II, 127, 129, 130, 136, 137
в. „Искър" — II, 117, 134
Иречек К. — I, 17, 18, 25, 115. II, 65, 67, 78, 79—83, 85—90, 93, 107, 109—113, 115
Италия — II, 34, 118, 120
Ихтиман — II, 98

Й

Йовчев Л. — I, 155
п. Йовчо — I, 53, 70
Йорги (търн. чорб.) — I, 8

К

Кабакчиев Г. — I, 72
Кабе — I, 140
Каблешков Т. — I, 120
Казънлък — I, 11, 71. II, 26, 38, 39, 42, 44, 48, 61, 62
Канка (махала в Одрин) — II, 13
Калпазанов Ив. — II, 69
Калчев К. — II, 106
Калето (махала в Одрин) — II, 13
Калофер — II, 26

Каниц Ф. — I, 6, 17, 35
Кантакузин ген. — II, 134
Каравелов Л. — I, 124, 131, 140, 148, 149, 163, 164, 168, 169, 171, 173—179, 181, 182, 183. II, 5, 20
Каравелов П. — II, 51, 54—57, 59—62, 67, 72, 73, 76—78, 80, 83, 84, 86, 91—94, 96, 98, 100—102, 104, 106, 107, 109, 111—116, 119, 122, 123, 124, 127, 129—131, 134—136, 142
Каракьой (Цариград) — I, 163, 176
Караманово с. — I, 43
Карапетров П. — I, 105, 108, 111, 139, 155, 159, 160
Каролев Р. — I, 100. II, 81
Касабов Ив. — I, 140
Касапис Т. — II, 20
Катерина — II, 41, 42
Катков — I, 175. II, 113
Каулбарс ген. — II, 94, 113, 129
Кесариев К. — I, 61, 62
Килифарево — I, 9, 13, 39, 42, 43, 48
Кисимов П. — I, 7, 12, 14—19, 25, 30, 38, 40, 57, 60—62, 71—73, 106, 109, 111, 131
Клисура с. — II, 69
Климент епископ — II, 77, 79, 80, 81, 111
Княжески З. — I, 14, 15, 21
Княжево — II, 70
Кованлък с. — I, 42
Козарев М. Ив. — II, 106
Коларов В. — II, 142
Кондорсе — I, 114, 129
Константинов Г. — I, 39, 139
п. Константинов Н. — I, 71
Копривщица — I, 120
Костович Хр. — I, 87, 88
в. „Костурка" — II, 5
Котелников — II, 85
Кочу поп — I, 14
Köhler — II, 78
Коюв Н. — I, 52
Кояндер — II, 119, 134, 135
Крачунов Кр. — I, 109
Криводол с. — II, 66
Кримска война — I, 6, 7, 9, 33, 56, 58, 60—63, 67, 68, 71, 72, 74, 76, 78, 80, 85, 86, 113, 120, 161—164. II, 65
Критско въстание — I, 92, 97, 144, 148, 165
Кръстевич Г. — I, 102, 104, 142, 152, 154, 156, 159, 162, 163, 175, 180. II, 91, 101
в. „Кукуригу" — II, 113
Куропаткин Н. Л. — II, 36
Кусевич Методи — II, 62
Кюстендил — II, 85

Л

Левски В. — I, 173, 180
Леденик — I, 12
Линколн А. — I, 114, 138
Ловеч — I, 46, 47, 49, 52, 53, 71. II, 38, 39
Лом — I, 48. II, 93
Лонг д-р — I, 106, 109
Лукиянов — II, 52
Люле-Бургас — II, 38
Лясковец — I, 9, 13, 14, 21, 42, 60, 72. II, 42

М

Мабли — I, 113
Макарий О. — I, 69
Македония — I, 92, 132. II, 3, 4, 5, 9, 10, 106
„Македонска дружина" — II, 10, 21, 22
в. „Македония" — I, 18, 20, 21, 25, 26, 33, 40, 75, 78, 90—106, 108—111, 114, 115, 120—124, 129—133, 135, 136, 138—141, 144—149, 151—154, 157, 162, 163, 165—177, 179, 180—183. II, 3, 4, 6, 8, 9, 15, 17, 18, 19, 21, 22, 42, 60.
Мала-Азия — II, 66
Мамарчев Г. — I, 8
Марин поп — I, 22
Маринов Д. — II, 56, 57, 63
в. „Марица" — II, 100, 101, 114
Марсилия — I, 168
Матвеев П. — II, 62, 63, 111
Махмуд Недим паша — I, 155
Мах фон Рихард — 134, 135
Мегавули К. — I, 28, 31—35, 40, 42—44, 57
Медникаров (П. Р. С.) — I, 96
Мелети (влад.) — I, 47, 50. II, 110
Менгес — II, 81
Мерданчанин Ив. — I, 21
Мидхат-паша — I, 92—98, 100, 103, 104, 109, 110, 121, 126, 127, 145, 165—167, 177, 178. II, 7, 8
Миклошич — II, 127
Мил Дж. Ст. — I, 114, 129, 138, 140
Милетич Л. — I, 18, 25, 26, 39—41, 48, 71, 106. II, 44, 115
Милюков проф. — II, 61
Минков. П. Н. — II, 45
Минков Т. — II, 34, 43
Минчоолу х. — I, 9, 63
Минчович — II, 81
сп. „Мисъл" — II, 23
Михаиловски Н. — I, 24, 48, 93, 94, 172. II, 9, 80

Михалци с. — I, 43
Мишайков — II, 102
Молдова — I, 57
Молчанов — II, 114
Моллов д-р — II, 57, 60
Момчилов (книжар в Русе) — II, 24
Момчилов — I, 15
Монастир гр. — II, 10
Москва — II, 70, 134, 136
Москов М. — I, 6, 8, 16, 17, 25
Мошино с. — II, 70
Мразович — I, 13, 21, 25
Муратов — II, 43, 45, 62
Мурамцев — II, 78
Мусевич — II, 15, 21
Муткуров — II, 137
Мъглиш с. — II, 32, 42

Н

Найденов Ив. — I, 141, 175. II, 6, 7, 9, 16, 20
в. „Народна воля" — II, 135
в. „Народност" — I, 113, 149, 166—168, 181
в. Напред" — II, 6, 7, 13, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 41
в. „Народни права" — II, 133, 138
Натан Ж. — I, 78, 161, 163, 180. II, 42, 61, 107, 108, 109
Натанаил (Охр. еп.) — II, 23
Нахимов адм. — I, 57
Начов Н. — I, 77, 78, 108, 138. II, 21, 22, 23, 48, 61
Начевич Г. — II, 62, 70, 77, 93, 98, 99, 101, 107, 113
Негенцов Хр. — I, 158
х. Недюич Хр. — I, 15
Недюв Цв. — I, 15, 33, 35, 36, 40, 45, 46, 52, 54—56, 58, 59, 73, 85, 86, 89, 90, 114. II, 41, 86
в. „Независимост" (Л. Каравелов) — I, 183. II, 4, 20, 82, 84
в. „Независимост" (1881, София) — II, 82, 84, 111
в. „Независимост" (Пловдив) — II, 91, 92, 93, 94, 97
в. „Независимост" (София, 1886) — II, 125
Немирович-Данченко — I, 138. II, 33, 35, 36, 37, 43, 44, 105, 115
Неофит Бозвели — I, 13, 18, 22, 28, 29, 31, 39
Неофит Византиос — I, 12—15, 17, 22, 27—29, 31—33, 35, 36, 38, 40, 42—44, 48, 53, 55—57, 63, 64, 80, 92
Неофит Рилски — I, 15
Ников П. — I, 73, 141, 142, 157
х. Никола — I, 9, 63
Николай I — I, 57
х. Николаки — I, 118
Николов П. — I, 14, 15
Никопол — I, 11, 48, 107
Нил П. (епископ) — I, 10, 21
Ниш — I, 92
Новотни Ламберт — II, 70
Нова-Загора — I, 11. II, 26
в. „Новини" — I, 23
в. „Nord" — II, 66
в. „Новое время" — II, 114
сп. „Наука" — II, 114

О

Обретенов Н. — I, 109, 178
Овсяный Н. Р. — II, 43—45, 62, 63, 107
Огнянович К. — I, 22, 36, 38
Одеса — I, 58, 68, 70, 123. II, 42
Оджаков П. — I, 174
Одрин — II, 6, 10, 11—14, 16, 19, 22, 23, 26, 38
Органически устав — II, 50, 51, 54, 55, 59, 61
Орешков П. Д-р — II, 21
Ореховица — II, 125
Ортакьой — I, 157, 176
в. „Остен" — I, 140. II, 64, 73, 75
в. „Отечество" — I, 111, 131
Оуен Р. — I, 120
Охрид — I, 124

П

П. Евгений — II, 108
Павлов Н. Д-р — II, 196
Павлович Хр. — I, 23
Павлович П. — II, 134
Паисий, соф. владика — I, 47
Пайсий Хилендарски — I, 21, 23
Пазарджик — II, 136
Палаузов Н. — I, 54, 55, 58, 59, 61, 64, 65, 71—73, 79, 80, 85, 87—89, 164
Палгрев — II, 52
Панарет Пловдивски — I, 155, 159
Панайотов Ив. Д-р — II, 134
Панарет Търновскн — I, 12, 14, 27, 28, 36, 38
Панчев Т. — I, 109
Паренсов П. — II, 44, 77, 78, 109, 110
Париж — I, 136. II, 63
Пенев Б. — I, 3, 25, 38, 41, 49, 51, 70, 111, 112, 114, 138, 139, 161, 163, 180, 181. II, 17, 18, 21, 23, 27, 40, 41
Пенчович х. Иванчо — I, 93, 104, 105, 108, 109, 152, 154, 156, 157, 160, 163, 175—178, 180
Петербург — II, 32, 115
Петко Еленчанин — I, 21
Петко даскал Габровчанин — I, 21
Петков Д. — II, 121, 123, 125, 127, 135

Пиперково с. — I, 43
Пипын — I, 25
Плевен — I, 32, 33, 40, 47, 48, 49, 56, 65, 71, 99. II, 37, 38, 70, 86
Пловдив — I, 70, 116, 139. II, 5, 49, 61, 62, 86, 91, 92, 93, 94, 98, 101, 105, 103, 112, 113, 114, 115, 123, 135, 136, 142
Полша — II, 35, 44
Попов Д. Дряновчанин — I, 21
Прага — I, 20, 36
в. „Право" — I, 78, 91, 102, 104, 105, 110, 111, 140, 141, 152, 153, 156, 160, 163, 171, 173, 177, 178, 183. II, 6, 15, 16, 18, 20, 21, 23
в. „Правда" — II, 134, 138
в. „Прес" — II, 77
Преображенски манастир — II, 21
Прерадович полк. — II, 31, 32, 43
Прилеп — II, 22
Присовски манастир — I, 23
Проданов Г. — I, 86, 88
„Българско благод. братство Просвещение" — II, 8, 15, 21
Прудон — I, 136
в. „Пряпорец" — II, 108
Пушкин — I, 114, 150

Р

Радомир — II, 85
Радославов — II, 119, 129, 130, 131
Радев С. — II, 49, 54, 57, 60—64, 93, 96, 108, 109, 111—114, 129, 134, 137
Разлога — I, 20
Райков П. — I, 165
Райковци с. — I, 58
Раковски С. Г. — I, 16, 68, 72, 164, 165, 181. II, 42
Ранков В. — I, 108
Рачо Казанджията — I, 6, 7, 13, 21
Рачо Чехларят — I, 20
Ремлинген ген. — II, 86, 89, 93, 95, 112
Ригс Д-р — I, 107, 109
Ризов Д. II, 123, 125, 127, 195
Рилски манастир — II, 85
Рим — I, 114
Римски-Корсаков, поручик — II, 45
Робовски Ст. — I, 41
сп. „Родина" — II, 115
сп. „Родолюбие" — II, 43
Ростовски С. Н. — I, 108
сп. „Ружица" — I, 140
Ромъния — I, 59, 93, 101, 102, 162, 169. II, 42, 86
Русе — I, 57, 92, 94, 99, 116, 149, 167, 173. II, 19, 24, 62, 86, 87, 130, 131
сп. „Руская Старина" — II, 44
Русия — I, 7, 43, 57, 58, 62, 63, 68, 111, 113, 132, 133, 141, 149, 158, 162, II, 18, 21, 28, 29, 31, 33, 34, 35, 38, 40, 43, 51—53, 62, 71, 74, 82, 83, 87, 88, 90, 94, 95, 96, 97, 99, 118—130, 134—136
Русо ж. ж. — I, 113

С

Салгънджиев К. С. — II, 10, 42
Самоков — II, 69, 78, 85
Сан-Стефански мир — II, 51, 62
Сапунов Н. Ев. — I, 59
Сапунов Ст. Ев. — I, 88
Саранов — II, 23, 91
Сарафов — II, 86, 91, 107, 112
Саръкмегдан (махала в Одрин) — II, 13, 14
в. „Свобода" — I, 102, 104, 110, 111, 131, 138, 152, 163, 168, 170—177, 179, 181—183. II, 4, 42, 113, 133, 134, 135, 137
Свищов — I, 11, 23, 24, 36, 42, 43, 118. II, 84, 85, 86, 91, 93, 112
Севлиево — I, 40, 45, 49, 52, 53. II, 38, 86
Селци с. — II, 32
Сен-Симон — I, 136
Сигмен Гърново — II, 38
Силистра — I, 57. II, 130—132
Симеон митр. — I, 158
Симидов Филип — II, 42
Синоп — I, 57
Сирманов С. (Синкювски) — I, 86, 88, 108
Скайлер — II, 26
Скобелев ген. — II, 36—38
Славейкова С. — I, 49
Славейков Ив. — I, 25, 26, 40, 51, 61, 70, 71, 73, 80, 104, 106, 107, 111, 115, 138. II, 19, 27, 33, 38, 40, 41, 53, 64, 78, 86, 88, 91, 101, 109, 112, 129, 130—132, 137, 138
Славейков П. П. — I, 3, 31, 73, 87, 105, 108, 111, 114, 138, 156. II, 19, 23, 24, 40, 43, 45, 106, 126
Славейков П. Р. — I, 3, 4, 6, 7, 12—74, 77—182. II, 3—65, 71—106, 109—117, 122—144
Славейков Р. — I, 24—26, 33, 39, 40, 70, 73, 80, 104—106, 110, 111, 160. II, 10, 21, 22—24, 36, 44, 45, 62, 133, 137
Славейков Хр. — II, 88
Славчо хаджи — I, 12
Славов х. Г. — II, 43
Сливен — II, 26, 39, 40, 45, 49, 50, 61, 62
сп. „Смесна китка" — I, 70, 72
в. „Смесна китка" (1887 г.) — II, 130 137

Соболев ген. — I, 138. II, 32, 36, 95, 96, 99, 100, 101, 113, 114
Соколски Йосиф. — I, 68, 70, 73
Солун — II, 10
София — I, 28. II, 22, 61, 62, 63, 69, 75, 83, 86, 88, 89, 92, 93, 94, 97, 98, 100—105, 107—110, 112, 113, 115, 127, 134, 136
в. „Софийски дневник" — II, 13
в. „Средец" — II, 112
Стара-планина — II, 37, 105, 106
Стара-Загора — I, 108, 138, 147, 148, 158. II, 19, 25, 26, 27—32, 36, 38, 42, 43, 67, 107, 141
Стамболов Ст. — II, 29, 42, 48, 72, 73, 75, 81, 102, 108, 109, 116, 118, 119, 121, 127, 129, 131, 132, 134—138
Стамболски д-р Хр. — I, 73, 159, 160
Станчев — II, 81
Столетов ген. — II, 31
Стойко Абаджията — I, 21
Стоилов К. — II, 52—54, 63, 77, 79, 83, 87, 99, 109, 111
Стоян хаджи — I, 45, 46, 49
Стоянов м-р — II, 80, 109
Стоянов Захари — II, 105, 106, 113, 116, 117, 121, 123, 124, 125, 127, 135, 136
Стоянчо Ахтарина — I, 21, 23
Странгфорд леди — II, 28, 29, 42, 45, 61
Страшимиров Д. — II, 115
Струмица гр. — II, 10
Сукнаров — II, 83, 84, 103, 104
в. „Съветник" — I, 83, 107, 122
Сърбия — I, 48, 50, 149. II, 130
в. „Съединение" — II, 100, 114
в. „Съзнание" — II, 108
Сюлейман паша — II, 32, 141

Т

Т. Ц. К. — I, 144, 165, 166. II, 42
Т. Ц. К. (Единство) след Освоб. — II, 106
Танзимат — I, 5, 9, 16, 127
Татавла (в Цар.) — II, 42
Татищев — II, 134
Теодоров-Балан — I, 25, 50
Теохаров — II, 113
Теодоров К. — I, 123
в. „Times" — II, 66, 72, 108
Тиер — I, 135
Тишев — II, 80
Тодоров Н. — II, 21
Топалов П. — II, 134
Тошков Н. М. — I, 123
Тракия — I, 9. II, 11, 14, 91
Трифонов Йор. — I, 18, 28, 29, 31, 32, 34, 35, 38—40, 107
Троянски манастир — I, 47
Троянски проход — II, 37
Трявна гр. — I, 9, 13, 14, 20, 21, 25, 26, 32, 33, 40, 42, 48, 52—61, 63—66, 70, 71, 73, 79, 80, 81, 86, 102, 107. II, 19, 27, 32, 36, 37, 38, 86, 89, 90, 112, 113, 127
Туна Вилаети — I, 92, 96, 99, 101, 108, 109
в. „Турция" — I, 84—86, 89, 93, 98, 100, 101, 107, 109—111, 137, 140, 144, 157, 166, 169, 170—172, 182. II, 20
Турция — I, 5, 7, 8, 33, 57—59, 62, 74, 76, 92, 93, 98, 113, 116, 120, 132, 134, 162, 164. II, 6, 28, 34, 40, 51, 53, 66, 107, 128, 135
Тъпчилешов Хр. — I, 72, 102, 103, 104, 123, 124, 155, 156, 176
Търновска конституция — II, 46—50, 53, 55, 59, 60, 61, 64, 69, 71—79, 83, 93, 97—103, 109, 110, 114, 115
в. „Търновска конституция" — II, 102, 103, 108, 114, 115, 122, 124, 130, 132, 134—137
Търново — I, 4—23, 25, 27, 29—32 35—40, 42—45, 48, 56, 57, 59, 60 62—66, 72, 88, 108, 124. II, 19, 32 33, 36, 37, 43, 50, 62—64, 75, 79, 83 86, 104, 109, 112, 127, 129, 131

У

Учредително събрание (1879) — II, 39, 46, 57, 60—64, 73—75, 87

Ф

Фенер (цар. кв.) — II, 9, 15, 22
Фердинанд княз — II, 119, 131, 132, 134, 137
Филип Тотю — I, 165
Фотинов К. — I, 21, 23, 37, 164
Франг А. — I, 132
Франция — I, 57, 68, 74, 100, 114, 163. II, 51, 120, 121, 135
Фуад паша — I, 100, 144
Фурие Шарл — I, 137, 140

Х

Хаджиенов Ив. — II, 69, 86, 108, 111
Хаин-боаз — II, 33, 37
Хайредин — I, 130
Харманли — I, 58. II, 38
Хасково — II, 38
Хати-Хумаюн — I, 92, 100
Хати-шериф — I, 6, 62, 63
Херцеговина — II, 18
Химитлийски проход — II, 37, 38
Хитов П. — I, 165
Хитрово — II, 34

Хрисант, архидякон — I, 40
Христов Ив. — I, 160. II, 16, 22, 23, 31, 32, 33, 42, 43, 44
Христов П. — I, 14, 30
Христович И. — I, 86—88
Христопуло Ат. — I, 36
Хюсни паша — I, 169

Ц

Цанков Др. — I, 24, 68, 69, 79, 106. II, 4, 20, 43, 49—51, 54, 56, 57, 60, 61, 63, 67, 72. 73, 79, 80, 83, 84, 86, 87, 89, 97, 100—104, 112—115. 118, 119, 121, 122, 124, 129
Цариград — I, 4, 9, 16, 20, 51, 54, 56, 57, 61, 63—68, 72—74, 76—81, 91, 93, 96, 101, 102, 110, 113, 114, 116, 124, 142, 143, 149, 154, 155, 162, 166, 168, 170, 172, 176, 182. II, 3, 4, 6, 7—29, 38, 40, 42
„Цариградски вестник" — I, 16, 19, 29, 39, 40, 55, 69—71, 79—81
в. „Целокупна България" — II, 71, 74—79, 105, 108, 109, 110
Церетелев — II, 26
дядо Цеко — II, 83
Церова кория с. — I, 42
Церов Иван — I, 73
Цончев д-р П. — I, 107. II, 108
Цончо Каранджията — I, 27

Ч

Чаталджа — II, 38
Черкаски Вл. княз — II, 34—36, 38, 44, 47
Чернишевски Н. — I, 114, 150
сп. „Читалище" — I, 121, 139, 173. II, 3—7, 20
Чолаков Р. — II, 115
Чамаков д-р Ст. — I, 54, 70, 123, 144, 149, 150, 155, 156, 158, 159, 162, 166, 176, 180. II, 10
Чорапчиев — I, 173, 177
Чушков Г. Н. — I, 32

Ш

Шевченко Т. — I, 114, 150
Шейново — II, 37, 38
Шефер (френски посланик) — II, 83
Шипка — II, 37, 38
Шишков Т. — I, 93. II, 6, 15, 20, 21
Шишманов Ив. — I, 31, 39
Шнайдер ефенди — I, 182
Шнитман А. — II, 142
Шопов А. — I, 181
Шумен — I, 66, 72. II, 64
в. „Шутош" — II, 5, 20

Я

Яворов П. К. — I, 180
Якоруда — I, 20
Янко чорбаджи — I, 8, 9
Янкулов Д-р — II, 62
Янтра р. — II, 86

Ю

Юруков Д. — II, 62, 114

СЪДЪРЖАНИЕ

(I и II свез.)

Стр.

Предговор . . . . . 3—4

Увод — Обществено-икономически отношения и развитие на просветата в Търново през първата половина на XIX в. . . . . 5—19

ЧАСТ ПЪРВА

Просветна и обществено-политическа дейност на П. Р. Славейков до установяването му в Цариград . . . . . .

Глава първа: Ученически години. Ученик в килийно училище. Влиянието на Паисиевата история. Ученик в Свищов при Емануил Васкидович . . . . . 20—26

Глава втора: Начало на просветна и обществена дейност. Учител в Търново. Сатира против гръцките владици. От кога започва обществената дейност на Славейкова . . . . 27—41

Глава трета: Просветна дейност на Славейков до отиването му в Трявна. Учител в Килифарево. Скитане из Търновска епархия. Учител в Севлиево и Ловеч . . . . . 42—50

Глава четвърта: Просветна и обществено-политическа дейност на П. Р. Славейков до установяването му в Цариград. Учител в Трявна. Издаване на „Смесна китка". Основаване „Дружина тревненска" за издаване на книги. Политическа дейност през Кримската война. Участие в подготовката на дядо Николовото въстание в 1856 г. Борба срещу Търновския митрополит Неофит. Борба срещу униатското движение . 51—73

ЧАСТ ВТОРА

Цариградски период. От установяването на Славейкова в Цариград до Освобождението на България . . . . . .

Глава първа: Промени в обществено-икономическите отношения след Кримската война. Конкуренцията на западно-европейските капиталистически държави. Криза в занаятчийското производство. Положение на селяните. Проникване на буржоазните либерални идеи в България . . . . . 74—78

Глава втора: Журналистическа и обществена дейност. В-к „Гайда", в. „Македония". Отношението на Славейков към Критското въстание. Спирането на в. „Македония" от турското правителство . . . . . 79—111

Глава трета: Обществено-политически възгледи на Славейкова. Стопански въпроси. Обществено-икономически характер на движението срещу модите. Отношението на Славейкова към чорбаджиите. Възгледи по женския въпрос. Политически възгледи. Отношението на Славейкова към утопичния социализъм . . . . . 112—140

Глава четвърта: П. Р. Славейков и българския черковно-национален въпрос. Просветна дейност. Славейков идеолог на партията на „младите". Славейков дава идеята за свикването на първия учителски събор в България. Борба за демократично устройство на Екзархията . . . . 141—160

Глава пета: П. Р. Славейков и национално-революционното движение. Въпросът за „просветителите и рево-

Стр.

люционерите" в нашето Възраждане. Мястото на Славейкова в обществените борби до Освобождението. Революционният характер на Славейковите идеи. Идейната близост с Л. Каравелов. Връзките на Славейков с революционерите . . . . . 161—183

Глава шеста: След спирането на в. „Македония". Усилия да се задържи в Цариград. Редактиране на сп. „Читалище". Издаване на „Звънчати Глумчо", „Звънчатий" и „Шутош". Участие във в. „Напредък", „Ден", „Източно време". Просветна дейност в Цариград. Пътуване из Македония. Учител в Одрин. Славейков като оратор. Тежко материално положение. Славейков напуска Цариград . . . . . 3—24

Глава седма: Обществена дейност в Ст. Загора и участие в Освободителната война . . . . . 25—45

ЧАСТ ТРЕТА

Политическа дейност на П. Р. Славейков след Освобождението . . . . . .

Глава първа: Участие в изработването на Търновската конституция. Въпросът за обществено-икономическата и идейна основа на Търновската конституция. Има ли промяна във възгледите на Славейкова преди и след Освобождението. Дейността на Славейкова в Учредителното събрание . . 46—64

Глава втора: Политическа дейност на Славейкова през 1879—1885 г. Борба за запазване на Търновската конституция. Обществено-икономическото развитие на България след Освобождението и прегрупиране на политическите сили. Славейков организира пропагандата на народно-либералната партия. Издаването на в. „Остен" и в. „Целокупна България". Борба срещу консервативните правителства на Ст. Бурмов и на Климент. Славейков председател на Народното събрание, м-р на просветата и м-р на вътрешните работи. Борба срещу княз Батенберг след държавния преврат в 1881 г. Интернирането на Славейков в Трявна. Борба срещу режима на пълномощията и срещу проекта за Държавен съвет. Емигрант в Източна Румелия. Издаване на в. „Независимост" в Пловдив заедно с П. Каравелов. Открито писмо до генерал Соболев. Брошурата „Последното ми ходение в София". Връщане в София в края на 1883 г. Основаване на в. „Търновска констит/ ия". Борба срещу Драган Цанков. Разцепление на народно-либералната партия. Победата на крайното течение. Славейков м-р на вътрешните работи в кабинета на Каравелов. Оттегляне от политическия живот. Участие в Съединението на северна и южна България . . . . . 65—115

Глава трета: Политическа дейност на Славейкова през последните години на живота му. Славейков и руско-българските отношения през 1886—1887 г. Борба срещу режима на Стамболов. Кои са основните причини на антируската политика на управляващата едра търговска буржоазия след сваляне то на Батенберг. „Русофоби" и „русофили". Към кое русофилско течение принадлежи Славейкоа. Брошурата „Размишление върху положението ни". Възгледите на Славейкова за солидарността на славянските народи начело с Русия. Борба срещу „русофобията". Издаването на в. „Истина". Борба срещу правителството на Стамболов. Издаване на в. „Правда" . . . . . 116—138

Глава четвърта: Заключение. Д. Благоев за делото на П. Р. Славайков . . . . . 139—142
Резюме . . . . . 143—144
Показалец на имената . . . . . 145—152

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ — ТОМ XLV, 1948/49
КНИГА 2
ANNUAIRE DE L'UNIVERSITÉ DE SOFIA
FACULTÉ HISTORICO-PHILOLOGIQUE — TOME XLV, 1948/49
LIVRE 2

ЖОФРОА ДЬО ВИЛАРДУЕН, ЧЕТВЪРТИЯТ КРЪСТОНОСЕН ПОХОД И БЪЛГАРИЯ

ОТ
БОРИСЛАВ ПРИМОВ

GEOFFROI DE VILLEHARDOUIN, LA QUATRIÈME CROISADE ET LA BULGARIE

PAR
BORISLAV PRIMOV

ДЪРЖАВНО ИЗДАТЕЛСТВО „НАУКА И ИЗКУСТВО"
СОФИЯ — 1949

УВОД

През течение на два века, XII и XIII, стотици хиляди жители на западния свят се отправят по суша и море към Азия и Африка. Това е епохата на кръстоносните походи, които представляват първия масов допир на народите от западна Европа с Изтока след Великото преселение на народите. Кръстоносците пренасят в земите, през които минават, и в държавите, които създават, своите политико-обществени институции и битово-стопански уредби, но, попаднали в една нова, в много отношения по културна среда, самите те биват силно повлияни.

Въпреки военните предприятия и крайния политически неуспех, стопанското и духовно взаимодействие между Изтока и Запада добива голям подем. Като резултат на това, западна Европа се явява с много придобивки в търговия, техника, география и изкуство. Това се отразява както в стопанско-общественото развитие, така и за създаване началата на нов светски мироглед. Католико-феодалните устои на западния свят се подкопават и той поема първите стъпки от средновековие към ново време.

В редицата кръстоносни предприятия особено място заема четвъртият кръстоносен поход. В сравнение с походите преди него той изпъква като движение, в което светските интереси на феодалното общество — политически и стопански, както и интересите на новоизникващите градски центрове — играят по-голяма от преди роля и напълно замъгляват верския ентусиазъм. В него се преплитат твърде много и разностранни интереси и се постигат неочаквани резултати. Папство, Германска империя, Венеция, френски и италиански феодали са главните фактори, които, взаимодействуващи и противопоставящи се, отправят похода по съвършено противни на първоначалната цел пътища.

Предприет, както всички други, с цел да бъде сразен мохамеданският завоевател и да бъдат освободени светите за християните места, този поход завършва с разгрома на Византия, която има най-големи заслуги за разпространение на християнството и в борбата против исляма. На мястото на Византия се явява Латинската империя.

Тези сложни събития са привлекли вниманието на мнозина историци, които са се опитвали да изследват причините на това отклонение от първоначалния план. Така възникват няколко обяснения: „Теория на случайността", според която

случайно възникналите обстоятелства, между които появата на Запад на избягалия от Константинопол византийски претендент Алексий и направените от него съблазнителни предложения, въздействуват за отклонението. Друго обяснение е това на интригата и преднамереността: Венеция, според едни германският император Филип Швабски, според други, се посочват като предварително поставили си за цел да отклонят похода за постигане на свои задачи. Трето обяснение вижда в станалото осъществяването на една вековна историческа тенденция, не случайно и не на един фактор, а израз на интересите на един цял западноевропейски културен кръг.

Освен общоисторическото значение на четвъртия кръстоносен поход, особено важно е неговото значение за европейския Изток, за държавите на Балканския полуостров. Създадената по западен образец на мястото на Византия Латинска империя изправя пред една нова действителност славянския свят на Балканите. На пръв план тук изпъква държавата на българите. Тя се явява като единствената съпротивителна сила, която Изтокът е могъл да противопостави срещу тържествуващите и забравили се от успехите си в Константинопол кръстоносци и венецианци. Ролята на България е от решително значение за развитието на всички събития на Балканите през тази епоха.

Тези тъй сложни и тъй важни исторически прояви на Запада и Изтока имат един блестящ разказвач — Жофроа дьо Вилардуен, маршал на Шампан. Той е един от най-видните и най-добре осведомените участници в кръстоносното дело. Неговото съчинение La conquête de Constantinople хвърля обилна светлина върху цялото развитие на похода. Той описва кръстоносното предприятие от началото на неговата подготовка, 1197 год., до поражението и убиването на маркиз Бонифаций Монфератски от българите в 1207 год. Затова историята на Вилардуена се поставя в центъра на историческите изследвания на четвъртия кръстоносен поход. Другите извори допълват някои празноти или коригират на места разбирането на изложеното от френския историк.

Жофроа дьо Вилардуен се явява особено ценен извор и за българската история. По-голямата част от съчинението на маршала след превземането на Константинопол и установяването на Латинската империя е посветена на отношенията между българската държава и новосъздадената империя. Сведенията, които той дава, са били използувани от изследователите на българското минало. Едно ново и пълно използуване на тези сведения обаче, съпроводено от внимателна преценка, като се постави въпросът—до колко и как те отразяват историческата действителност, като се сравняват внимателно с другите съвременни извори, с една реч, като се подложи Жофроа дьо Вилардуен на един подробен истори-

чески анализ, заслужава да бъде направено. Изследвано по този начин, съчинението на френския писател може най-правилно да бъде използувано за достигането до някои допълнения и поправки на досега изказани мнения и обяснения, както и за разрешението на някои въпроси от българското минало в началото на XIII век.

Да изследва Жофроа дьо Вилардуен като извор за историята на четвъртия кръстоносен поход, главно относно основните проблеми на похода — отклоненията към Зара и Константинопол; да проучи неговата обективност и достоверност към тези проблеми; да го използува и изследва като извор на българската история — е задача на настоящия труд.

Също така, като поставя в центъра Вилардуен, той има за цел да подложи на ново изследване и обяснение ролята и отношенията на главните фактори на четвъртия кръстоносен поход.

Като изследва важната роля на българската държава през първите години от съществуването на явилата се като резултат на похода Латинска империя, той също така цели да обясни нейното голямо историческо значение върху създадените от похода в началото на XIII век отношения между европейския Изток и европейския Запад.

I. АВТОР И ПРОИЗВЕДЕНИЕ В ИСТОРИЧЕСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Съчинението на Жофроа дьо Вилардуен La conquête de Constantinople е ценно в много отношения. То представлява главен извор за познаване историческите събития през четвъртия кръстоносен поход. То също е важен паметник на средновековната френска проза. То е и първото произведение на богато развилата се после френска мемоарна литература.

Авторът му е роден в замъка на едно малко, съществуващо и днес селище — Вилардуен, в окръга Троа, в началото на втората половина на XII век, между годините 1150 и 1160. Той произхождал от старо и благородно семейство, близко на графовете на Шампан. Подготвян за рицарска длъжност и получил всички познания и сръчности за военен, той още отрано проявил и дипломатически способности и изпълнявал дипломатически мисии. В 1191 год., както се разбира от една грамота на граф Хенрих II от Шампан, Вилардуен носел титлата маршал на Шампан. С тази титла той се явявал навсякъде през времето на граф Тибо III (1198—1202), от когото още в първата година на неговото управление бил изпратен с делегация до френския крал, комуто да бъде засвидетелствувана васалната зависимост от името на графа. По същото време той изпълнявал ролята на арбитър в спора, който граф Тибо имал с настоятелството на църквата Св. Петър в Троа. Той присъствувал и на тържественото събрание, на което граф Тибо определил наследствената част от имота си (viddum) на жена си Бланш, дъщеря на наварския крал. На турнира в Екри, на 28 ноември 1199 год., след проповедта на свещеника Фулко граф Тибо и мнозина от присъствуващите феодали тържествено обещали да участвуват в кръстоносния поход. Тогава станал кръстоносец и маршал Жофроа[1].

Проявил дипломатически способности още преди да стане кръстоносец, Вилардуен бил използуван за най-важните дипломатически мисии през време на похода. Неговата дейност е предадена в съчинението му. За заслугите му той бил провъзгласен в 1204 год. от император Балдуин за „маршал на

[1] Подробни указания за Жофроа дьо Вилардуен, с посочени изворни сведения и изказвания на автори за живота му, вж. в изданието на Edmond Faral, Villehardouin, La conquête de Constantinople, t. I, Paris, 1938, Introduction, стр. V—XII.

Романия", а три години по-късно солунският крал Бонифаций Монфератски му дал като феодално владение града Мосинопол (до Гюмюрджина) с околността. Там той се установил на постоянно местожителство, там диктувал своята история на похода и там, около 1213 год., завършил живота си.

Съчинението на Вилардуен е запазено за нас в шест ръкописа. Освен това то е било продължено от други автори, които разказват събития следващи тези, описани от маршала[1].

La Conquête de Constantinople е било издавано много пъти, като са били използувани по един или повече от запазените ръкописи[2]. Първото издание е било направено във Венеция в 1572 год. по загубения по-късно ръкопис на Контарини. Този ръкопис е бил открит в 1551 год. от венецианския посланик в Нидерландия Fr. Contarini . Той го откупил и занесъл във Венеция; затова и ръкописът носи неговото име. От първото венецианско издание до сега не е бил открит нито един екземпляр.

Най-важните следващи запазени издания са тези:

Blaise de Vigenère, L'Histoire de Geoffroy de Villehardouyn, mareschal de Champagne et de Romenie, de la Conqueste de Constantinople, Paris, 1585. Това издание е било направено по един загубен по-късно ръкопис.

Ръкописът Contarini е бил използуван и за следващото издание, наречено Лионско поради мястото на издаването му —L'Histoire ou Chronique du seigneur Geoffroy de Villehardouin, mareschal de Champagne et de Romanie, Lyon, 1601.

Изданието на Du Cange, Histoire de l'empire de Constantinople, Paris, 1657 (II изд. във Венеция, 1729 год.), е особено важно. Макар да го е направил по ръкописа на Лионското издание, той го снабдил с един подробен коментар, почиващ на обширни познания по история и география.

Следващо самостоятелно издание е това от 1822 год. на Dom Brial, който се е опитал да подобри изданието на Du Cange, като използувал всичко три ръкописа. Това изданне е публикувано в Recueil des historiens de Gaule et de la France, t. XVIII, стр. 431—514.

В 1838 год. Paulin Paris издава Вилардуена, продължен с историята на Валансиена, под заглавие De la conquest de Constantinople, Paris, 1838.

J.-A. Buchon в 1826 год. издава, а в 1840 год. преиздава историята на Вилардуена в Recherches et matériaux pour servir à une histoire de la domination française dans les provinces démembrées de l'empire grec à la suite de la quatrième croisade, IIème partie, Paris, 1840.

[1] Списък и точни сведения на запазените ръкописи вж. в посоченото издание на F a r a l. стр. XXXVII—XXXIX.

[2] Вж. пак там, стр. XL—XLII.

Особено грижливо и с обширна предварителна подго товка е издал Вилардуена Natalis de Wailly в 1872 год., а в 1874 год. във второ издание. Той направил сравнителни про учвания на всички по-стари познати ръкописи с новонамерени три и постигнал ценни резултати. Освен това той снабдил старофренския текст с превод на модерен френски език. В 1882 год. Wailly направил трето издание озаглавено: Natalis de Wailly, Geoffroi de Ville-Hardouin, Conquête de Constantinople avec la continuation de Henri de Valenciennes, Paris, 1882.

По-ново издание е това на Émile Bouchet, Geoffroi de Villehardouin, La conquête de Constantinople, Paris, 1891. Това издание има два тома: в първия се намира текстът с модерен френски превод; във втория се дават коментарии и обяснения. Bouchet се опитва да премахне правописните различия в едни и същи думи на старофренски, както се срещат в ръкописите, и уеднаквява правописа.

Най-новото последно издание, поместено в Les Classiques de l'Histoire de France au moyen âge, №№ 18 и 19, прави в два тома в 1938 и 1939 год. Edmond Faral: Villehardouin La conquête de Constantinople, éditée et traduite par Edmond Faral, t. I. (1199—1203), t. II (1203—1207).[1]

Литературното значение на La conquête de Constantinople, като един от първите и най-важни паметници на френската проза, е привличало вниманието на всички изследователи на френската литература и на френския език. Те изтъкват, че произведението на Вилардуена представя преход от героичната поезия към историята. Фантазията на трубадурите не би могла да мечтае за нещо по-велико от завладяването на една вековна империя чрез смелостта на група рицари кръстоносци.[2]

Надарен с литературни качества, разказващ героични епизоди, Вилардуен все пак е преди всичко историк.

Виден участник в кръстоносния поход, дипломат и политик с широки интереси и големи заслуги към кръстоносното дело и Латинската империя, интересуващ се от целия развой на похода и от проблемите свързани с него, френският маршал е имал щастливата идея да разкаже това, което е видял и чул, и да даде едно подробно описание на похода. Не-

---

[1] Цитатите в настоящата работа, освен конкретно посочените, се дават по старофренския текст на това издание. На български съчинението на Вилардуен е издадено от Всеволод Николаев, Хрониката на Жофруа дьо Вилардуен: Завладяването на Цариград, изд. Българска историческа библиотека, София, 1947, XIV+469. Книгата дава и старофренския текст, извлечен по изданието на Фарал. Съпроводена е от обяснителни бележки.

[2] Demageot, Histoire de la litterature française, 5 édit., Paris, 1862 стр. 191. Sainte-Beuve, C. A. Causeries du lundi, t. IX, Paris, стр. 380—412.

говото съчинение представлява най-подробната и най-жива история на цялото кръстоносно предприятие. То остава най-ценният извор, който служи като основа на всички проучвания, било на отделните проблеми, било на целия поход.

Историята на френския автор започва още от 1197 год., когато „през времето на папа Инокентий, на френския крал Филип и на английския крал Ричард, ... един свет човек на име Фулко от Ньойи... започна да говори за бога из Ил дьо Франс и другите земи наоколо“ [1]. Подготовката на похода, събирането на кръстоносци, първите решения и трудности, всичко това е дадено подробно и ясно. Преговорите с Венеция, сключеният с Венецианската република договор са описани най-подробно, тъй като самият Вилардуен е вземал едва ли не най-важно участие при тяхното водене и осъществяване. След това започва описанието на самия поход. Отклоненията към Зара и после към Константинопол са обяснени като една необходимост, наложена от причини, които никой не е могъл да очаква и за чието явяване никой от участниците не може да има вина. Според Вилардуена всичко е просто; сложно преплетени интереси и влияния почти не се забелязват и цялото развитие на похода е обяснено като една непреднамерена и лишена от задкулисни влияния действителност.

Като проследява всички по-важни събития на похода, достигането пред Константинопол, превземането на византийската столица и основаването на Латинската империя, авторът предава подробно трудностите, които новата империя е срещнала в лицето на организиращата се гръцка съпротива в Мала Азия от Теодор Ласкарис, и изтъква и обяснява най-голямата опасност от страна на българската държава. Историята завършва в 1207 год. с трагичната смърт на водача на похода, станал по-късно солунски крал, Бонифаций Монфератски, в сражение с българите в южните Родопи. Когато четем Вилардуен, имаме възможност не само да проследим ясно развоя на четвъртия кръстоносен поход; тази възможност се допълва с удоволствието, което простият, ясен и красив разказ ни дава.

Въпросът относно стойността на Вилардуена като исторически извор е тясно свързан със сложните проблеми на четвъртия кръстоносен поход и на неговите отклонения. Върху тях мнозина и най-видни представители на историческата наука са употребили много труд, изследователски дарби и полемистично умение.

До 1861 год. историческото обяснение на четвъртия кръстоносен поход не беше още навлязло в спорове и противоречиви схващания. Една единствена „теория“ обясняваше

[1] Villehardouin, пос. съч., т. I, стр. 2, пар. 1.

похода и неговите сложни проблеми: „теорията на случайността", наречена така по-късно от френския учен Riant, в противовес на по-новата „теория на преднамерeността". Като основа на обяснението за случайното отклонение на похода учените се позоваваха преди всичко на разказа на маршал Жофоа дьо Вилардуен: случайно и неочаквано във Венеция се събрали недостатъчно кръстоносци; оказало се, че им липсват пари, за да издължат последната вноска на венецианците; Венеция поискала и кръстоносците по необходимост се съгласили да отклонят похода и да нападнат Зара; случило се—представителите на претендента за Константинополския престол Алексий да се явят пред кръстоносците; постепенно обстоятелствата им наложили да отидат пред Константинопол, да го превземат, — после да унищожат Византия и да създадат новата Латинска империя. От 1861 год. насам това обяснение трябваше да претърпи ожесточена критика, а заедно с него и неговият главен крепител — френският маршал.

Louis de Mas-Latrie[1] хвърли първите камъни срещу „теорията на случайността" и тури началото на ново обяснение: преднамерено, дълбоко обмислено отклонение на похода, дължимо на венецианските търговски интереси. Един договор[2] между Венеция и египетския султан Малек-Адел Абу-бекер, смятан, че е имал за цел отклонението на похода от отправянето му към Египет за сметка на изгодни за венецианската търговия облаги, че е бил сключен преди самото отклонение, беше поставен като първо основание за „теорията на преднамерeността".

Големият германски византинист Karl Hopf[3] даде силен тласък на новото обяснение. Според него договорът между Венеция и египетския султан датирал от 13 май 1202 г. в Кайро. Hopf даде точно указание за сключилите го венециански представители и за ратификацията. Твърдението за сключването и за датата на този договор обръщаше историята на четвъртия кръстоносен поход—то обаче остана не-

---

[1] Mas-Latrie, Louis de. Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Luzignan, 3 тома, Paris, 1858—1861. т. I, стр. 161 и сл.

[2] Chronique d'Ernoul, édit. Mas-Latrie, édition de la Societé de l'Histoire de France, Paris, 1871, стр. 345: „ . . . si envoia le Soldan au duc de Venise et as Venissiens, grans présens, et si lor manda salus et amistés; et si lor manda que si il pooient tant faire qu'il détournaissent les Crestiens qu'il n'allassent en le tiere d'Egypte, il lor donroit grand frankise el port d'Alixandre, et grant avoir. Li message alèrent en Venisse et fisent bien ce qu'il durent et ce qu'il quisent, et puis si s'en retournèrent". Вж. също Hanotaux, G. Les Vénitiens ont-ils trahi la Chrétienté en 1202? Revue historique, II anneé, т. VI, 1877, стр. 75; пак там. стр. 79—81, са публикувани четирите текста на по-късен договор, смятан за сключен в 1202 год., и са обяснени критически от G. Hanotaux.

[3] Hopf, K. Geschichte Griechenlands, в Ersch — und Grüber'sche Encyclopaedie, Leipzig, 1867, т. 35, стр. 188.

подкрепено от каквото и да било документално указание. Авторитетът на един учен не може да замести необоримата сила на научното доказателство, но може да окаже влияние, което далеч надхвърля основателността на твърдението. Такъв беше случаят с опита на Карл Хопф да убеди всички в свършения факт на наложеното отклонение, пред който кръстоносната войска и цялото западно християнство били поставени в 1202 год. във Венеция. Всичко нататък било вече движено по предварително очертания път. Обаче самото сключване на договора, датирано от Карл Хопф, не можа да бъде доказано.

Natalis de Wailly,[1] в обяснения към своето ценно издание на Вилардуена, се опита да върне нещата така, както те се разбираха до 1861 год. Неговото основно твърдение беше, че Жофроа дьо Вилардуен заслужава повече доверие от хрониката на Ернул и историята на Роберт дьо Клари, в които се съзират обяснения за преднамереност. Освен това, изтъква Wailly, Ернул и Клари изнасят взаимно противоречиви обяснения за отклонението на похода. Докато, според Ернул, Венеция, заради своите търговски интереси, е пренебрегнала и продала каузата на християнството, от Роберт дьо Клари може да се заключи, че отклонението е било замислено от германския император Филип Швабски през зимата на 1201—1202 год., когато при него бил маркиз Бонифаций Монфератски, и в присъствието на младия византийски престолонаследник Алексий.

Авторитетът на Хопф имаше все още да върши своето — нови представители на науката, развиващи схващането за преднамерeността, му даваха разновидни обяснения. Немският учен Ludvig Streit,[2] след като правеше преглед на венециано-византийските отношения, с чувство на възхищение славеше практическите резултати, постигнати от Венецианската република чрез нейния славен дож Енрико Дандоло.

По същото време френският учен граф Riant[3] даде други обяснения и приписа другиму главната роля на отклонител — на Филип Швабски. Това, което нас главно ни интересува, е отговорът, който Riant даде на Wailly за

---

[1] Wailly, Natalis de. Geoffroi de Ville-Hardouin, La Conquête de Constantinople, Paris, 1882, стр. 430—448.

[2] Streit, L. Venedig und die Wendung des vierten Kreuzzuges gegen Konstantinopel, Anklam, 1877, стр. 33—34.

[3] Riant, P. Innocent III, Philippe de Souabe et Boniface de Montferrat: examen des causes qui modifièrent, au détriment de l'empire grec, le plan primitif de la quatrième croisade, Revue des questions historiques, т. XVII, 1875, стр. 321—374; т. XVIII, 1875, стр. 5—75. От същия автор, Le changement de direction de la quatrième croisade, същото списание, т. XXIII, 1878, стр. 71—114.

неговата защита на Вилардуена. Според Riant, слабостта на Вилардуена не е в неговата неосведоменост за развитието на нещата, а в невъзможността му да бъде обективен, тъй като е представител на кръстоносното ръководство и е свързан, чрез ролята си при сключването на договора за превозването на войската, с Венеция и с нейната политика; поради това, че той се явява изразител на официалното мнение.

По-късно самият Riant трябваше, за да запази позициите на „теорията за преднамереност", да увеличи броя на факторите на отклонението. Той прие, че Венеция, Филип Швабски, Бонифаций Монфератски, латинското духовенство със самия папа Инокентий III, а може би и Филип II Август, всички са имали своите интереси и всички са съдействували за изпращането на кръстоносната войска към водите на Босфора.

Схващането за решителната роля на Филип Швабски, който измислил и тласнал към приложение плана, да бъде отклонена кръстоносната войска и да бъде отправена към Константинопол, почиваше до голяма степен на мнението, че Алексий избягал от Византия през 1201 год. Явил се в Италия и след това в Германия при своя зет Филип, той станал причина да се замисли и изпълни плана за отиването във византийската столица.

Руският учен В. Г. Васильевский[1] убедително посочи, че младият Алексий е избягал от Византия и е отишъл при Филип Швабски не в 1201 год., както до преди се смяташе, а в 1202 год., когато кръстоносците се събирали във Венеция и през есента на същата година се отправили на път. Позовавайки се на Никита Хониат, на едно писмо на самия папа Инокентий III и на Вилардуена (както ще разгледаме в една от следващите глави), Васильевский изтъкна краткия престой, и то през 1202 год., на византийския принц в Германия. С това приписаният на Филип Швабски преднамерен план, замислен отдавна и следван с умела упоритост, остана без основа. Византийският претендент се е явил в последния момент; това изключва възможността Филип Швабски да е обмислил предварително и да е наложил план и тактика да отклони похода.

Френският учен G. Hanotaux[2] разгледа обвиненията в предателство срещу Венеция; той ги отхвърли поради липса на доказателства, че договор между венецианската република и египетския султан е бил сключен преди самото потегляне на похода и е причинил отклонението. Не че венецианците не са искали отиването във Византия, те са били главните спо-

[1] Васильевскій, В. Г. Критическія и библиографическія замѣтки. Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія, т. 204, 1879, стр. 340 и сл.

[2] Hanotaux, G. Les Vénitiens ont-ils trahi la Chrétienté en 1202? Revue historique, т. IV, 1877, стр. 74—102.

движници за това. Но те само са използували умело обстоятелствата, които, без предварителен акт на измяна, са им позволили да извършат това, което е било добре дошло и желано за практическите цели на тяхната политика.

След него Jules Tessier,[1] в едно съвестно проучване върху отклонението на четвъртия кръстоносен поход към Зара и Константинопол, изтъкна невъзможността за предварителен план и измяна. Между другото той се позова на Вилардуена и на поддържаното от него обяснение. Tessier, имайки пред вид същите основания на Васильевский, може би без да е бил запознат с наскоро преди това достигнатия резултат от руския учен, също разколеба схващането, че Алексий е избягал на Запад и се е явил в Германия още през 1201 год.

„Теорията на преднамерената", след направената й критика, отстъпи мястото, което бе заела след авторитетното, но недоказано твърдение на Hopf. В 1885 год. английският учен E. Pears[2] се яви отново неин отявлен, но неубедителен защитник.

Чрез две свои работи W. Norden,[3] разглеждайки четвъртия кръстоносен поход в светлината на отношенията между Изтока и Запада, се противопостави на схващането за преднамерената. Той изтъква, че, при явили се случайни обстоятелства, постоянните тенденции на папството, изразител на универсализма в църквата, на империята и на целия Запад, включително търговските интереси на Венеция, отправили похода в Константинопол. В това Norden вижда един средновеков прототип на модерната колониална политика.

Achille Luchaire,[4] като имаше пред вид цялата сложност и липсата на абсолютни доказателства за разрешаване проблемата за отклонението, застана по-високо, явявайки се бранител на науката и на нейното положително творчество. По въпроса за отклонението той пише: „Той не ще се разреши никога и науката има да върши по-добра работа, отколкото да борави с една неразрешима проблема. Истината, която е от значение, показва, че това религиозно проявление на християнската цялост избягваше още от самото начало от върховната власт на църквата. Кръстоносният поход се лаицизираше".

---

[1] Tessier, J. La quatrième croisade. La diversion sur Zara et Constantinople, Paris 1884.

[2] Pears, E. The Fall of Constantinople, London, 1885.

[3] Norden, W. Der vierte Kreuzzug im Rahmen dez Beziehungen des Abendlandes zu Byzanz, Berlin, 1898, стр. 1—24. От същия, Das Papsttum und Byzanz, Berlin, 1903, вж. Vorwort — стр. XV—XIX; стр. 143—159.

[4] Luchaire, A. Innocent III. La question d'Orient, Paris, 1911, стр. 97.

Обяснението за предварително обмисленото отправяне на кръстоносния поход вместо към долината на Нил и Палестина, към столицата на християнския Изток, беше вече основно разклатено. Липсваха доказателства, че е било предварително решено да се промени кръстоносната цел. Обаче всички ония основания и обстоятелства, които бяха подчертавани от това схващане: на първо място търговските интереси на Венеция; църковните и политически амбиции на Инокентий III за присъединяване на източната църква под властта на римския понтифекс; традиционните отношения на Хохенщауфените, на които Филип Швабски е бил изразител — бяха приети като фактори, които са действували по отделно и заедно, съчетани с конкретните условия на моментите, за неочаквания, но не и нежелан краен резултат. „Теорията на случайността" остана да изразява само липсата на предварително изработен план, но не и на тенденции, които постоянно и системно са действували за отправяне на носителите на кръста и на флотата на Венеция към Византийската столица.

Какво стана с френския маршал и неговото съчинение, които заемаха централно място в многобройните спорове върху историческото проучване на четвъртия кръстоносен поход? Естествено, неопровержимостта на случайно явилите се причини, които френският маршал изнася, възстанови оспорвания авторитет на Вилардуена и стойността на неговото съчинение като исторически извор. Обаче с това маршал Жофроа дьо Вилардуен и La Conquête de Constantinople не слязоха от сцената на историческото дирене и научната критика.

Интересът на френската историческа наука към проучването на четвъртия кръстоносен поход винаги е бил голям. Френските историци са гледали на този поход като проявление, до голяма степен, на френското феодално общество и на френския дух. Като се прибави към това и фактът, че главният историк на похода, маршалът на Шампан, е един от първите представители на френската историография, още по обясним става френският научен интерес към проучването на неговото съчинение La Conquête de Constantinople.

Напоследък се забелязва тенденцията на някои френски учени, спирайки се отново върху Вилардуена, да го защищават като историк и да изтъкват значението на неговото съчинение, отождествявайки тази защита със защитата на френската историография, на френските интелектуални постижения в миналото и дори на френската политика в нейното историческо развитие. Поставили въпроса за стойността на Вилардуена на такава основа, те отговарят положително. Вилардуен не може да бъде обвиняван в недостоверност, преиначаване на историческите факти и неискреност; някои премълчавания

които не могат да не бъдат признати, не се дължат на умисъл и не гонят някаква преднамерена цел; Вилардуен, според тях, е напълно достоверен, искрен и точен.

Така френският учен Joseph Bédier[1] вижда в обвиненията срещу Вилардуена в недостоверност и преднамереност и спрямо кръстоносците от четвъртия поход в отстъпление от целите на западното християнство в служба на бога за освобождение на светите земи същото обвинение в империализъм, което се отправя срещу френската външна политика в XX век. Признавайки известни пропуски у френския маршал, Bédier достига до заключение: „Вярно е, че в своя бърз разказ Вилардуен не споменава някои факти. Обаче това никак не е преднамерено . . . Напразно може да се претендира, че някои премълчавания в неговия разказ са равносилни на лъжи"[2]. Обаче в случая въпросът е изместен от своите чисто научни основи и опитът да се защити достоверността на френския автор е повече националистично-политически, отколкото критично-научен.

Едно ново изследване, посветено специално на Вилардуена, прави френският учен Edmond Faral в своя сериозен труд Geoffroy de Villehardouin. La question de sa sincérité[3]. Той поставя въпроса на сериозна основа, но го ограничава само върху искреността на френския писател, като се опитва да установи липсата на каквато и да било преднамереност и неискреност у Вилардуена. Фарал сам пише, че „се е заел да защищава една жестоко атакувана репутация"[4]. Фарал е основно запознат с Вилардуена; той е негов последен преводач и издател; той е съвестен в изследванията си, борави с подробности и търси сериозна научна аргументация. Фарал се е заел обаче по-малко с историческото разбиране на Вилардуена като кръстоносец и писател, той се е посветил по-малко на въпроса за достоверността на френския историк като исторически извор, отколкото на този за искреността, с която той се отнася към това, което пише. Френският учен се съсредоточава, както той сам казва, върху една морална проблема (problème d'ordre moral). „Нека се предполага, че е разкрита отговорността, че вината е на германския крал, на венецианския дож, на монфератския маркиз и на всички, които се желае. Въпросът е този: вярвал ли е Вилардуен в тази вина? Имал ли е съзнанието за грешка, на другите, или може би своя собствена, която той е сметнал за необходимо да

---

[1] Bédier, J. En relisant Villehardouin, La Revue de France, 3ème année, t. II, 1923, стр. 711—721.

[2] Пак там, стр. 718.

[3] Faral, E. Geoffroy de Villehardouin. La question de sa sincérité, Revue historique, t. 177, 1936, стр. 530—582.

[4] Пак там, стр. 581.

оправдае? Опитал ли се е за това оправдание на една погрешна кауза да скрие или да преиначи известни обстоятелства? Накратко казано, липсвала ли му е искреност?[1].

Като се позовава на своите изследвания върху отклонението към Зара, които са направени чрез съпоставяне писаното от Вилардуена с изнесеното от други извори; като постъпва по същия начин по въпроса за второто отклонение — към Константинопол и случайните обстоятелства, при които е станало; като се опира на отношенията между Жофроа дьо Вилардуен и Бонифаций Монфератски — Едмонд Фарал намира, че френският писател не е правил опит да прикрива или премълчава някои обстоятелства. Ако нещо не споменава, той не го върши, според Фарал, поради нежелание или затруднение.

Детайлното изследване на Едмонд Фарал страда поради ограничаването си само върху въпроса за искреността на Вилардуена, който не е от особено историческо значение. Никой исторически деец и писател не може да се откъсне от своята среда и затова искреността на един автор не може да бъде основание за доказване достоверността на изнесените от него данни, която е несъмнено от голямо значение.

Въпреки посочената обширна литература, въпросът за Вилардуена и неговото съчинение заслужава специално разглеждане не само с оглед на българската история, но и с оглед на историята на похода.

---

[1] Пак там, стр. 582.

II. ПЪРВО ОТКЛОНЕНИЕ НА ПОХОДА — ПРЕВЗИМАНЕ НА ЗАРА. ПАПАТА И ОТКЛОНЕНИЕТО

а) Кръстоносците във Венеция

Трудностите, които четвъртият кръстоносен поход е имал да преодолява, започнали още от самото начало, от изходната точка на кръстоносното движение Венеция. Ето как Вилардуен предава тези трудности и развитието на похода, което те са наложили.

През късна пролет на 1202 год., около Петдесетница (2 юни), първите кръстоносци започнали да се отправят към Венецианската република и да се групират в нея. Обаче още тогава започнали да се проявяват първите центробежни и разединителни тенденции. Отделни кръстоносни групи се отправяли към други места, по различни пътища и към други пристанища. Все пак една голяма част кръстоносци пристигнала във Венеция. Идващите се разположили на остров Св. Никола. Закъснението и разпръсването на мнозина създали първите тревоги на ръководителите и самият Вилардуен е бил изпратен с делегация да събира пътуващите из Ломбардия и да ги кани и убеждава да дойдат в определеното адриатическо пристанище.[1]

Венецианците били изпълнили условията на договора от предишната година: предлагали пазар, изобилстващ със всякакви стоки и блага; флотата, готова и богата, представлявала невиждана до тогава картина; френският писател изчислява, че тя била достатъчна да събере три пъти повече хора от тези, които съставлявали събраната войска.[2]

Кръстоносците не били в състояние да изпълнят своите договорни задължения; недостатъчни на брой, те не могли, въпреки всички усилия и опити за повторно събиране на пари от присъстващите, да изплатят последната вноска, с която общата сума от 85,000 марки трябвало да бъде издължена. Ключът на бъдещето преминал в ръцете на венецианците.[3] Те били готови за път, били изпълнили договора и тяхната дума била от решителна важност. Така още от самото начало на похода ролята на Венеция изпъкнала много повече, откол-

---

[1] Villehardouin, пос. съч., т. I, стр. 50—56, пар. 47—55.
[2] Villehardouin, пос. съч., т. I, стр. 58, пар. 56.
[3] Villehardouin, пос. съч., т. I, стр. 58—64, пар. 57—61.

което самите кръстоносни първенци са могли да очакват. Венецианският дож Енрико Дандоло, отдавна навлязъл в преклонна възраст, лишен от зрение, проявил несъкрушима енергия. Той дал отсрочка на кръстоносците срещу съгласие от тяхна страна да участвуват в общ поход за превземането на Зара. Дандоло сам приел кръста, последван от мнозина свои съграждани. Венецианците станали кръстоносци и първата цел на така разширената кръстоносна войска станал християнският град на източното адриатическо крайбрежие Зара. Изправени пред необходимостта, на кръстоносните първенци не оставало нищо друго, освен да дадат съгласието си и да се отправят към Зара.[1]

Първите трудности, които събраните през лятото на 1202 год. кръстоносци трябвало да преживеят във Венеция, и създадените там основи на взаимно венецианско-кръстоносно предприятие са повдигнали пред историците редица въпроси. Каква е била сумата, която кръстоносците дължали на Венеция при пристигането си? Какъв е бил броят на събраната кръстоносна войска? Какви са били отношенията между кръстоносци и венецианци още от самото начало? Сведенията на изворите са недостатъчни, за да ни дадат точен отговор и да разкрият подробностите, които изпълват началото на кръстоносното дело.

Според сключения през април 1201 год. договор[2] между кръстоносците и Венецианската република, за изготвянето на флотата и за другите необходими приготовления за превозването на кръстоносната войска, венецианците трябвало да получат една обща сума от 85,000 марки. Те трябвало да

[1] Villehardouin, пос. съч., т. I, стр. 64—70, пар. 62—69. За състоянието на Венеция по време на четвъртия кръстоносен поход, за ролята на Венецианската република в похода и за търговската й политика изобщо и на Изток вж. Kretschmayr, H. Geschichte von Venedig, I Band, Gotha, 1905, стр. 275—322: тук е разказано развитието на четвъртия кръстоносен поход. Същият дава обширни разяснения за изворите, литературата и проблемите на четвъртия кръстоносен поход на стр. 474—489. Heyd, W. Histoire du Commerce du Levant, t. I, Leipzig, 1923, стр. 264—289, описва ролята, търговските интереси и стопанското проникване на Венеция в земите на унищожена Византия по време на четв. кр. поход и първите години на Латинската империя. Diehl, Ch. Une république patricienne — Venise, Paris, 1925: в своята бляскаво написана, без научен апарат, история на Венеция, стр. 28—58, очертава причините за издигането на Венеция през средновековието, нейната стопанска мощ и, по специално, ролята и придобивките на венецианската търговия по време на четв. кр. поход, с който била завършена венецианската стопанска експанзия и била създадена, както Diehl пише, „l'empire colonial de Venise".

[2] Договорът между Венеция и кръстоносците за превозването на войската — de nolis, се намира у Muratori, Rerum Italicarum scriptores, 1727, т. 12, кол. 323—325; също у Tafel und Thomas, Urkunden zur älteren Handels — und Staatsgeschichte der Republik Venedtg — Fontes rerum Austriacarum, II отд., XII том, 1856, стр. 362. Според договора, Венеция трябвало да посрещне 4,500 рицари. 9,000 щитоносци — scutiferos и 20,000 бойци пешаци — milites bene armatos.

бъдат изплатени чрез четири вноски, през 3 месеца. Вилардуен говори, че още при сключването на договора кръстоносната делегация заела 2,000 марки в града и ги предала на венецианския дож, за да започне постройката на флотата.[1] Как са били плащани тези вноски, дали кръстоносците са спазвали точно договорните задължения на определените срокове или сумата, която е останала да бъде платена на края, е трябвало да покрие неизплатени от преди остатъци, не е известно. Знае се само, че последната вноска, която кръстоносците по договора е трябвало да издължат с пристигането си във Венеция през пролетта на 1202 год., е била 50,000 марки. Не е известно също така каква е била сумата, която събраната през лятото на 1202 год. във Венеция кръстоносна войска е изплатила, след като били направени усилия от ръководителитѣ и били изказани недоволства от страна на обикновените кръстоносци. Жофроа дьо Вилардуен изнася, че кръстоносците не били „нито на половината, нито на края."[2] За това, че не е била достигната и половината, пише и анонимният автор от Халберщадт,[3] без да оточни повече. След като кръстоносните първенци направили нови усилия да съберат и заемат всичко, което им е било възможно, неизплатената сума била, според Роберт дьо Клари,[4] 36,000 марки, а според Вилардуен[5] 34,000.

А що се отнася до броя на войската, според договора от 1201 год. във Венеция трябвало да пристигнат 4,500 рицари, 9,000 щитоносци и 20,000 пеши бойци. Колко многобройна е била събралата се през лятото на 1202 год. във Венеция войска и какъв е бил нейният състав, остава също извън възможностите да се установи. Клари дава цифри, които не могат да бъдат приети безкритично — събрали се 1,000 рицари вместо 4,000 и 50,000—60,000 бойци вместо 100,000.[6] Вилардуен изчислява, че приготвената от Венеция флота била във състояние да събере три пъти повече от тези хора, които се намирали готови за път в града.[7] Едно може да се приеме със сигурност — събраната войска е била по-малка от тази, която е трябвало да бъде очаквана по договора, за това сведенията на Вилардуен и Клари се покриват.

---

[1] Villehardouin, пос. съч., т. I, стр. 32, пар. 32.

[2] Villehardouin, пос. съч., т. I, стр. 60, пар. 58.

[3] Вж. у Riant, P. Exuviae sacrae Constantinopolitanae, t. I, Genève, 1877, стр. 11: „ . . . de pecunia Venetis danda nec etiam medietatem persolvere potuerunt".

[4] Robert de Clari, La conquête de Constantinople, éd. Philippe Lauer, Paris, 1924, стр. 11, пар. 12. Всички цитати и посочвания на Клари, които следват, се отнасят до това издание. По-старо издание на съчинението на Клари е това на немския учен Карл Хопф — Hopf, Ch. Chroniques gréco-romanes, Berlin, 1873, стр. 1—85.

[5] Villehardouin, пос. съч., т. I, стр. 64, пар. 61.

[6] Robert de Clari, пос. съч., стр. 9—10, пар. 11.

[7] Villehardouin, пос. съч., т. I, стр. 58, пар. 56.

А какво е било състоянието на кръстоносната войска, която се е събрала във Венеция, и какви били отношенията между венецианци и кръстоносци, по които Вилардуен се въздържа да разкрие подробности? Той изнася, че венецианците били изпълнили своите задължения и предлаганият от тях пазар бил изобилствуващ със всичко. Обаче нищо осъдително или неблагоприятно за Венецианската република не можем да доловим от нашия автор. Дали той още от самото начало не се е чувствувал свързан с републиката, поради ролята, която е играл за отправянето на похода през Венеция? Други автори говорят за лоши и неприязнени отношения на венецианците към кръстоносците още при самото явяване на последните. Настаняването на остров Свети Никола, според тях, не било станало доброволно, а било наложено от невъзможността да се получи подслон и добро третиране в града. В Devastatio Constantinopolitana[1] се говори изрично за отношение на венецианците към кръстоносците като към пленници (quasi captivis); излизането от острова било забранено, продаваните стоки били извънредно много скъпи, смъртността се увеличила до такива размери, щото „живите едва успявали да погребват мъртвите". Това мъчително състояние твърде много отегчило събраните кръстоносци. Желанието да напуснат града нарастнало; бягствата по други пристанища или обратно към домовете зачестили. Дори папският легат кардинал Петър от Капуа, който пристигнал на 22 юли, трябвало да се погрижи за нещастната кръстоносна съдба: да укрепи падналия дух, да изпрати бедни, болни и жени по домовете им.[2] През това време отношенията между кръстоносци и венецианци се влошавали все повече и повече. Самият дож Енрико Дандоло се явил на острова и заявил, че „ако не изплатят дълга си кръстоносците не ще мръднат от острова и не ще получат нищо да ядат и пият", изнася Клари[3], но добавя, че дожът бил добър и не ги оставил да стигнат до това положение. Затворените на о-в св. Никола кръстоносци трябвало да претърпят жестоки разочарования. Те трябвало да чакат през цялото лято на 1202 год., без да знаят какво ще стане с похода и с бъдещето, което преди пред тяхното въображение изпъквало съвсем друго.

---

[1] Devastatio Constantinopolitana, издадено в Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, t. XVI, стр. 9—12; друго издание у Hopf, Ch. Chroniques gréco-romanes, Berlin, стр. 86—92. Върху Devastatio като исторически извор и неговия анонимен автор вж. Hopf, Ch. пос. книга, стр. XIII—XIV; Klimke, C. Die Quellen zur Geschichte des vierten Kreuzzuges, Breslau, 1875, стр. 61—64; Tessier, J. Quatrième croisade. La diversion sur Zara et Constantinople, Paris, 1884, стр. 14—27; Kandel M. Quelques observations sur la Devastatio Constantinopolitana, Byzantion, т. IV, 1929, стр. 179—188. Тук предавам и цитирам по MGH, SS, t. XVI, стр. 9.

[2] Devast. Const., пак там.

[3] Robert de Clari, пос. съч., стр. 10, гл. 11.

Черните краски, с които неблагоприятно настроеният към Венеция автор на Devastatio Constantinopolitana очертава пребиваването на кръстоносната войска, изглеждат пресилени. Има дори известно противоречие в неговите думи. Държането на кръстоносците като пленници изключва възможността за масово бягство от Венеция. Едва ли също така ще може да се приеме неговото твърдение, че след бягството на мнозина minima pars ibi remansit.[1] Обаче неприятните дни, които кръстоносната маса е трябвало да преживее преди заминаването от Адриатическата република, не може да бъдат поставени под съмнение. Вилардуен, изглежда, се пази да хвърли сянка върху Венеция и не разкрива никакви неудобства и трудности, които кръстоносната войска е имало да понася от венецианска страна. Той се старае да отмине споменаването на първите облаци, които помрачили началото на похода.

Мълчанието на Вилардуена може да бъде правилно обяснено, като се имат пред вид следните две обстоятелства: 1. Вилардуен е представител на феодалната аристокрация. Трудностите, които надвиснали върху обикновените кръстоносци — лошо настаняване, враждебно третиране, скъпо и недостатъчно снабдяване и други, не са направили особено впечатление на видните феодали. Те, не може да има никакво съмнение, са били поставени при много по-добри условия; те са имали и средства за добро и достатъчно снабдяване. Затова може да се смята, че Вилардуен не разкрива трудностите на кръстоносната маса, понеже сам той и хората от неговата класа не са ги имали.

2. Френският маршал е участвувал в ръководството на похода; той, това трябва да се подчертае, е водил преговорите с Венеция предишната година. Той е бил един от най-важните кръстоносни представители, които сключили договора с Венецианската република. Сега той видял, че договорните условия били изпълнени от венецианците и неудържани от кръстоносците. Допустимо е, че Вилардуен е съзнавал най-добре кръстоносната вина за неизпълнението на договора. Затова той не е бил наклонен да обвинява Венеция дори за провинения, които не са могли да бъдат оправдани с това, че кръстоносците не са изпълнили задълженията си по договора.

Представител на феодалната аристокрация и на ръководството на похода, Вилардуен може да бъде правилно разбран защо отминава с мълчание неща, които не го пряко интересуват и са му неприятни да разкрие.

б) Превземането на Зара

Отиването в Зара станало неизбежно, така Вилардуен разказва нещата и това е впечатлението, което той оставя. Ето как, според същия, станало пътуването до Зара и пре-

[1] Devast. Const, стр. 9.

взимането на града. На 8 октомври 1202 год. приготвената във Венеция флота, пълна с рицари, щитоносци и обикновени бойци, с венецианци, натоварена с оръжие и провизии, с каменометни и стенобитни машини в голямо количество, била готова за път. Тя напуснала Адриатическото пристанище и се отправила не към „земята оттатък морето", а към християнския град Зара, под властта на унгарската държава и на нейния крал Емерих. След едномесечно пътуване из крайбрежните води на Адриатика, на 10 ноември голямата презморска експедиция била вече пред пристанището и града Зара. Градът бил добре укрепен с кули и стени, пристанището било затворено. На другия ден събраната флота нахлула в пристанището и го превзела със сила. Обсадата на града започнала.[1] Не всички барони обаче били във войската. Самият маркиз Бонифаций Монфератски „бил останал назад, поради някаква работа, която имал".[2]

Жителите на Зара били изправени неочаквано пред голяма опасност, отначало те решили да се спасят като се предадат доброволно. След това обаче те разбрали, че войската не е единна и че една част от кръстоносците не желаела да вземе участие в подготвяното нападение; тогава примирението било заменено с неотстъпчивост. По настояване на разгневения от кръстоносното непокорство венециански дож, след като графове и барони приели да изпълнят обещанието и да се бият заедно с венецианците за превземането на града, нападението започнало. След петдневна съпротива пробиването на стените и рухването на градската отбрана станали непредотвратими; жителите били принудени да приемат участта, която преди пет дни се надявали да избегнат[3].

Венеция турила ръка на завладения град, който се предал под властта на нейния дож. По предложение на последния градът бил разделен на две и в двете части се настанили поотделно венецианци и кръстоносци. Първата победа на похода била обаче помрачена; отношенията между кръстоносци и венецианци станали нетърпими. Напластената още от Венеция омраза не могла да бъде преодоляна и френският маршал вече не е в състояние да мълчи. Той разказва за едно ожесточено сражение, което избухнало между двете страни и заплашило с унищожение цялата войска. Взаимоизтреблението било предотвратено след тежки загуби за двете страни чрез помирителната роля на някои от войската, които успели да ги разделят. След като мирът бил възстановен, настанената в Зара войска, по предложение на венецианския дож, останала да прекара зимата[4]. Така Виларуден предава

[1] Villehardouin, пос. съч., т. I, стр. 76—78, пар. 75—78.
[2] Villehardouin, пос. съч., т. I, стр, 80, пар. 79.
[3] Villehardouin, пос. съч., т. I, стр. 80—86, пар. 80—85.
[4] Villehardouin, пос. съч., т. I, стр. 86—90, пар. 86—90.

превземането на Зара и развитието на първия етап на четвъртия кръстоносен поход.

Всичко изложено от кръстоносния писател до тук представлява само външната страна на нещата: това са само известните на всички обикновени участници трудности, които кръстоносците е имало да преодолеят, докато се настанят в жилищата на превзетия християнски град, за да прекарат зимата през 1202—1203 год. — пътуване, подготовка за атака, сражения и взаимни стълкновения. Известно е, че една сложна политико-дипломатическа дейност се крие зад тези събития и озадачаващо е, че Жофроа дьо Вилардуен, който още от самото начало на похода се е бил издигнал до важната роля на политик и дипломат и заемал видно място всред кръстоносното ръководство, предава нещата толкова просто и не хвърля достатъчно светлина върху сложните задкулисни проблеми.

Когато превземането на Зара било свършен факт, настанената в Зара войска трябвало да почива, за да участвува през идващата пролет в нови, още по-неочаквани събития, които вече били подготвяни. Жофроа дьо Вилардуен едва сега обяснява с няколко само думи дипломатическата страна на нещата и сложните отношения, в които папа Инокентий III е играл важна роля.

Без да определя точно времето, маршалът изнася, че бароните се събрали да разискват създаденото положение и решили да изпратят пратеници при папата, „защото той бил сърдит за превземането на Зара" — porce que il lor savoit mal gré de la prise de Jadres[1]. За целта били избрани двама рицари и две духовни лица: духовниците Невелон, епископ на Соасон, и Жан дьо Нойон, канцлер на граф Балдуин Фландърски; рицарите Жан дьо Фриез и Роберт дьо Бов. Последният след заминаването за Рим се отказал от задачата си и престъпил дадената клетва като отишъл в Сирия[2].

Останалите трима се явили пред папа Инокентий III и му заявили: „Бароните Ви молят за прошка за превземането на Зара; те не можеха да постъпят по-добре поради грешката на тези, които бяха отишли по други пристанища, и защото по друг начин те не можеха да запазят целостта на войската. Те искат, като от свой добър баща, Вие да дадете своето нареждане, което те са готови да последват"[3]. Папата отговорил, че му е известно, че причината за това нечестиво дело лежи в грешката на другите; той показал голяма милост. Изпратил на бароните и кръстоносците своя поздрав и им препоръчал с молба да пазят единството на войската, тъй като знаел, че без тази войска делото на бога

[1] Villehardouin, пос. съч., т. I, стр. 104, пар. 105.
[2] Villehardouin, пос. съч., т. I, стр. 106, пар. 106.
[3] Villehardouin, пос. съч., т. I, стр. 106, пар. 106.

не ще може да бъде извършено. Освен това той дал пълна власт (plain pooir) на епископа на Сеасон Невелон и на отец Жан дьо Нойон да опрощават кръстоносците, докато кардиналът дойде във войската[1].

Така просто и лесно, според маршала, била уредена трудността в отношенията между кръстоносците и папата. За венецианците и за положението, в което те изпаднали пред папата поради наложеното от тях превземане на Зара, Жофроа дьо Вилардуен не споменава нищо.

в. Папа Инокентий III и отклонението в Зара

Как се развили в същност събитията и каква е била ролята на папата във връзка с началото на четвъртия кръстоносен поход и отклонението в Зара? Още веднага след сключването на договора между кръстоносните пратеници и Венеция през април 1201 год., Вилардуен изнася, и двете страни изпратили пратеници в Рим, за да получат от папа Инокентий III одобрение. Папата дал своето одобрение на драго сърце (il le fist mult volentiers), пише Вилардуен.[2]

Изпратените кръстоносни пратеници, според Gesta Innocentii tertii[3], не получили от папата едно безрезервно одобрение. Инокентий III, който предвиждал бъдещето, поставил като условие за потвърждаване на договора — кръстоносците да не нападат християни, освен ако те зле препятствуват пътя им, или се яви друга необходимост, при които случаи папският легат ще има да каже решителната си дума. Ipse vero, quod futurorum erat praesagiens, caute respondit quod conventiones illas ita duceret confirmandas ut videlicet ipsi christianos non laederent, nisi forsan iter eorum illi nequiter impediret, aut alia causa justa vel necessaria forsan occureret, propter quam aliud agere non possent, apostolicae sedis legati consilio accedente[4].

---

[1] Villehardouin, пос. съч., т. I, стр. 108, пар. 107.

[2] Villehardouin, пос. съч., т. I, стр. 32, пар. 31,

[3] Migne, Patrologia Latina, t. 214, coll. CXXXI, гл. 83.

[4] Едно съмнение към абсолютната достоверност на така формулираното от автора на Gesta Innocentii възприето папско отношение може да бъде оправдано, като се има пред вид основната характеристика на Gesta и прозиращата се цел на техния автор — възхвала на дейността на папата. Споменаването, че папата предвещавал бъдещето — futurorum erat praesagiens, дава известни основания за предположението, че в писаните по-късно, след отклонението на похода и нападението на християнски земи Gesta, е подчертана предвидливост от страна на папата, каквато бъдещето развитие на нещата е показало като напълно правилна и оправдана. Като има всичко това пред вид, Edmond Faral в цитирания труд, Geoffroy de Villehardouin, La question de sa sincérité, стр, 538, смята, че авторът на Gesta вмъква тук елементи на усвоеното по-късно, при самото развитие на нещата, папско отношение и се позовава на по-късни папски писма. Faral също смята, че папският отговор е бил устен и предаването му в Gesta едва ли може да се смята за съвсем точно. Една забрана от страна на папата до венециан-

Изразява ли цитираният от Gesta текст наистина безпогрешно папското становище по сключения в 1201 год. договор между Венеция и кръстоносците? Липсва папско писмо, в което да са изразени резервите на Инокентий III. Неговото подозрително отношение в 1201 год. към готвената военна експедиция е било изразено само устно. Това е първото заключение. Френският учен Edmond Faral изразява схващане, че въпросният текст не трябва да бъде сляпо вярван[1]. Това е основателно. Известна предпазливост да се позовем безкритично на текста е необходима. Обаче от едно по-късно папско писмо[2] става ясно, че папа Инокентий III е изказал подозрение и, може би, известна забрана да се нападат християнски земи. В заключение ще трябва да се приеме, че един устен папски отговор, може би пропит с резерви и съвети на папска проницателност, все пак е одобрил договора от 1201 год.

Вилардуен не изнася нищо за каквато и да е забрана от страна на папата, когато венецианското предложение за отиване в Зара е било прието от кръстоносните първенци и било постигнато споразумение за взаимно действие. За пръв път авторът косвено изнася отрицателното папско отношение да се нападне Зара чрез устата на кръстоносеца абат на Vaux-de-Cernay. Когато кръстоносци и венецианци на 12 ноември 1202 год. се готвели да нападнат Зара, абатът станал, като изразител на мнението на кръстоносците, които се противопоставяли на предстоящето нападение, и казал: „Сеньори, аз ви забранявам от страна на папата в Рим да нападате този град, защото градът е християнски, а вие сте кръстоносци“[3]. Напразно би се търсило обаче от френския маршал нещо повече.

По-късни папски писма и Gesta Innocentii разкриват същността на събитията, които назряли още във Венеция преди заминаването. От Gesta се узнава, че още във Венеция папският легат кардинал Петър не бил благосклонно гледан от венецианците, понеже те виждали в негово лице изразител на папската забрана да се отиде в Зара и разрушител на венецианския план. Затова те настоявали той да пътува с тях в качеството не на легат, а на проповедник — non ut legationis, sed ut praedicationis exerceret officium[4]. Макар това да не се

ците с писмо от 3 декември 1198 год. (Patr. Lat., t. 214, lib. I, litt. 539), отнасяща се до търгуване на венецианците със сарацините и до превозване от венециански кораби на стоки за тях, кара френският учен да заключи, че авторът на Gesta в случая е имал пред вид по-ранни и по-късни събития и че не трябва да се смята, че пасажът от глава 83 предава безпогрешно папското становище.

[1] Вж. предишната бележка.

[2] Patrologia Latina, t. 215, lib. VII, litt. 18.

[3] Villehardouin, пос. съч, т. I, стр. 82—84, пар. 83.

[4] Patrologia Latina, t. 214, Gesta Innocentii, coll. CXXXVIII, гл. 85.

харесало на французите, кардиналът напуснал Венеция и изложил на папата грешното венецианско намерение. Тогава папата изпратил писмо до всички кръстоносци, с което изрично им забранил да нападат християнски земи и специално християнския град Зара, владян от унгарския крал, също кръстоносец. Qui litteras misit universis crucesignatis, districtius prohibens, ne terras Christianorum infestarent, et nominatim Iaderam, quam rex Hungariae possidebat, qui similiter erat crucesignatus[1].

В противен случай щели да бъдат подложени на анатема. Забраната била много сериозна, отлъчването, в случай че не се съобразят с нея, неминуемо. Абатът de Locedio трябвало да ги уведоми. Затова монфератският маркиз, комуто папата особено енергично забранил (qui fuerat super hoc a domino papa viva voce prohibitus), разумно се въздържал да вземе участие и не се отправил с войската за превземането на Зара.

Две по-късни писма, едното до кръстоносците по повод превземането на Зара, другото до венецианския дож, напълно потвърждават недвусмислената папска забрана да се нападне Зара. В първото[2] Инокентий III пише, че кръстоносците трябвало да бъдат възпрени от преди наложената им забрана (praemissa inhibitio) да нападат християнски земи. По-нататък папата[1] изтъква, че любимият папски син кардинал легат Петър е съобщил забраната, като е показал публично нарочното папско писмо (. . . litterae nostrae vobis fuissent publice praesentate).

В писмото до венецианския дож Инокентий III между другото пише: Credimus etiam te novisse, qualiter nuntiis tuis qui ad sedem apostolicam cum crucesignatorum nuntiis accesserent, petentibus pactiones inter vos initas confirmari, et per eos tibi, et Venetis duxerimus inhibendum, ne terras regis ipsius aliquatenus laederetis[3].

Ясно е впрочем, че както венецианците, така и самите кръстоносци са знаели добре, че проектираното първо отклонение на похода срещу владения от унгарците християнски град е било противно на папската воля. Те са могли да разберат това не само от папския легат, докато той се намирал още в Адриатическата република, но, до известна степен, и от изпратената за одобряване на спогодбата делегация при самия папа. Въпреки всичко, експедицията срещу Зара била предприета; градът бил превзет по начина, който Вилардуен в общи черти излага. Той само не разкрива жестокото и трагично кръвопролитие между кръстоносци и християнски жители.

[1] Пак там, coll. CXXXVIII—CXXXIX.

[2] Patrologia Latina, t. 214., lib. V, litt. 161, в това писмо Инокентий III хвърля тежки укори на кръстоносците за превземането на Зара.

[3] Patr. Lat., t. 215, lib. VII, litt. 18.

Като не успял да предотврати нежелания развой на нещата папата трябвало да се задоволи с писма,[1] в които изразявал становището си при така създаденото положение. За тези писма, както е известно, Вилардуен не споменава нищо.

Първото писмо[2] Инокентий III изпратил до кръстоносците веднага след получаване на новината за превземането на града. Той сърдито им разкрива жестокостта на постъпката: обсадили града, подкопали стените му чрез проливането на много кръв; не са ги възпрели готовността на жителите да разрешат спора с венецианците чрез прибягване до самия папа и негово арбитражно решение, нито окачените по градските стени кръстове, нито фактът, че унгарският крал, под чиято власт Зара се намирал, бил приел кръста и заедно със своя брат Андрей бил се заел за кръстоносното дело. По-нататък четем обвинението до кръстоносците, че на тях предварително е било известно, че не трябва да участвуват в такова нападение под страх на екскомуникация и лишаване от обещаната индулгенция. Папата иска да не прибавят повече грехове към вече извършените (ne igitur addatur peccato peccatum), да не се разрушава повече Зара, да се върне на унгарския крал отнетото. Това писмо, първо след превземането и разрушаването на града, не могло да не направи силно впечатление на кръстоносните първенци. По всяка вероятност сърдитият тон на писмото и тежките укори, отправени от папата, са накарали кръстоносните ръководители да изпратят нарочната делегация в Рим, за която Вилардуен говори. Френският автор има това писмо пред вид, когато бегло споменава, че папата се бил разсърдил поради превземането на Зара.

Второто папско писмо[3], до графове, барони и всички кръстоносци, разкрива папското отношение след изпращането на кръстоносната делегация. То дори се явява като писмена документация на изразеното пред кръстоносните представители папско становище; вероятно е, то да е било донесено в Зара от самата делегация, когато тя се е върнала от Рим. Последната обяснила от кръстоносна гледна точка развитието на случая със Зара и папата не се показал абсолютно непримирим. Писмото свидетелствува за известна примиримост и снизхождение във възгледите на папата. Той бил зарадван, че кръстоносците съзнават собствената си вина (gaudemus tamen in Domino quod culpam vestram cognoscitis); разбирал, че не по собствена воля, а принудени от необходимостта пристъпили към завоюването на Зара (non inducti propria volun-

[1] Вж. Tessier, J. Quatrième croisade. La diversion sur Zara et Constantinople, стр. 275 и сл., който се опитва да подреди и отчасти хронологически писмата.

[2] Patr. Lat., t. 214, lib. V, litt. 161.

[3] Patr. Lat., t. 214, lib. V, litt. 162.

tate, sed quasi quadam necessitate coacti, ad expugnationem Iaderae processistis). За да получат обаче пълно опрощение (ut igitur crimen vestrum penitus expurgetur), кръстоносците трябвало да се съобразят със следните условия:

1. Да върнат на жителите на Зара всичко заграбено като плячка;

2. Папата не признавал опрощенията, които кръстоносците побързали да получат от своите епископи; те трябвало да дадат клетва пред нарочно изпратения от папата кардинал Петър или пред друг натоварен със задачата за опрощаване човек;

3. Графовете и бароните трябвало чрез нарочни писма да приемат за себе си и за своите приемници задължението да се подчиняват на светия престол и да приемат също исканото от преди условие — да не нападат земи на християни.

Освен това папата дал устни нареждания на участвуващия в делегацията епископ Невелон, които последният трябвало да обясни след завръщането си.

Такова е било състоянието на отношенията между папата и кръстоносците след изпращането на кръстоносната делегация. От папска страна се забелязва, въпреки външната форма на принципна праводинейност, известна снизходителност. Поставен е първият мост, чрез който уреждането на отношенията става възможно.

Въпросът с венецианците обаче не тръгва по същия път. Върху тях тежи цялата отговорност за нападението на Зара. Те са главните виновници за неоправданото, противно на принципа и целите на похода отклонение. Към тях становището на Инокентий III не може да бъде едно и също с това към подведените кръстоносци. Към тях папата е непримирим и те са отлъчени. С това се създава обаче ненормално състояние: кръстоносци и венецианци се намират заедно и образуват една обща войска; явява се опасност целостта на войската да бъде унищожена и кръстоносното предприятие да бъде провалено. Инокентий III не е могъл сам да не разбира това. За същото му говорил и участвуващият в делегацията Иоан Новиомензийски (Жан дьо Нойон).

Докато кръстоносците бързат да направят необходимото — за да получат папското снизхождение и благоволение, папата от своя страна се старае да не нанесе непоправим удар на кръстоносния поход, чието продължаване въпреки всичко той желае.

С писмо[1] до Инокентий III кръстоносците го уведомяват, че побързали да изпълнят исканите пред делегацията и чрез изпратеното писмо условия. Изправен пред затруднение, папата намерил умело средния път. Що се отнася до венециан-

[1] Patr. Lat., t. 215, lib. VI, litt. 99

ците, той не могъл да отстъпи, с което би оправдал нарушеното по принцип кръстоносно дело — завладяването на християнски земи и проливането на християнска кръв. Обаче той не искал и не смятал за уместно чрез едно крайно и непримиримо отношение да осуети по-нататъшния ход на похода и да провали всичко. Затова той писал писмо[1] относно бъдещето държане на кръстоносците. Той им позволява да отидат заедно с венецианците в земята на сарацините или в Иерусалим. Отлъчването на венецианците и пътуването на кръстоносците с тях не ще ги засягат по пътя и те ще бъдат простени от бога.

Licet ergo dux Venetorum dominus navium, tanquam pater familias domus, in excomunicatione persistat, vos tamen, tanquam ipsius familia, dum in eius fueritis, ipsius excomunicatio non continget, et excusabiles eritis apud Deum...

По-нататък папата ги съветва да действуват внимателно и разумно, ако венецианците търсят други поводи за разпръсване на войската; да понасят много неща докато стигнат до определеното място, където да обуздаят тяхното коварство. Provideatis autem prudenter et caute, ut si forte Veneti voluerint occasiones aliquas invenire quod exercitus dissolvatur, multa pro tempore dissimulare ac tolerare curetis, donec ad locum perveneritis destinatum, ubi, opportunitate accepta, eorum, ut expedit, malitiam comprimatis.

За опасността от създаденото положение, за непримиримостта на венецианците и за нежеланието им да го признаят като легат е писал до папата кардиналът Петър от Капуа. За това писмо узнаваме от отговора на папата.[2] Папското отношение към венецианците продължавало да бъде непримиримо. Легатът не трябвало да ги освободи от отлъчването: ако не изпълнят точно определените условия за опрощаване; ако не обещаят да не нападат християнски земи; ако не го признаят и не го зачитат като легат на апостолския престол. В такъв случай да остави тяхната войска отхвърлена от бога и от неговите благословии (reprobatum a Domino et elongatum ab eius benedictionibus). А що се отнася до французите (Francis), под които папата разбира всички кръстоносци, легатът трябвало да бъде особено внимателен. Ако желаят да следват венецианското вероломство или не изпълняват условията за опрощаването, кардиналът да постъпи съобразно божието внушение, да извърши това, за което го вдъхнови бог (. . . quod tibi Deus dignabitur inspirare).

Междувременно маркиз Бонифаций Монфератски също писал на папата.[3] Кръстоносците виждали опасност в създаде-

[1] Patr. Lat., t. 215, lib. VI, litt. 102.
[2] Patr. Lat., t. 215, lib. VI, litt. 48.
[3] Patr. Lat., t. 215, lib. VI, litt. 100.

ните между тях и венецианците отношения. Маркизът, използувайки същите думи, с които папата си беше послужил в писмото[1] със съвети да бъдат внимателни, за да не се стигне до разпръсване на кръстоносната войска, иска от папата съгласие да не се прави достояние на венецианците сполетялото ги отлъчване. Показването на тях писмото за отлъчването би предизвикало заплаха от унищожението на войската, е мисълта на маркиза.

С последното писмо[2] от цялата серия относно случая със Зара папата изразил на кръстоносните първенци своята скръб от всичко станало, печално за самия папа, за кръстоносците и за всички християни. Радвал го само фактът, че те съзнали прегрешението си и, след покаянието си, обещали с готовност да изпълняват папските поръчения. Искал от кръстоносците истинско покаяние. Изложил им вече няколкократно изтъкнатата забрана да нападат християнски земи и настоял венецианците да бъдат уведомени за отлъчването. Основната мисъл на папата е — кръстоносците да не се занимават със странични работи, а да заминат в помощ на светата земя. С това писмо приключва въпроса по превземането на Зара.

Отговаря ли създаденото от Вилардуена впечатление — за кръстоносното събиране и пребиваване във Венеция; за съгласието и спогодбата на кръстоносните ръководители да се нападне Зара; за самото нападение на християнския пристанищен град и за трудностите, в които кръстоносци и венецианци изпаднали — на това, което дават другите извори и главно папската кореспонденция? Прикрива ли маршалът развитието на нещата, съзира ли се някаква умишленост в неговите съвсем бегли обяснения, има ли в тях преиначавания на известни исторически факти? Или, макар и не подробно, Вилардуен предава вярно хода на събитията и никакво петно не може да помрачи заслугите му и неговата историческа достоверност като най-ценен извор на четвъртия кръстоносен поход?

Последният изследвач и издател на Вилардуена Едмонд Фарал, като изследва внимателно въпроса за отклонението и превземането на Зара и създадените отношения между папата и кръстоносците, прави своето заключение.[3] От начина, по който предава развитието на нещата, Вилардуен не може да бъде обвинен в нищо. Наистина има подробности, които той не разкрива, на първо място трудностите между папата и венецианците, признава споменатият учен и отговаря с въпроса: било ли е това предмет, с който френският автор е трябвало да се занимава? И продължава: „Ако Вилардуен

[1] Patr. Lat., t. 215, lib. VI, litt. 102.
[2] Patr. Lat., t. 215, lib. VI, litt. 101.
[3] Faral, E. Geoffroy de Villehardouin. La question de sa sincérité, стр. 546.

не е навлязъл в подробности, неговото твърдение е в съгласие най-малко със същността на нещата, познати от другаде . . .“

Нека сумираме колкото е възможно по-вярно известното развитие на нещата и нека след това се опитаме да очертаем как точно изглежда върху този фон липсата на някои подробности, която самият Фарал приема.

Вярно е, че кръстоносците се пръснали още от самото начало и че се събрали във Венеция в недостатъчен брой; това се изнася и от други извори. В това отношение обяснението на маршала не може да бъде поставено под съмнение или да му се припише някаква преднамереност. Кръстоносците нямали възможност да съберат достатъчно пари, за да издължат последната вноска и изпълнят договорните условия; това също не може да бъде оспорено. При това така създадено положение кръстоносните ръководители са били поставени в затруднение и са изгубили възможността да имат тежка дума и да играят решителна роля още от самото начало на похода; това също не подлежи на съмнение. Венецианците, изпълнили условията на договора, самоуверени от притежанието на мощната си флота, водени преди всичко от своите политико-стопански интереси, защищавани с несъкрушима енергия, хладен разум и безскрупулност от престарелия, но безкрайно жизнен и деен вожд Енрико Дандоло, овладели положението и хванали здраво в ръцете си кормилото. Нищо не е било в състояние да ги спре.

Папа Инокентий III схванал добре накъде отиват работите. Още от начало, при възкачването си на папския престол, той хранел опасения, че търговските интереси на градовете могат да увредят християнската кауза за освобождаване и овладяване на светите земи. И той предприел своевременно своите постъпки. Специално към Венеция той се обърнал с едно писмо от 3 декември 1198 год., с което забранява доставка на оръжия и каквато и да е помощ на сарацините чрез венециански търговски връзки и венециански търговски кораби.[1] Още веднага след постигане на спогодбата между венецианци и кръстоносци за отправяне срещу Зара, папа Инокентий III, както видяхме, беше се противопоставил за нападението на християнския град. Обаче постъпките на папата не постигнали целта си; дали те са могли да бъдат по-енергични и по-успешни — е друг въпрос. Противопоставянето на папата за отиването в Зара все пак е на лице.

Самият факт, че абатът от Vaux-de-Cernay е говорил непосредствено преди атакуването на градските стени и от името

[1] Patr. Lat., t, 214, lib. I, litt. 539. Nos igitur paterno dilectionis affectu quem ad vos specialiter habemus inducti, sub districtione anathematis prohibentes ne in ferro, stupa, pice, acutis pironibus, armis, galeis, navibus et lignaminibus paratis vel imparatis, vendendo, donando vel commutando sarracenis ministrare subsidium praesumatis. . .

на папата е забранил нападението, говори, че папската забрана е била главната опора на тази част от войската, която е била против сражението срещу християните.

След превземането на Зара папата се явява с поведение, в което са съчетани принципният протест против проливането на християнска кръв и внимателната тактика да не се провали кръстоносното предприятие. Известна благосклонност от негова страна към кръстоносците и третирането им като „принудени от необходимостта" да отидат в Зара са безспорни. Непримиримото папско отношение към венецианците, нежеланието на последните да изпаднат под папски контрол и да пренебрегнат, макар и отчасти, своите политически и търговски интереси пред църковните и светски интереси на папата, създали натегнатост, която все пак не стигнала до крайни предели. Папата не направил всичко възможно, за да накаже и провали венецианската политика, защото, при конкретната обстановка, само чрез взаимодействието на венецианци и кръстоносци походът могъл да продължи и да изпълни целите и надеждите, които той му възлагал. Затова и в последното папско писмо до кръстоносните първенци на първо място се настоява походът да се отправи в помощ на светите земи. Отлъчването на венецианците обаче останало да тежи върху Венеция. Инокентий III, наложил го веднъж, не е могъл и не е искал да отстъпи.

Тази е същността на въпроса, който отклонението и превземането на Зара създали. Тя наистина не е съвсем далечна и непримирима с впечатлението, което Вилардуен оставя. Обаче някои негови премълчавания не могат да бъдат отминати, без да бъдат отбелязани като характеристика за неговата достоверност. Кои са те?

1. Вилардуен отминава без да охарактеризира пребиваването, наложено на кръстоносците на остров Свети Никола, което други извори, както видяхме, представят в твърде черни краски.

2. Не споменава нищо за папската забрана да се нападат християнски земи и в частност Зара. Ако дори приемем, че тази забрана не е била известна на обикновените кръстоносни участници още във Венеция и ако до пристигането пред пристанището и стените на Зара те са били в неведение за делото, което им предстояло, едва ли един от най-видните дипломати на кръстоносното ръководство, какъвто е бил френският маршал, се е намирал в същото положение. Думите на абата от Vaux-de-Cernay са косвен и бегъл намек за папското отношение. Обаче аз не намирам, както смята Едмонд Фарал,[1] че чрез устата на един участник Вилардуен разкрива достатъчно папското становище, което е било от голямо

[1] Faral, E. Geoffroy de Villehardouin. La question de sa sincérité, стр. 541.

значение и създало по-нататъшни трудности и грижи на кръстоносните първенци. Ако не в предишния си разказ, то при разказването на нападението на Зара или след това Вилардуен би могъл и би трябвало да разкрие това папско отношение.

3. Вилардуен изнася, че отрицателното папско отношение по повод превземането на Зара е било променено веднага след явяването на кръстоносната делегация в Рим. Че папата е показал снизходителност и склонност към уреждане отношенията си с кръстоносците, личи от самото писмо, което той, както видяхме, е писал.[1] Обаче въпросът все пак не е бил уреден, затова свидетелствува следващата кореспонденция.

4. Френският автор не разкрива причините за изоставането на Бонифаций Монфератски и за неговото явяване в Зара след превземането на града.

5. Вилардуен също така не споменава за екскомуникацията (отлъчването), на която кръстоносците били подложени след превземането на християнския град. Той само се задоволява да каже, че папата бил се разсърдил. Той бърза да изнесе новината за опрощаването, което било издействувано лесно от папата.

6. В разказа на маршала липсва също така и най-малък намек за отлъчване на венецианците.

Случайни ли са всички тези премълчавания, или известна умисъл се крие зад тях?

Вярно е, че пропуските не са от естество да изменят из основи разбирането на същността на проблемата върху първото отклонение на четвъртия кръстоносен поход. Ние бихме се съгласили с Едмонд Фарал, че Жофроа дьо Вилардуен не може да бъде обвинен открито в лъжа върху съществени факти. Той пише твърде умело и една благоприятна критика би могла да намери в неговото описание на отклонението удобни за защита елементи. Обаче без предразположеност към снизхождение пропуските и липсата на подробности отразяват най-вярно отношението на маршала към превземането на Зара като такова на виден кръстоносен участник, дипломат и историк. Участвувал дейно в изготвянето на договора с Венеция в 1201 год., чувствуващ може би своята морална отговорност за договора и невъзможността той да бъде изпълнен от кръстоносците, Вилардуен е приел отиването в Зара като спасителен изход. Видял у венецианците точни изпълнители на договора, той не намира, че има в нещо те да бъдат обвинявани. Затова никакъв укор или недоволство не се съзира у Вилардуена срещу Адриатическата република, нейните жители и нейния дож. Убеден, че е било не-

[1] Patr. Lat., t. 214, lib. V, litt, 162.

възможно да бъде избегнато нападението на Зара, френският автор се старае да разкаже нещата колкото е възможно по-благоприятно осветлени, защото, естествено е, той не е могъл, описвайки събитията, да измени становището си като историк от това на участник. Така избягването на подробности идва да смекчи пред историята неприятностите, които били създадени за кръстоносното ръководство. Тази е основната тенденция на Вилардуена, тя се покрива със становището на кръстоносното ръководство.

В случая не се касае да бъде хвърлена сянка върху съчинението на маршала или упрек върху самия него, както Бедие[1] и Фарал[2] схващат въпроса, а да бъдат поставени произведението и авторът на вярно място от историческата критика. Много трудно, дори невъзможно е на един участник, взел страна в едно дело, да го разказва без влияние на собственото си предразположение. Положителното у Вилардуена не би трябвало да бъде отричано. То е, че въпреки всичко маршал Жофроа само премълчава и нюансира вместо да прибегне към съществени преиначавания.

[1] Вж. настоящата работа, стр. 15.
[2] Вж. настоящата работа, стр. 15—16.

III. ОТКЛОНЕНИЕ КЪМ КОНСТАНТИНОПОЛ. МЛАДИЯТ АЛЕКСИЙ, ФИЛИП ШВАБСКИ, ПАПАТА И ОТКЛОНЕНИЕТО

а. Алексий, неговите предложения и договорът с кръстоносците

По времето, когато първото отклонение на кръстоносната войска от Венеция се е подготвяло, нападението на Зара е било извършено и трудностите, свързани с него, били преодолявани, назрявали нови събития. Тези събития трябвало да отправят похода към нова и неочаквана за всички, или поне за огромната кръстоносна маса цел — византийската столица Константинопол. Ето как Жофроа дьо Вилардуен разказва събитията.

Кръстоносците се намирали във Венеция. Дожът и множество венецианци приели кръста и се заели с кръстоносното дело. Споразумението между кръстоносните ръководители и Венеция за взаимно отправяне срещу Зара било постигнато. Тогава се случило, според френския автор, „едно от най-големите чудеса“[1]. Той разказва за станалата в Константинопол насилствена промяна на императора: Исак Ангел бил свален, хвърлен в затвор с извадени очи, а неговият брат Алексий, който извършил превратa, заел императорския престол. Затворен бил също и синът на Исака-Алексий. Последният обаче успял да избяга, пътувал на кораб и стигнал до морския град Анкона на адриатическото крайбрежие. Оттам се отправил към Германия при своя зет Филип Швабски, германския крал. Минавайки през Ломбардия, той се спрял във Верона. Тук видял кръстоносци, които отивали да се присъединят към кръстоносната войска във Венеция[2].

Младият Алексий бил посъветван от своите хора, които му помогнали в бягството и пътували с него, да се обърне към кръстоносната войска. Тя била съставена от „най-добрите хора и най-добрите рицари на света“, които отивали „отвъд морето.“ Алексий трябвало да им поиска помощ, срещу която да изпълни поставените от тях условия.[3] Когато неговите пратеници се явили във Венеция и пледирали каузата му, учудването на бароните било голямо. Те отговорили: „Ние чухме това, което казахте; ще изпратим послание до крал Филип с

[1] Villehardouin, пос. съч., т. I, стр. 70, пар. 70.
[2] Villehardouin, пос. съч., т. I, стр. 70—72, пар. 70.
[3] Villehardouin, пос. съч., т. I, стр. 72, пар. 71.

него (Алексий, бел. Б. Пр.), където и той отива. Ако той желае да ни помогне да отидем в земята отвъд морето, ние ще му помогнем да завладее земята си; ние знаем, че тя е била отнета несправедливо от него и от неговия баща". Били изпратени пратеници в Германия при наследника на Константинопол и при крал Филип[1].

По-нататък Вилардуен споменава за Алексий и за неговите предложения след превземането на Зара. Петнадесет дни след като градът бил превзет дошъл маркиз Бонифаций Монфератски, а след още други петнадесет пристигнала делегацията на Филип и Алексий от Германия. Предложенията били направени във форма на договор, който пратениците имали пълно право да сключат. Те се явили едновременно пред кръстоносните барони и венецианския дож в неговия дворец. Заявили, че са изпратени от крал Филип и от неговия зет, сина на Константинополския император[2]. Срещу кръстоносната помощ, за да се върне в Константинопол, Алексий предлага:

1. Да постави Византийската империя в подчинение на Рим;

2. Да даде двеста хиляди марки и да достави продоволствия на всички във войската, нисши и висши;

3. Да отиде сам той във Вавилон (en la terre de Babilloine) или да изпрати (ако кръстоносците предпочитат) десет хиляди души на свои разноски. Да извършва тази служба в продължение на една година;

4. Да поддържа през целия си живот 500 рицари в земята отвъд морето на свои разноски, за отбрана[3].

Разногласията, или по-скоро съпротивата на кръстоносците, както Вилардуен сам изнася, били големи. Начело на противниците да се отиде във Византия бил пак абатът от Vaux-de-Cernay; техните аргументи били, че това означава ново отправяне срещу християни и че то не било целта на тяхното пътуване. Те настоявали за отправяне към Сирия[4].

Защитниците да се приеме предложението твърдели,— че най-целесъобразно отправяне към земята отвъд морето и нейното подпомагане могли да станат през Вавилон или Гърция; че предложеният случай бил извънредно изгоден и че отказ-

---

[1] Villehardouin, пос. съч, т. I, стр. 72, пар. 72.

[2] Villehardouin, пос. съч., т. I, стр. 90—92, пар. 91.

[3] Villehardouin, пос. съч., т. I, стр. 92—94, пар. 93: „Tot premierement, se Diex done que vos le remetez en son heritage, il metra tot l'empire de Romanie a la obedïence de Rome, dont ele ere partie pieça. Apres il set que vos avez mis le vostre et que vos iestes povre: si vos donra. II. .C. .M. mars d'argent, et viande a toz cels de l'ost, a petiz et a granz. Et il ses cors ira avec vos en la terre de Babilloine ou envoiera, se vos cuidiez que mielz sera, a toz .X. M. homes a sa despense; et cest servise vos fera par un an. Et a toz les jors de sa vie tendra .V .C. chevaliers en la terre d'oltremer, si les tendra al suen".

[4] Villehardouin, пос. съч., т. I, стр. 94—96, пар. 95.

ването от него щяло да бъде непростимо[1]. Маркиз Бонифаций, граф Балдуин, граф Луис, граф Хуго от Сен Пол били решително за отиване към Константинопол и сключили предложения договор[2]. Сам Вилардуен изнася, че от страна на френските барони само дванадесет души дали клетва за изпълнение на договора; повече не могли да се намерят. При така изложените от маршала случайно стекли се обстоятелства било наложено и утвърдено, против волята на мнозинството от кръстоносците, отправянето на четвъртия кръстоносен поход към Византия със своите големи последици.

Това обяснение на Вилардуена в научните спорове върху основните проблеми на похода е било отхвърляно, както видяхме, от учените, които поддържаха „теорията на преднамерeността." Едно доказано отхвърляне наистина би нанесло тежък удар върху достоверността и стойността на Вилардуена като основен исторически извор на кръстоносното предприятие.

Ето изворните данни, които представят развитието на нещата в по-друга светлина:

Авторът на Gesta Innocentii пише, че веднага след избирането му за водач на кръстоносната войска маркграфът ският маркиз Бонифаций се отправил от Франция за Германи при крал Филип Швабски. Говорело се, че там той водил я Филипа разговори за връщането в Константинопол на младияс Алексий. По-късно, когато маркизът се явил пред папата, се опитал да му говори по този въпрос. Тъй като папата не се показал наклонен да разисква, опитът бил изоставен.

Ето и самият текст на Gesta, който заслужава да бъде изнесен:

Unde caeteri comites et barones, cum consilio regis Franciae, vocaverunt Bonifacium, marchionem Montisferrati, et eum sic ducem Christiani exercitus praefecerunt, tradita ex majori parte pecunia, quam pro subsidio terrae sanctae comes memoratus congregaverat. Ipse vero de Francia per Alemaniam transitum fecit; ubi cum Philippo, duce Sueviae, qui se regem gerebat, dicebatur habuisse tractatum, ut Alexium sororium suum, filium videlicet Isachii, quondam Constantinopolitani imperatoris, cuius sororem ipse Philippus duxerat in uxorem ac se de captivitatis ergastulo fugientem, reduci faceret ad Constantinopolim ab exercitu Christiano ad obtinendum imperium Romaniae. De quo cum idem marchio ad summum pontificem accessisset, caepit agere a remotis; sed cum intellexisset ipsius animum

[1] Villehardouin, пос. съч., т. I, стр. 96, пар. 96.
[2] Villehardouin, пос. съч., т. I, стр. 98, пар. 98.

ad hoc non esse directum, expeditis negotiis ad crucis officium pertinentibus, ad propria remeavit[1].

Частично потвърждение на изнесеното в Gesta дава Robert de Clari, като изнася следното: Когато кръстоносната войска се намирала в Зара (през зимата 1202—1203 год.), и то в твърде тежко положение (li pelerin n'estoient mi a aise), венецианският дож Енрико Дандоло говорил пред кръстоносците и им казал, че в Гърция могли да намерят много богата земя, пълна с всякакви блага и продукти, с които могли да се снабдят, ако отидат там[2].

Тогава станал маркизът и казал: „Аз бях по Коледа в Германия, в двореца на моя господар императора. Там имаше един младеж, който беше син на император Исак от Константинопол, комуто един негов брат беше отнел Константинополската империя чрез измяна. Този, който може да има със себе си този младеж, каза маркизът, може да отиде в земята на Константинопол и да вземе провизии и други неща, защото младежът има право над тях"[3].

За това, че Алексий, след бягството си от Константинопол, се е явил най-напред пред папата, свидетелствува писмото на самия папа Инокентий III, писано до константинополския император Алексий III на 16 ноември 1205 год.[4] В това писмо папата пише, че младият Алексий се е явил пред него в присъствието на много братя и на видни знатни от Рим (Alexius olim ad praesentiam nostram accedens, gravem in nostra et fratrum nostrorum praesentia, multis nobilium Romanorum astantibus.[5] Той повдигнал въпроса за несправедливото залавяне, за ослепяването и затварянето на баща му. След това Алексий напуснал Рим и бързо се отправил към вече споменатия Филип (recessit a nobis, et ad praedictum Philippum, sororium suum, concitus propearvit).[6] След като двамата се съвещавали, Филип изпратил свои пратеници без каквато и да е забава (sine qualibet dilatione) до ръководителите на християнската войска, с молба — кръстоносците да се отправят

---

[1] Patr., Lat., Gesta Innocentii, t. 214, гл. 83.

[2] Robert de Clari, пос. съч., стр. 16, гл. 17: „Seigneur, en Grece a molt rike tere et molt plentive de tous biens; se nous poiemes avoir raisnavle acoison d' aler y et de prendre viandes en le tere et autres coses, tant que nous fuissiemes bien restoré, che me sanleroit boins consaus, et si porriemes bien outre mer aler."

[3] Robert de Clari, пос. съч., пак там: „Seigneur, je fui antan au Noel en Alemaingne, a le court mon seigneur l' empereour. Illueques si vi un vaslet qui estoit freres a le femme l' empereur d' Alemaingne. Chus vaslés si fu fix l' empereur Kyrsac de Constantinoble, que uns siens freres li avoit tolu l' empire de Constantinoble par traïson. Qui chu vaslet porroit avoir, il porroit bien aler en le tere de Constantinoble et prendre viandes et autres coses, car li vaslés en est drois oirs."

[4] Patr. Lat., t. 214, lib. V, litt. 122

[5] Пак там.

[6] Пак там.

заедно с Алексий за възстановяването на власт на неправилно лишените от нея.

В Annales Colonienses Maximi[1] за годината 1201 четем: „Алексий, след като неговият баща бил заловен и затворен, бягаш от Гърция, идва в Германия при крал Филип, женен за неговата сестра, и там се бави известно време"...(Per idem tempus Alexius, patre suo eiecto et incarcerato, de Grecia fugiens, venit in Alemaniam ad Phylippum regem, sororium suum, et ibi per aliquod tempus demoratur et honorifice tractatur).

„През същата година графът на Фландрия Балдуин с голяма войска се отправя към Иерусалим" (Eodem anno Baldewinus comes Flandrie cum multo apparatu Iherosolimam tendit . . .).

Тези сведения на изворите се явяват повече или помалко в противоречие с писаното от Жофроа дьо Вилардуен. Естествено, те дават основание да се допусне, че е бил предварително обмислен и създаден план за отправяне на похода към Константинопол, с цел да бъде възстановен на византийския престол насилствено свалениият Исак Ангел и да бъде върнат като престолонаследник неговият син Алексий. Според Gesta, още през зимата на 1201—1202 год. Филип Швабски и Бонифаций Монфератски подготвяли този план за отправянето към Византия. Според Клари, тогава в двореца на Филип в Хагенау бил и младият Алексий, а според Кьолнските анали, избягването на Алексий и явяването му в Германия станало през 1201 год., когато са споменати и други събития. Въз основа на тези сведения беше изградено схващането, че бягството на престолонаследника Алексий е станало през 1201 год. и че престоят му при Филипа бил продължителен. Само от папското писмо до император Алексий III[2] нещата не се разбират така, но е ясно, че младият Алексий се явил преди отправянето си за Германия при папа Инокентий III.

Вилардуен съвсем не разкрива такова развитие на нещата. Въпросът е, дали той премълчава и хвърля погрешна светлина с цел да прикрие преднамерения план за отклонението на похода, или убедителните на пръв поглед сведения на цитираните извори не търпят една научна критика и ще трябва да бъдат поставени под съмнение или напълно отхвърлени?

Руският учен Васильевский в 1879 год. пръв се противопостави и дойде до схващането, че Алексий е избягал не през 1201, а през 1202 год.[3] Tessier, само няколко години по-

---

[1] Annales Colonienses Maximi, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, t. XVIII, стр. 810.

[2] Patr, Lat., t. 214, lib. V, litt. 122.

[3] Васильевскiи, Критическiя и библиографическiя замѣтки, Журн. Мин. Нар. просв., т. 204, 1879, стр. 340 и сл.

късно, в 1884 год., също беше оспорил мнението за бягството в 1201 год.[1] П. Митрофанов[2] прие това схващане и го допълни. Това схващане се поддържа и подчертава напоследък и от Едмонд Фарал.[3]

Ето основанията, чрез които „теорията за преднамерeността", престояването на Алексий на запад от 1201 год. и изработването на план от Филип Швабски за отиване във Византия биват отхвърляни.

Сведението на Gesta[4] за преговори през зимата 1201—1202 год. между Филип Швабски и Бонифаций Монфератски е неясно. Самият автор на Gesta не твърди с положителност за такива преговори, а вмъква съобщението си за тях като научено от мълвата, която го разпространявала, „говорело се". Dicebatur допуска съмнението дори на самия автор на Gesta за уговарянето на план за отклонението към Византия. Най-възможно е това сведение да е съставено въз основа на схващането, което авторът е имал след отклоняването на похода, и да отразява мнението и подозрението му към Филип Швабски и Бонифаций Монфератски, приписани на мълвата. Във всеки случай имаме едно сведение, което не е категорично и чийто автор, въпреки наклонността си, не смее да се заангажира безрезервно и видимо показва липса на собствено доверие.

Сведението на Роберт дьо Клари[5] твърди за присъствието на младия Алексий по Коледа, през зимата на 1201—1202 г. в двореца на Филипа. Срещу мнението, че думите на Клари

---

[1] Tessier, J. Quatrième croisade. La diversion sur Zara et Constantinople, стр. 135—154.

[2] Митрофановъ, П. Измѣненіе в направленіи четвертаго крестоваго похода, Византійскій Временникъ, т. IV, Санктпетербургъ, 1878, стр. 495—497.

[3] Faral, E. цит. съч. стр. 546—547, като обяснява „теорията на преднамереността" на Riant и обвинението срещу Вилардуена в недостоверност, пише: „Действителността на преговорите в Хагенау, изтъкната от Riant, изглежда, че от тогава не е предизвикала съмнения." След това същият се заема да разкаже „истинската история." Действителността на преговорите в Хагенау е била оспорена и отхвърлена от споменатите учени и твърдението на френския учен не е вярно. Фарал не цитира нито Василевский, нито Митрофанов, така че, възможно е, той да не познава техните работи. А начинът, по който той доказва бягството на Алексий през 1202 год., не е различен от този на Tessier и Василевский. Затова Faral би могъл да се осведоми от печатаната на френски византийска история на Vasiliev, A. A. Histoire de l'Empire Byzantin, t. II, Paris, 1932, стр. 106. Bédier, J. цит. статия, Revue de France, IIIème année, t. II, 1923, стр. 711—721, въпреки защитата на Вилардуеновата достоверност и искреност, не отрича преговорите в Хагенау.

Pauphilet, A. в статията си Sur Robert de Clari, Romania, t, 57, № 227, 1931, стр. 289—311, придържайки се към Riant, пише за преднамереността и умението на Жофроа дьо Вилардуен да извърта нещата.

[4] Patr. Latina, Gesta Innocentii, t. 214, гл. 85.

[5] Robert de Clari, пос. съч., стр. 16, гл. 17.

са достоверни, се бе опълчил на времето си Natalis de Wailly[1]. Основанието му беше, че историята на Клари съдържа много грешки и че нейната достоверност изобщо е много по-съмнителна от тази на Вилардуена и в много случаи критически научно опровергана.

Същото мнение, поддържано от тогава насам, се поддържа сега и от Едмонд Фарал. Той изтъква и следното основание: „Роберт дьо Клари принадлежеше към групата на фламандците, които не бяха благоразположени към Бонифаций".[2]

Хрониката на Клари наистина съдържа много грешки. Това е факт, който всички учени, които са се занимавали с него или са го използували, са констатирали. Тези грешки са особено чести, когато Клари описва събития, народи и лица, които са му били малко познати или които не е могъл да наблюдава. В замяна на това у Клари липсва преднамереност, стремежът му към достоверност е искрен, но, поради липса на информираност, твърде често несполучлив.[3]

Възможно е в цитирания пасаж Клари да греши, когато приписва на Бонифаций Монфератски думите, че е видял Алексий при Филипа Швабски. Паметта му, при възстановяването в последствие на спомените си за станалото, е могла да му изневери. Това трябва да се има пред вид. Обаче тенденцията е правилно схванатa — както дожът на Венеция Енрико Дандоло, така и водачът на кръстоносците — маркизът, са настоявали да се отиде в Константинопол.

На друго място в историята си Клари пише,[4] че Бонифаций е държал повече от всички други да се отиде в Константинопол — li marchis de Monferras y metoit plus paine que nus qui y fust d'aler en Coustantinoble.

По-късно, когато Клари е трябвало да събере спомените си и да предаде за историята развитието на цялото кръстоносно предприятие, имайки пред вид наклонността на маркиза и влиянието му да се отиде във Византия, му е приписал и цитираните думи. От тях се разбира, че Бонифаций Монфератски, Филип Швабски и младият Алексий са се срещали в Германия. Против достоверността на

---

[1] Вж. критиката на Natalis de Wailly, в неговото издание на Вилардуена върху достоверността на хрониката на Роберт дьо Клари като исторически извор, стр. 440—448.

[2] Faral, Е. цит. съч., стр. 553.

[3] Върху Robert de Clari вж.: Klimke, Die Quellen zur Geschichte des vierten Kreuzzuges, Breslau, 1875, стр. 6—19; вж. увода в цитираното издание на Клари от Philippe Lauer, Paris, 1924, стр. VIII—XI.; Pauphilet. A. Sur Robert de Clari, Romania, t. 57, №227, 1931, стр. 289—311. За Клари като извор за българската история вж. Примов, Б., Роберт дьо Клари и отношенията между България и Латинската империя, — Годишник на Соф. универс., истор. фил. ф-т, XLIII. 1946—1947, стр 1—39

[4] Robert de Clari, пос. съч., стр. 32, гл. 33.

Клари за присъствието на младия Алексий през зимата 1201—1202 год. при Филип Швабски в Германия говори и неговото по начало неправилно твърдение относно намесата на Алексий и отправянето на кръстоносците към водите на Босфора. Клари пише, че не Алексий се е обърнал към кръстоносците и е потърсил от тях сътрудничество и помощ, а че последните са изпратили в Германия двама рицари, за да отидат при византийския престолонаследник и да му предложат кръстоносна помощ за извоюване на неговото право.[1]

Сведението на Кьолнските анали, макар да споменава бягството на Алексий в 1201 год., не може да бъде прието без съмнение, тъй като в същата година то включва редица събития станали както през 1201, така и през 1202 год.[2] Освен това през същата година (eodem anno), чегем в аналите, фландърският граф Балдуин се бил отправил за Иерусалим. А отправянето му на поход към Венеция, както е известно, е станало през 1202 год. Несигурността на всички тези сведения е на лице, съмнението — оправдано, дори без наличността на други основания. Обаче има такива основания, които достатъчно убедително опровергават Gesta, Клари и Кьолнските анали.

Според цитираното писмо на папа Инокентий III до византийския император от края на 1202 год.,[3] пътуването на Алексий на запад става под натиска на една налагаща се бързина. Явяване при папата, бързо отправяне (concitus) при Филип Швабски, съвещания, незабавно (sine qualibet dilatione) отправяне на пратеници при кръстоносните първенци. Могъл ли е ходът на действията да се развие с такава бързина, ако Алексий още в 1201 год. се намираше на Запад, и необходима ли е била тя?

Никита Хониат в своята история описва как Алексий е избягал на Запад, как е пристигнал в Сицилия и как се е отправил оттам при сестра си и зет си в Германия.[4] Преди флотата да отплува от Венеция, изнася Никита, Алексий се явил пред кръстоносците и венецианците.[5] Васильевский[6] изтъкна, и след него Едмонд Фарал[7] потвър-

---

[1] Robert de Clari, пос. съч., стр. 30, гл. 30: „. . . si fisent li croislé atirer deus chevaliers molt bien et molt belement, si les envoierent en Alemaigne pour chu vaslet, qu' il venist a aus, et se li manderent qu' il li aideroient sen droit a conquerre; вж. в същото издание на Clari увода на Ph. Lauer, стр. XI; като изтъква и други грешки на Клари, Lauer пише: „той не е по-добре осведомен за искането на помощ, отправено до кръстоносците от младия Алексий, и в своя разказ обръща ролите."

[2] Вж. MGH, SS, т. XVII, стр. 810; също Edmond Faral, цит. съч., стр. 548—549.

[3] Patr. Lat., t. 214, lib. V, litt. 122.

[4] Nicetas Choniates, ed. Bonnae, p. 711_9—712_8.

[5] Nicetas Choniates, ed Bon. 714_{22}—715_{21}.

[6] Васильевскій, Критическія и библиографическія замѣтки. Журн. Мин. нар. просв., т. 204, 1879, стр. 340 и сл.

[7] Faral, E. цит. съч., стр. 549—552.

ди, че бягството на младия Алексий е станало през 1202 г., въз основа именно на Никита. Проследявайки реда на събитията, които Никита разказва, имайки пред вид събития с определена хронология, те установяват между другото, че Алексий е избягал след бунта на Камица, станал в 1202 г. Освен това Никита свързва Алексиевото бягство със заминаващата от Венеция кръстоносна войска, разказани непосредствено едно след друго.

Към изнесеното се прибавя още едно изворно указание, което недвусмислено поставя бягството на Алексий по време на заминаването на кръстоносците от Венеция, а именно краткото и ясно сведение в Chronicon Roberti Autissiodorensis.[1] Избягването на Алексий от Гърция е станало по същото време, когато кръстоносците почвали своето пътуване „Is (Alexius) tandem liberatus a vinculis et elapsus de Grecie finibus, eo tempore quo peregrini nostri votivum iter aggressi sunt quibusdam de nostris in Italiam veniens in occursum apparuit".

Критично използуваните изворни сведения идват да потвърдят същността на разказаното от Жофроа дьо Вилардуен върху бягството и явяването на Алексий в Италия. Френският автор не може да бъде обвинен, че умишлено, желаейки да подсили случайния характер, представя явяването на Алексий и първото му обръщане до кръстоносците от Верона като изненада и дори чудо. Когато кръстоносците се намирали във Венеция, готвейки се да се отправят към Зара, явяването на Алексиевите пратеници, няма основание да се съмняваме у Вилардуена, е отправило първите кръстоносни погледи към Константинопол. Че това е било много добре дошло за Енрико Дандоло и за венецианската политика, че Бонифаций Монфератски е видял откриването на една желана от него възможност, че обедняхлите и жадни за богатства кръстоносни барони са били примамени от многообещаващите предложения на Алексий — всичко това е факт, който никой не би могъл да отрече. Дали още във Венеция и след това в Зара „светите земи" са били вече изоставени от мисълта на кръстоносните първенци като цел на похода, въпреки че отиването в Константинопол е било оправдано само като средство, за да бъде постигната предначертаната цел, едва ли историческата критика би могла да установи.

Сведението на Жофроа дьо Вилардуен за неочакваното явяване на Алексий в 1202 г. обаче не може да бъде гледано с подозрение и маршалът не може да бъде обвиняван в преиначаване на историческите факти.

---

[1] Chronicon Roberti Autissiodorensis, MGH, SS, t. XXVI стр. 265.

б. Папата и отклонението към Константинопол

Когато първото кръстоносно отклонение към Зара беше подготвяно, папа Инокентий III, както беше изтъкнато, беше изразил своето отрицателно отношение. Когато превземането на християнския град беше свършен факт, папата беше протестирал енергично и беше отлъчил главните виновници — венецианците. Жофроа дьо Вилардуен не описва подробно какво е било отношението на Инокентий III към превземането на Зара и какви са били постъпките, които той е предприел. Той е имал съображения, както видяхме, едни неща да премълчи, а други да спомене съвсем накратко.

Какво е било отношението на папа Инокентий III, когато второто отклонение на похода е било подготвяно? Противопоставял ли се е пак, как е изразил своето становище и как е гледал той на отправянето на четвъртия кръстоносен поход към водите на Византия и вековната нейна столица? Какво от своя страна пише и какво впечатление оставя по въпроса в La conquête de Constantinople Жофроа дьо Вилардуен?

Без да споменава каквото и да е за папата и за неговото отношение, Вилардуен пише, че първото условие на младия Алексий, което той ще изпълни, ако бъде подпомогнат от кръстоносците да се върне в Константинопол, е „да постави цялата Византийска империя в подчинение на Рим, от който тя била отделена" — il metra tot l'empire de Romanie a la obedïence de Rome, dont ele ere partie pieça).[1]

Когато абатът от Vaux-de-Cernay станал да говори от от страна на тези, които не приемали предложенията на Алексий, казал, че приемането означавало отправяне срещу християни, което не било кръстоносната цел.[2] Непосредствено преди нападението на градските стени на Зара същият абат се беше противопоставил с думите, че „забранява нападението на града от името на папата в Рим".[3] Чрез неговата уста Вилардуен косвено и съвсем бегло беше изразил папското запрещение да се напада християнският град. При решението да се отиде в Константинопол самият абат не си е послужил, според Вилардуена, с аргумента, че отиването в Константинопол е противно на папската воля и забранено от Инокентий III.

На 18 юли 1203 год. нападението на венецианци и кръстоносци срещу Константинопол се увенчало с успех. Презнощта император Алексий III избягал от столицата, Исак Ангел бил възстановен на императорския трон.[4] Изпрате-

---

[1] Villehardouin, пос. съч., т. I, стр. 92, пар. 93.
[2] Villehardouin, пос. съч., т. I, стр. 96, пар. 95.
[3] Villehardouin, пос. съч., т. I, стр. 84, пар. 83.
[4] Villehardouin, пос. съч., т. I, стр. 170—184, пар. 170—182.

ният начело на кръстоносната делегация маршал Жофроа дьо Вилардуен поискал от възвърнатия на престола император да приеме, че ще изпълни условията от договора на своя син, първото от които беше подчинението на Византийската империя на Рим. Императорът приел.[1]

Отношенията между гърци и латинци не се развили така, както било предвидено и уговорено. Исак Ангел и Алексий IV, като възстановили властта си, не се погрижили и протакали да изпълнят договорните условия. Към края на януари 1204 год. Алексий V Дука Мурзуфъл взел насилствено властта; Алексий IV бил удушен, а баща му Исак, като не могъл да понесе станалото, умрял.[2]

Кръстоносните ръководители оправдавали отиването във Византия с моралното задължение да поправят една неправда — да върнат на власт законните владетели Исак Ангел и Алексий VI. Сега, след тяхното ново насилствено сваляне и тяхната смърт, ново завладяване на византийската столица се очертало като необходимо. Византийците трябвало да бъдат принудени да изпълнят условията на Алексий. Моралното оправдание да се почне ново нападение било подсилено от постъпката на Мурзуфъл.

Вилардуен предава по следния начин съвещанието на венецианци и кръстоносни първенци, при което главните духовни участници изразили както своето одобрение, така и становището на папата. Научили за станалия в столицата преврат, „бароните от войската и дожът на Венеция се събраха на съвещание; епископите и цялото духовенство присъствуваха. Цялото духовенство беше съгласно (и всички, които имаха власт от страна на папата, показаха на бароните и на кръстоносците), че този, който е извършил такова убийство (отнася се за Алексий V Дука Мурзуфъл, бел. Б. Пр.), няма право да владее земята... Затова ние ви казваме, заявиха духовниците, че нападението е справедливо и оправдано; ако имате доброто намерение да завладеете земята и да я подчините на Рим, вие ще получите обещаната от папата индулгенция (опрощаване), всички, които загинете изповядани". Вилардуен добавя: „знайте, че това беше голямо окуражаване за бароните и кръстоносците".[3]

---

[1] Villehardouin, пос. съч., т. I, стр. 188—192, пар. 186—189.

[2] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 20—22, пар. 221—223.

[3] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 22—24, пар. 224—225 „Lors pristrent li baron de l'ost et li dux de Venise un parlement. Et si i furent li evesque, et toz li clergiez. A ce s'acorda tous li clergiez, et cil qui avoient le commandement de l'apostoille, et mostrerent as barons et as pelerins, que cil qui tel murtre faisoit n'avoit droit en terre tenir. . . „Por quoi nos vos disons, fait li clergiez, que la bataille est droite et juste. Et se vos avez droite entention de conquerre la terre et metre a la obedience de Rome, vos arez le perdon tel cum l'apostoille le vos a otroié, tuit cil qui confés i morront." Sachiez que ceste chose fu granz confors as barons et as pelerins."

След това венецианци и кръстоносци подготвили и провели второто нападение над Константинопол, което се увенчало с успех. На 13 април 1204 год. представителите на Запада влезли във византийската столица, за да прекъснат за 57 години живота на Византийската империя, пряка наследница и непрекъсната до тогава продължителка на императорската традиция на древния Рим.

Съвсем бегли, странични сведения на Вилардуена, както видяхме, показват интересите на римския папа към превземането на Константинопол. Какво в същност е било папското отношение към кръстоносците, когато походът към водите на Босфора е бил замислян и провеждан?

Инокентий III още преди превземането на Зара беше възприел и изразил едно от най-важните си становища към похода: че кръстоносците не трябва да нападат християнски земи, освен при изключителни случаи, когато от християнска страна те срещнат пречка да провеждат своето дело за освобождаването на „светите земи". Една от първите задачи на папското дело изглеждала да помогне със всичките си сили на Сирия и Палестина и на християните на изток срещу опасността от мюсюлманите, която наново ги застрашавала. Затова той действувал и желаел от сърце успеха на четвъртия кръстоносен поход. Този поход трябвало да укрепи и разшири християнските владения на Изток и с това да наложи и разпространи папската власт. Последното постижение било главната цел на Инокентий III.[1]

Когато в развоя на похода били засегнати отношенията на Запада с Византия и самият поход бил насочен към византийската столица, папата трябвало да използува похода и в служба на своята политика спрямо Константинопол. Не би могло да се каже, че той е изоставил изведнъж първоначалната цел — Сирия, и я заместил с Константинопол. Успехът на похода е бил преди всичко ръководното начало на Инокентия. Затова той трябвало да се примири с известни наложени от необходимостта неща. Той се стараел да дава вид, че държи преди всичко за първата цел на похода, обаче той трябвало да се съобразява с обстоятелствата и да води реална политика. Така той беше почнал още при първото отклонение в Зара.

Отношенията на Инокентий III към Византия се характеризират с желанието на папата да установи властта си над Константинопол. Обаче нападателната политика на германските императори Хохенщауфени към Източната империя, макар и насочена срещу империята, към която папата също отправял своя поглед, му се виждала твърде опасна.

---

[1] За източната политика на папа Инокентий III, специално към „светите земи" вж. Luchaire, Ach. Innocent III. La question d'Orient. Paris, 1907, стр. 1—75.

По време на император Хенрих VI, в края на XII век, германската политика, която заплашвала Византия, била не малко отегчителна и опасна за самите папи. Инокентий III още в 1198 год., веднага след качването си на папския престол, си поставил за цел да заздрави папската власт най-напред в самата Италия, като нанесе удар на германското влияние на Хохенщауфените. За тази цел срещу брата и наследника на Хенрих VI — Филип Швабски, папата поддържал Оттон от Брауншвайг, избран за император от една част от германците. Що се отнася до Хохенщауфените, противни както на византийския император Алексий III, така и на римския папа Инокентий III, допирни точки и общи интереси свързвали представителя на папската власт с носителя на източната императорска корона. Те именно били причината—папата и императорът да започнат преговори за възстановяване единството на християнския Изток и Запад. Целите на двамата обаче били различни: папата искал да наложи властта си над Константинопол, а императорът търсел подкрепата на Рим, за да запази своята независимост от опасната политика на германските императори. Затова и до положителен резултат не се стигнало.[1]

Тези тенденции в политическите отношения между Византия, папския престол и Хохенщауфените би трябвало да се имат пред вид, за да разберем смисъла и намеренията в конкретните ходове на папа Инокентий III и император Алексий III по времето, когато четвъртият кръстоносен поход отправял своите участници на Изток.

Алексий III, като разбрал накъде отиват работите, предвиждайки насочването на кръстоносните оръжия срещу Константинопол, побързал да пише на папата. Той искал да получи осведомления и, ако е възможно, да отклони готвения удар. Той изпратил при папата и свои пратеници. Тази постъпка на Алексий III ни става известна от отговора на самия папа чрез писмо от 16 ноември 1202 год.[2] Папският отговор характеризира вярно папската политика. Той съдържа вече изнесеното обяснение[3] за явяването на младия Алексий пред самия папа в присъствието на духовни и светски първенци. Папата предава, подчертавайки думите на младия Алексий, обвинението на последния срещу император Алексий III — asserens quod patrem eius injuste ceperis, et feceris etiam excaecari.[4] Обяснява отиването на Алексий при

---

[1] За отношенията между Алексий III и папа Инокентий III вж. Norden, W. Das Papsttum und Byzanz, Berlin, 1903, стр. 133—152; Васильев, А. А. Византия и крестоносцы, Петербург, 1923, стр. 70—71; Vasiliev, A. A. Histoire de l'Empire Byzantin, t. II, Paris, 1932, стр. 97—98.

[2] Patr. Lat., t. 214, lib. V, litt. 122.

[3] Вж. настоящата работа, стр. 38—39.

[4] Patr. Lat., t. 214, lib. V, litt. 122.

Филип Швабски и предложенията на последния до кръстоносците да отидат в Константинопол, за да възстановят лишените от власт баща и син срещу изгодни условия от страна на Алексий.

Ръководен от своите интереси към Константинопол, по-нататък папата обяснява положението, в което кръстоносците изпаднали, след като получили предложенията на Филипа и Алексий. Той подчертава обаче върховната и решителна своя роля. Кръстоносните барони, според папата, като обсъдили, отговорили на пратениците, които направили предложенията, че при такъв един труден въпрос те не могли сами да направят нищо без папско решение и одобрение. Затова те решили да се посъветват с папата и поканили папския легат кардинал Петър да отиде в Рим и да се осведоми за папската воля. Кардиналът се явил пред папата и обяснил подробно развитието на нещата. Когато пратениците на Алексий III щели да се явят пред папата, последният щел да се съветва със своите братя и да вземе благоприятно за императора решение. Но, продължава папата, мнозина ще бъдат на мнение да се вземе благосклонно становище към предложенията (до кръстоносците), тъй като гръцката църква е твърде малко благоразположена и послушна на апостолския престол.

По-нататък, като изтъква своите заслуги, че е противопоставил срещу опасния за Византия Филип Швабски Отон от Брауншвайг, Инокентий III иска от Алексий III бърз отговор и действия вместо думи.[1]

Целта на папата е ясна: той изтъква с умела хитрина от една страна своето доброжелателство към византийския император; не пропуща от друга страна да го заплаши с отправянето на кръстоносците, за да ликвидират неговата незаконна императорска власт. Спасителната стъпка на Алексий III е да подчини Византия духовно на римския понтифекс, за да отстрани надвисналата над империята опасност от западните феодали и Венеция. За да подсили авторитета, властта и ролята си при вече замисляното отклонение на похода към Костантинопол, Инокентий III изтъква себе си като най-важен

[1] Ето самите най-съществени в случая пасажи на писмото: Caeterum, dicti principes deliberato consilio responderunt, quod, cum in tam arduo negotio sine mandato et auctoritate nostra non possent procedere nec deberent, nos valebant consulere super his ac exinde praestolari nostrae beneplacitum voluntatis, inducentes dilectum filium nostrum, Petrum, tituli Sancti Marcelli presbyterum cardinalem, qui cum eis transfretare debebat, ut ad praesentiam nostram rediret et super praedictis omnibus nostram inquireret voluntatem. Verum idem cardinalis ad praesentiam nostram accedens, omnia nobis curavit proponere diligenter; et cum nuntii tui ad nostram accesserint praesentiam, super his cum fratribus nostris habebimus tractatum et illud statuemus quod tibi poterit merito complacere; quamquam plures asserunt quod huiusmodi postulationi benignum deberemus praestare favorem, pro eo quod Graecorum Eccles ia sit apostolicae sedi minus obediens et devota.

фактор в развитието на похода. В същност, както при първото отправяне към Зара, папата не е могъл да играе решителна роля — да промени развоя на похода. Той само се е задоволявал чрез умели постъпки да пази своя авторитет и своята видима принципност и да предотврати разпръсването и унищожението на войската, а заедно с това и на цялото кръстоносно дело. Разглежданото писмо е по-ценно като документ за естеството на папската политика към Византий, отколкото като указание за папската власт над ръководителите на кръстоносната експедиция.

Кардиналът Петър от Капуа напуснал Венеция, както видяхме, поради натегнатите отношения с венецианците, преди всичко относно отклонението към Зара. Докато кръстоносците били във Венеция, въпросът за отиването в Константинопол не се поставял още. Тогава на пръв план изпъкнало отиването в Зара и нито папата, нито кръстоносните ръководители били предприели постъпки относно отправяне на похода към столицата на Византия.

Обаче след превземането на Зара, когато били разменяни между кръстоносците и Инокентия III писма за уреждане на натегнатите отношения и за кръстоносното опрощаване, папата изрично подчертал своята забрана да се нападат християнски земи.[1] А по-късно, през пролетта на 1203 год., в писмото си до маркиз Бонифаций Монфератски, като продължава да настоява да не се нападат християнски земи, папата ясно изразява становището си относно отклонението към Константинополската империя.[2] Той изрично забранява на кръстоносците да завземат и плячкосват Византия, под предлог, че не била подчинена на апостолския престол и че константинополският император бил заел насилствено властта, след като отстранил и ослепил своя брат. „Не е ваша работа, пише понататък Инокентий III на водача на похода маркиз Бонифаций Монфератски, да съдите тези или други постъпки на императора или неговите хора, не за това приехте кръстния знак..."[3]

Папата продължава да настоява, че целта е да се помогне на „светите земи", където кръстоносците трябва да се отправят, за да отмъстят неправдата срещу кръста. Папското отношение към отиването във Византия е отрицателно по принцип и цитираното писмо не позволява да смятаме, че

[1] Patr. Lat., t. 214, lib V, litt. 161.

[2] Patr. Lat., t. 215, lib. VI, litt. 101

[3] Пак там: Nullus itaque vestrum sibi temere blandiatur, quod terram Graecorum occupare sibi liceat vel praedari, tanquam minus sit apostolici sedis subiecta, cum et quod . . . imperator Constantinopolitanus, deposito fratre suo, et etiam excaecato, imperium usurpavit. Sane, quantumcunque in hoc vel aliis idem imperator, et homines eius jurisdictioni commissi delinquant, non est tamen vestrum de ipsorum iudicare delictis, nec ad hoc crucis signaculum assumpsistis. . . .

кръстоносните водачи през пролетта на 1203 год. са имали от страна на Инокентий III каквото и да е указание или поощрение да нападат Византия. Папата е държал преди всичко за постигане на кръстоносната цел, която е била и главната цел на неговата политика към Изтока. Обаче той виждал, как кормилото на похода се изплъзва от неговите ръце. Той не смеел да направи груб опит да го овладее и да рискува катастрофата на цялото кръстоносно предприятие. В писмото от 27 май, 1203 година до кардинал Петър от Капуа личи много ясно, че за него най-важно е било походът да върви напред.[1] Кардиналът, сам в недоумение, питал папата какво поведение да държи към венецианци, към кръстоносци и към отправянето за Константинопол. Инокентий III отговорил: никакво снизхождение към венецианците, ако не се покаят; ако желаят да водят младия Алексий в Константинопол, да не се съгласява с тях, да остави войската изоставена и от бога и да се отправи към Иерусалим; ако обаче и кръстоносците решат да следват венецианското вероломство (perfidiam Venetorum), да върши каквото бог му внуши. И от това писмо личи, че отправянето към Константинопол не е желано от папата. Обаче, ако нищо не може да бъде направено, походът да тръгне по своя определен път, тогава . . . нека върви, вместо да пропадне чрез отделяне на кръстоносци от венецианци и разпръсване на войската. Желаната цел обаче е да се върви към Сирия и Палестина.

Кръстоносци и венецианци се явили пред Константинопол и, както Вилардуен описва, на 18 юли 1203 год. принудили Алексий III да бяга. Исак Ангел бил възстановен, след него и Алексий станал император. Какво отношение и поведение възприел папа Инокентий III пред свършените факти? Няколко папски и кръстоносни писма хвърлят светлина върху създаденото положение.[2].

Първо хронологически е било писмото на папата[3] до епископите Невелон на Соасон и Гарние на Троа, писано навярно когато Инокентий III е получил първите сведения, че източните земи са били изоставени, че походът се е отправил

---

[1] Patr. Lat., t, 215, lib. VI, litt. 48.

[2] Ето писмата, които се намират в Patrologia latina, t. 215: на 25 август император Алексий IV писал на папата, писмото завършва Datum in Urbe regia, VIII Kal. Septembris — lib. VI, litt. 210; по същото време или малко преди това кръстоносците също уведомили папата за станалото, lib. VI, litt. 211; папата писал четири писма, едно до епископите във войската, lib. VI, litt. 232; друго до император Алексий, lib. VI, litt. 229; трето до маркиз Бонифаций Монфератски, до графовете Балдуин, Луис и Хуго, до всички барони и кръстоносни бойци, lib. VI, litt. 230; четвъртото пак до епископите, lib, VI, litt. 231. Писмата били писани през есента на 1203 год. За тяхното датиране вж. J. Tessier, цит. съч., стр. 287—292.

[3] Patr. Lat., t. 215, lib. VI, litt. 232.

към Византия и че кръстоносците са стигнали пред стените на източната столица. Папата е бил доста по-отрано запознат с причините и обстоятелствата, които са тласкали кръстоносците към византийската столица. Все пак той е изразил своето официално неодобрение за извършеното, противно на предупрежденията и съветите, които, както видяхме, той беше отправил. Инокентий припомня случая със Зара и обещанията чрез писма на бароните да не нападат християнски земи; припомня с думите на своето предишно писмо[1] своите изрични предупреждения, че не е работа на кръстоносците да нападат империята поради нейните вътрешни неуредици и заради нейното неподчинение и непослушание на апостолския престол. Кръстоносците отново са пристъпили дадените обещания и папата се страхува, че те отново са се подложили на екскомуникация (отлъчване), и,както на мнозина изглежда, попадат в обвинение за престъпване на клетвата — veremur eos denuo excommunicationis sententiam incurisse, multisque videtur, quod a reatu perjurii nullatenus sint immunes, quod contra id venire praesumpserint, quod eis prohibitum fuerat sub debito juramenti. Затова папата поръчва на епископите да призоват кръстоносците към търсене на опрощения. Опростени и очистени от грехове, да се отправят в служба на Исуса Христа, комуто иначе, както папата вярва, не ще се харесат (...purgati a labe criminum, in obsequium Jesu Christi procedant, cui aliter, sicut credimus, non placerent). Все пак папата не желае заплахата на отлъчването да стане достояние на чужденците, главно на гърците. Какво означава това папско писмо? Неодобрение на отиването във Византия, твърдо меко заплашване с отлъчване, желание за отправяне на похода към светите земи. В сравнение с острото отношение по-повод превземането на Зара, сега папата се показва по-мек в обвиненията си, по-малко непримирим и заплашва по-слабо.

Кръстоносците от своя страна обяснили на папата развитието на нещата от Зара до Константинопол.[2] Те припомнят папското снизхождение по повод превземането на Зара, понеже го извършили „принудени от необходимостта". Кръстоносците и сега обясняват своето отклонение с невъзможност да постигнат нещо по друг начин и с изпадането в състояние на необходимост. Те видяли, че се изправят пред положението да загинат или да победят (Considerantes igitur, quod praeter spem nostram cuncta contingerent, in eum statum necessitatis impacti, ut statim necesse haberemus aut perire aut vincere... suspirare coepimus ad bella...)

По-нататък те обясняват изгодите при новосъздаденото положение, които ще получат от изпълнението на договорните

[1] Patr. Lat., t. 215, lib. VI, litt. 102.
[2] Patr. Lat., t. 215, lib. VI, litt. 211.

условия: постижения както за изкарване христовото дело в светите земи на добър край, така и за самия папски престол.

Самият Алексий IV в писмо до папата от 25 август обяснява нещата.[1] За него, разбира се, станалото е най-доброто, което е могло да се очаква. Той изявява своята готовност да изпълни обещаното по договора — да подчини гръцката църква на апостолския престол.

Папата се намира изправен пред едно ново положение. Сирия и Палестина са изоставени, може би временно, походът е отклонен и насочен срещу християнски земи; обаче папската цел за подчинение на гръцката църква, неуспешно преследвана до сега, изглежда вече узряла за постигане. Кръстоносците са направили провинение, те обаче го компенсират с постижението си да подчинят Константинопол на Рим. Какво смята Инокентий III най-разумно да предприеме? Той се стреми най-напред да осигури властта си над източната църква. В отговор на Алексий IV той иска от византийския император да изпълни обещанията си, като подплъти думите с дела.[2] Папската цел още не изглежда постигната, папата се съмнява и очаква императорът да разсее съмнението, като изпълни това, в което се е заклел, и окаже дължимите почит и благодарност към Римската църква.

От кръстоносните водачи, барони и всички кръстоносци Инокентий III има също така да иска още.[3] Те трябва да се погрижат, щото наистина „дъщерята да бъде върната при майката". Папата се съмнява, че не с тази цел, а за своя собствена те са отишли в Константинопол. Иска от тях да действуват, щото византийският император да изпрати официално писмо за подчинение на апостолския престол. Главната цел пред кръстоносците оставала освобождаването на светите земи. За нейното постигане те трябвало да употребят всичките си сили, защото тази била тяхната задача пред бога и пред хората. (Ad recuperationem igitur terrae sanctae totis viribus insistatis, quoniam id erit vobis potissimum et apud Deum meritorium, et apud homines gloriosum).

Епископите Невелон от Соасон и Гарние от Троа пак получават папско писмо.[4] И пред тях папата подчертава, че, макар кръстоносците да насочват усилията си за подчиняване на гръцката църква, те вършат това преди всичко за свое собствено извинение. Епископите трябва да изпълнят известни папски нареждания за истинското приобщаване на Византия към Рим.

Такива били отношенията между папата и кръстоносците след първото превземане на Константинопол. Разликата от

[1] Patr. Lat., t. 215, lib. VI, litt. 210.
[2] Patr. Lat., t. 215, lib. VI, litt. 229.
[3] Patr. Lat., t. 215, lib. VI, litt. 230.
[4] Patr. Lat., t. 215, lib. VI, litt. 231.

отношенията след превземането на Зара е очевидна. Но и същността на двете отклонения е различна. Превземането на Зара е противно не само на основните подбуди на голямото мнозинство кръстоносци, то е напълно несъвместимо с папската политика. То не може да бъде оправдано, интересите на Венеция са го наложили като горчив хап за папата. Случаят с Константинопол е по-друг — тук Инокентий III има свои интереси, които, както видяхме, той настоява да бъдат подпомогнати. Освен това от католическа гледна точка пред бога и пред християнската общност се намирали оправдателни аргументи — поправяла се една неправда, като се поставяли начело на Византийската империя тези, които незаконно и жестоко са били отхвърлени; възстановявало се (така поне имало всички изгледи) единството на християнската църква; добивала се мощна подкрепа за успешно подпомагане на светите земи. Това са били наистина очаквания, които бъдещето не оправдало, обаче изгледите за успех на кръстоносците и на Инокентий III съществували в твърде примамлива светлина. Всички тези неща папата е имал пред вид. Папската проницателност, както личи от изразените в кореспонденцията му съмнения и недоверие, все пак го е карала да бъде внимателен и резервиран. Той е схващал и подчертавал тенденциите, чужди на истинската християнска служба, в същност чужди на папските интереси, които са движели кръстоносците и са ги отправили във Византия. Той предупреждавал и непрекъснато повтарял главната цел, която постепенно бледнеела или за някои вече била съвсем изчезнала — отправяне срещу турците в Палестина.

Така изглеждали от папска гледна точка нещата, когато венецианци и кръстоносци се отправили към Константинопол, свалили император Алексий III и възкачили Исак Ангел и Алексий IV. Ясно е, че между папата и кръстоносните ръководители са съществували различия. Венецианците имали за цел да унищожат Византия и да наложат своята търговия в Константинопол и във всички останали търговски центрове на империята. Те не се интересували от религиозните спорове между папата и Източната църква. Видните кръстоносци — феодални владетели — били примамени от богатствата на Византия и на нейната столица. Те се надявали да увеличат своята власт, слава и богатства като владетели на богати земи в нея. На тях също били чужди интересите на папата да подчини Източната църква.

Когато Инокентий III напомнял на кръстоносците да не забравят главната цел на похода — „в служба на Бога", той искал да запали у тях религиозното чувство, което било напълно изчезнало или много силно понижено. Чрез него той могъл да се надява, че ще ги накара да служат на папските интереси. Това обаче не му се удавало.

Нещата се намирали в това още неуяснено положение, когато започнало охлаждането в отношенията между византийци и кръстоносци, които стигнали до война. Една нова, извършена по жесток начин императорска промяна, която настроеният срещу гърците Вилардуен с обяснимо задоволство разказва, дала нов тласък. „Принудени от една нова необходимост", кръстоносци и венецианци сега имали още едно неочаквано дошло оправдание да нападнат отново Константинопол, което те се готвели да извършат и без него.

Битката за унищожаването на Византийската империя започнала. На 13 април 1204 год. венецианци и кръстоносци тържествували в разрушения, опожарен и варварски грабен от тях вековен град. Византия била повалена. На 16 май новата държавна организация на кръстоносци и венецианци — Латинската империя, била формално установена с избора на фландърския граф Балдуин за император. Кръстоносният поход завършил. Напразни били опитите да се види в създадената империя постигането на една изходна база за подкрепа на „светите земи". Новата империя започнала своя труден живот, изпълнен с борби за опазване. Вилардуен, както ще видим, подробно ни ги разкрива. Но нека проследим, според изворите, какво е било папското отношение към последната фаза в развитието на четвъртия кръстоносен поход.

Император Балдуин в дълго писмо до папа Инокентий III описал как бил превзет Константинопол и как била създадена Латинската империя.[1] Описанието на събитията в общи черти се покрива с това на Вилардуена.[2] Императорът вижда в постигнатото велико дело за слава на бога, обединение на християнската църква и възможност да се изпълни кръстоносното дело в помощ на светите земи. В отговор[3] папата изпраща своите поздрави, подканя го към истинска служба за светата римска църква и иска от всички духовни и светски негови помощници да поддържат и бранят Константинополската империя, чрез която освобождението на „светата земя" ще бъде улеснено.

В едно писмо до епископите, абатите и останалите духовни лица в кръстоносната войска папата ги подканя към вярна служба на „светата църква"—да осигурят подчинение и послушание както на латинци, така и на гърци към Римската църква.[4]

Обаче папата имал сериозни опасения, че кръстоносците са отишли във византийската столица и са унищожили Източната империя не за благото на християнството, а за своите

[1] Patr. Lat., t. 215, lib. VII, litt. 152.
[2] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 24—28, пар. 226—228; стр. 36—68, пар. 236—261.
[3] Patr. Lat., t. 215, lib. VII, litt. 153.
[4] Patr. Lat., t. 215, lib. VII, litt. 154.

собствени интереси. Те били потвърдени, когато Инокентий III научил за жестокото плячкосване на Константинопол и за устройството на новата Латинска империя. Империята била устроена, за да задоволява феодалните интереси на западните графове и барони и търговските интереси на Венеция, не за постигане на едно истинско привличане на Изтока към Рим и за установяване духовната власт на римския понтифекс.[1]

В едно писмо до монфератския маркиз Бонифаций папа Инокентий III излага грешките, своеволията и несъвместимите с християнския морал проявления на кръстоносците.[2] „Без право и власт вие се отклонихте от чистотата на вашия обет, като отправихте оръжията си вместо срещу сарацини, срещу християни. Вие възнамерявахте не освобождението на Иерусалим, а заемането на Константинопол, предпочитайки земните богатства пред небесните блага (terrenas opes caelestibus divitiis praeferendo). Но най-тежко е, че някои (от вас кръстоносците) не пощадиха нито вяра, нито възраст, нито пол и извършиха пред очите на хората прелюбодеяния и мърсотии, . .“ Следват папски обвинения за грабежите не само на императорски богатства, но и на църковни и, което според папата е по-тежко, на свещени предмети — икони, кръстове и реликви. „Гръцката църква вижда от латинците примери и дела на разорение и заслужено се отвращава от тях като от кучета и страни да дойде в обединение с апостолския престол“.

Папата наистина е бил излъган в очакванията си — нито Източната църква е била привлечена под неговата власт, нито християните в Сирия и Палестина, където той е искал да разшири и утвърди властта си, са били подпомогнати. Той се убедил, че необходимостта от провизии и очакваната от Византия помощ за успешно продължаване на похода към Сирия, са били само извинение за превземането на Константинопол със съвсем други цели.

Нека видим как други извори представят отклонението на четвъртия кръстоносен поход към Константинопол и как очертават папското становище. Те изразяват, ако не самата действителност, то мнението на съвременниците за нея.

Гунтер[3] обяснява омразата на папата към Константинопол, омраза и на неговите предшественици от дълго време

[1] Vasiliev A. A. Histoire de l'Empire Byzantin, t. II, Paris 1932, стр. 119.

[2] Patr. Lat., t. 215, lib. VIII, litt. 133.

[3] Gunther, Historia Constantinopolitana, в Patr. Lat., t. 212, coll. 234: Oderat autem summus pontifex illam urbem tam ipse quam eius praedecessores a multo tempore, quoniam jam diu Romanae Ecclesiae rebellis exstiterat, et in quibusdam fidei articulis . . . a fide catholica dissidebant . . . Oderat igitur eam, ut diximus, et optabat, si fieri posset, eam a gente catholica sine sanguine expugnari, nisi nostri cladem exercitus formi-

поради гръцкото опълчване срещу римската църква и нарушение на основни християнски принципи. Инокентий III желаел и се стремел към подчинение на Константинопол, обаче сам не вярвал, че е възможно това да бъде постигнато. Плашела го силата на източната столица, която притежавала кораби само за риболов повече от цялата кръстоносна флота. Затова папата, който твърде много се боел за кръстоносното дело, изразявал решението си походът да се насочи направо към Александрия. Той обаче позволил на кръстоносците да се снабдят безплатно с припаси от византийските брегове.

Алберих[1] изнася, че кръстоносните първенци се съвещавали за всичко относно отклонението с папата, който одобрил приемането на предложенията на Алексий и отправянето към Константинопол. Едва след получаването на папското решение кръстоносците приели Алексий и почнала подготовката за път.

Според Кьолнските анали, папата също одобрил спогодбата с Алексий за подчинение на Източната църква, тогава той опростил отлъчването заради превземането на Зара.[2]

Авторът на източния извор Новгородска хроника,[3] който дава интересно описание на Алексиевото бягство от Константинопол, може би присъствувал и бил очевидец на събитията в Константинопол. В своя разказ той не скрива отрицателното си разположение към кръстоносците. Според него кръстоносците (Franci) и техните водачи били жадни за злато и сребро (auri argentique cupidi erant). Папата им позволил да възстановят Алексий, но след това да се отправят в помощ на светата земя без да увреждат Византия[4]

---

daret. Hoc autem per nostros posse fieri non sperabat, dicens eamdem urbem plus in solis navibus piscatorum abundare quam illos in toto navigio . . . . Bellicas autem sive mercatorias habebant infinitae multitudinis, et portum tutissimum. Erat autem de consilio et sententia ejusdem summi pontificis, qui de crucis negotio maxime anxiebatur, ut nostri recto cursu versus Alexandriam navigarent. Permittebat etiam eis ut de maritimis locis Romaniae, quam alluit id mare, cibos inemptos, id est absque pretio moderate tollerent, qui eis ad annum dimidium possent sufficere.

[1] Chronica Albrici monachi Trium Fontium, MGH, Scriptores, t. XXIII, p. 880: Unde principes nostri cum missis legatis Romam de omnibus istis papam Innocentium consuluerunt. Qui hoc benigne concessit et bene voluit et transgressionem illam, qua pro Venetis urbem Iazeram contra regem Hungariae coeperant, indulsit. Quo rescripto accepto ad se Alexium venire fecerunt, naves paravernnt.

[2] Annales Colonienses Maximi, MGH, Scriptores, t. XXII, p. 810: Quapropter a papa excommunicantur, sed postea interventu Alexii filii Tyrsacis imperatoris Greciae solvuntur et ad subdendam orientalem ecclesiam Romanae cum eo diriguntur.

[3] Chronista Novgorodensis, вж. латинското копие на хрониката, поместено у Charles Hopf, Chroniques gréco-romanes, Berlin, 1873, стр. 93—94.

[4] Chronista Novgorodensis, пак там, стр. 94: Papa vero Francis dixit: „ . . . eum (Alexium) in solio collocetis et postea Hieroso-

Тези странични сведения на хронисти, някои от които не са участвували в похода, не могат да разяснят достоверно отклонението към Византия и ролята на папата. Те изразяват впечатлението на тогавашното общество. Не би могло обаче да не направи впечатление това, че много по-далечни от Вилардуен на кръстоносното дело и не участвували в самия поход хронисти, в свои общи хроники и непосветени на четвъртия кръстоносен поход исторически съчинения, смятат за необходимо да се опитат да разяснят, вярно или не, ролята на папата при отклонението. Ние видяхме, че Вилардуен изобщо не поставя въпроса за отклонението на похода във връзка с отношенията на Инокентий III към кръстоносците. Той изобщо не разкрива становището на папата; някои негови съвсем бегли косвени сведения са съвършено недостатъчни.

Папата, както видяхме, в случая не е бил в състояние да промени из основи развитието на нещата. Неговото становище обаче разкрива папската политика към Изтока и заслужава да бъде проучено и колкото е възможно по-правилно разбрано. Тъй като то е било интересно и важно, то е предизвикало вниманието на съвременните автори.

От историята на Вилардуена се добива впечатление:

1. Че папата изобщо не е обърнал някакво особено внимание към отправянето на четвъртия кръстоносен поход към столицата на Византия;

2. Или, че папското становище се е покривало напълно с официалното поведение на кръстоносното ръководство, при който случай нарочно изложение не е било необходимо.

И едното и другото впечатление обаче са неправилни. Папа Инокентий III е бил много заинтересуван от отклонението на похода. Разгледаните писма, разменени между папата и кръстоносците, и посочените други изворни сведения много ясно доказват големия папски интерес.

Интересите на папата и на кръстоносното ръководство не са били еднакви. Имало е различия, които внимателното проследяване на кореспонденцията показва. Папата първоначално не е допринесъл за отиването в Константинопол. Той изрично е съобщил на кръстоносците, че не е тяхна задача да уреждат византийските работи. В последствие отклонението изпъкнало като една наложена от обстоятелствата необходимост, с цел да се запази кръстоносната войска. Тогава папата трябвало да разгледа наново въпроса и да промени становището си.

---

lymam abeatis, terrae sanctae opem laturi; quodsi vero eum accipere noluerint, ad me redeatis neve Graecorum terram laedatis." Вж. Бицилли, П. Новгородское сказание о IV крестовом походе, Исторические Известия, 1916, (3—4), Москва, стр. 55.

Той искал да използува похода за своите намерения — да наложи властта си над Източната църква, без да се откаже да го насочи и към Палестина в служба на своите интереси там. Затова Инокентий III настоявал кръстоносците да действуват за приобщението на Изтока, което не било от най-голямо значение за западните феодали. Затова той продължавал да иска походът да се отправи след това за Палестина, което кръстоносното ръководство било престанало вече да мисли. Вилардуен не разкрива нито първоначалното папско становище, нито допирните точки и различията на политиката на папата с тази на кръстоносното ръководство покъсно. Вилардуен не изтъква също и папското настояване походът да продължи и да действува срещу сарацините, от което папата не бил се отказал.

Френският автор не може да бъде обвинен в открито изопачаване, понеже неговото описание не съдържа лъжливи данни и не променя същността на нещата. Премълчаването обаче на отношенията между папата и кръстоносците е факт. Едмонд Фарал достига до заключение, че Вилардуен може да бъде оправдан, тъй като той не бил имал желание нищо да прикрие.

В същност Жофроа дьо Вилардуен е бил един от главните сподвижници за отиването във Византия. Това личи от самото описание, в което той смята всички на противното мнение за рушители на войската и на кръстоносното дело. Още по-ясно свидетелствува за това граф Хуго от Сен Пол в едно свое писмо.[1] Между видните кръстоносци, които най-много държали да се отиде в Константинопол, бил и Marescallus Campanie (Geoffroy de Villehardouin).

Като се има това пред вид, аз съм наклонен да обясня премълчаванията на маршала, отявлен привърженик за отклонението на похода, с умишлено нежелание да разкрие папското съпротивление и папските резерви. Те, въпреки по-късната примиримост в отношенията, не могат да бъдат отречени. Вилардуен не говори за дейността на папата по повод отклонението към византийската столица, защото той най-добре познава различията между папата, венецианци и кръстоносци. Ако би засегнал повече въпроса, би трябвало да разкрие търкания и различия, които той не желае да документира. Така можем най-правилно да разберем мълчанието на френския автор върху неща, които много по-далечни и много по-малко запознати странични историци и хронисти се опитват да разяснят.

[1] Hugonis comitis St-i Pauli Epistula de expugnata per Latinos urbe Constantinopoli, у Buchon, J. A. C. Recherches et materiaux pour servir à une histoire de la domination Francaise aux XIII, XIV et XV siécles dans les provinces démembrées de l'Empire Grec à la suite de la quatrième croisade, II partie, Paris, 1840, стр. 64. Писмото е писано в края на 1203 г. и разказва събитията от Корфу до първото превземане на Константинопол. Описанието на граф Хуго се покрива с това на Вилардуена.

IV. БЪЛГАРИЯ, ЛАТИНСКАТА ИМПЕРИЯ И ТРАКИЙСКИТЕ ГЪРЦИ — 1204 год.

а. Калоянови опити за споразумение с латинците. Мълчанието на Вилардуен

Проследихме как четвъртият кръстоносен поход беше преминал през много трудности, как още в самото начало кръстоносците изпаднали в неблагоприятно положение и венецианците наложили първата крачка на похода от Венеция да започне с отклонение от първоначалната цел — „земята оттатък морето“ — Египет или Сирия. Случайно наложени от обстоятелствата причини и поводи и постоянни тенденции, на първо място венецианската политика, направили от носителите на кръста създатели на Латинска империя на мястото на унищожена Византия. Така в началото на XIII век европейският Изток и европейският Запад били особено силно свързани.

По това време българската държава при К а л о я н а се изправяла на краката си. Второто българско царство възмогвало. Развиващите се в негово близко съседство събития налагали на България да играе важна роля на балканската историческа сцена. Тази роля е от особено значение след създаване на новата империя в Константинопол. Обаче дори и самото успешно справяне на кръстоносци и венецианци със Византия и тяхното установяване в Константинопол са станали не без косвеното влияние на българската държава. Руският византинист У с п е н с к и й беше на мнение, че тези постижения на представителите на Запада са били направени възможни от българите. Видният руски учен особено силно подчертава ролята на славянството на Балканския полуостров по времето на четвъртия кръстоносен поход и основаването на Латинската империя.

Като изтъква, че най-важни факти от Византийската история не могат да бъдат разбрани и обяснени, без да се обясни значението, както той казва, на славянската стихия, У с п е н с к и й изнася, че тогава цялото славянство на полуострова държало страната на наскоро освободената българска държава и подкрепяло българския владетел. Възстановила своя прекъснат държавен живот, България при Калояна обединявала славянското население на Балканския полуостров. Тракия и Македония били изгубени за Византийската империя, която простирала властта си върху триъгълния полуостров между Мраморно и Черно море от Одрин до Константино-

пол. При това положение Константинопол нямал възможност да се сношава по суша с Гърция; обсаден по море от венецианската флота и кръстоносците, престолният град не могъл да намери защита.

Споменатият учен заключава: „Отстъпчивостта, с която Исак и Алексий се отнесли към латинците, и готовността, с която вършели услуги на кръстоносците, намират обяснение в опасността, която се повдигала от север".[1]

На 13 април 1204 год. Константинопол е превзет от кръстоносците, Византийската империя е унищожена. Една нова страница на балканската и общата европейска история се открива, една голяма част в нея ще бъде изпълнена от ролята, която българската държава при Калоян има да изнесе. Духът, вярата и оръжието на Запада тържествуват в столицата на Изтока. Феодали, католици и венецианци, изразители на най-съществени елементи на западноевропейския живот тогава — феодализъм, католицизъм и повдигащия се нов политико стопански център — града, се опитват да преобразят подчинена Византия и да преустроят Изтока по свой образец. Опитът успява отчасти временно, но на края пропада.

Византия и Изтокът намират твърде много и разнообразни сили, за да се противопоставят. Една от тези сили е българската държава при Калояна, влязла в конфликт с Латинската империя още веднага след нейното създаване.

Ролята на българската държава в тези сложни отношения на европейския Изток и Запад в началото на XIII век се явява двояка: от една страна българската опасност за Византия, както изтъква Успенский, отслабила съпротивителната сила на империята и улеснила нейното унищожение от страна на кръстоносците и Венеция; веднага след създаването на Латинската империя обаче България се явила като най-опасен враг на новосъздадената империя, подкопала нейните устои и я лишила от нейния първи император.

Историята на Вилардуена представлява особен интерес като извор за тези събития. В нея са разказани подробно събитията след превземането на Константинопол на 13 април 1204 год. до смъртта на водача на четвъртия кръстоносен поход маркиз Бонифаций Монфератски в 1207 год., убит в сражение с българите. По-голяма част от съчинението на френския историк през този период е посветена именно на българо-латинските отношения, играещи първостепенна роля във външно-политическото положение на империята. Обаче и тук, използувайки ценните сведения на Вилардуена, ние бихме могли, чрез данни на други извори, да продължим издирването върху него като исторически извор

[1] Успенскій, Ѳ. Исторія крестовыхъ походовъ, С.-Петербургъ 1901, стр. 136—137.

и да подкрепим оние заключения, до които бяхме стигнали при разглеждането на нашия автор като извор на основните проблеми за отклонението на четвъртия кръстоносен поход.

За да разберем развитието на българо-латинските отношения, които Жофроа дьо Вилардуен по-късно твърде подробно описва, ще трябва да разкрием първите връзки, с които началото на българо-латинското съседство се характеризира. Това се налага още повече от факта, че Вилардуен, ще се опитаме да обясним защо, започва да говори за българите без каквито и да са дори бегли осветления за ролята и отношението на българската държава по време на превземането на Константинопол и създаването на Латинската империя.

Вилардуен не дава обяснение за състоянието на българо-латинските отношения по време на престоя на кръстоносци и венецианци пред стените на Константинопол, нито след създаването на Латинската империя. Първото сведение, което неговата история съдържа за България и българския владетел във връзка с латинците, се отнася до лятото на 1204 год. Тогава латинският император Балдуин обикалял Тракия, за да подчини селищата и местното население под властта на своята империя и да преследва хората на избягалите византийски императори Алексий III, брат на Исака, и Алексий V Дука Мурзуфъл. Когато заявил в Адрианопол, че ще се отправи срещу Мосинопол (Messinople), гдето се намирал Алексий III, „гърците от Адрианопол поискали като от свой сеньор да остави гарнизон в града поради Иоханис, царя на Влахия и България, който често всювал срещу тях". (Et li Gré d'Andrenople li requistrent cum a seignor qu'il lor laissast la ville garnie por Iohannis le roi de Blaquie et de Bougrie, qui gerre lor faisoit sovent).[1] Иоханис, както е известно, е българският владетел Калоян.

[1] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 82, пар. 273. Вилардуен нарича често българския владетел влах и страната Влахия. Най-често пише Иоан, цар на Влахия и България — roi de Blaquie et de Bougrie. Случаят с Вилардуена не е единичен, много други автори от това време дават на българското население и на българските владетели името власи — Ansbert, Robert de Clari, Nicetas Choniates и др. Също и папа Инокентий III на много места в преписката си с българите пише както българи, така и власи; нарича Калояна regem Bulgarorum et Blachorum, а българската земя означава като Bulgaria et Blachia. По въпроса какво означава думата влах в съвременните извори и доколко може тя да се вземе като етническо определение вж. Rösler. R. Romänische Studien, Leipzig, 1871, стр 110; Иречек ъ, К. Исторія болгаръ, Одеса, 1878, стр. 291—293; Успенскіи, Ѳ. Образованіе втораго болгарскаго царства, Одесса, 1879, стр. 89 и сл., 101, 102; Дринов, М. С. Съчинения на М. С. Дринова, т. III, София, 1915, стр. 254—257; Златарски, В. Н. История на българската държава, т. II, София, 1934, стр. 412 и сл., 427и сл., 452—453; т. III, София, 1940, стр. 45, 96 и сл.; Мутафчиев, П. Произходът на Асеневци, отд. отпечатък от сп. Македонски преглед, г. IV, кн. 4, София, 1928, стр. 1—42.

Пред Мосинопол (при днешния град Гюмюрджина) станала среща между император Балдуин и маркиз Бонифаций Монфератски. Между другото маркизът предложил на императора: „да се отправим, ако желаете, срещу Иоханис, царя на Влахия и България, който несправедливо владее една голяма част от земята".[1]

Предложените от маркиза латински действия срещу българите не могли да бъдат предприети. Империята била още твърде заета със своето собствено уреждане. Трябвало да установи властта си, чрез свои представители, в земите на рухналата византийска държавна организация. По-късно, през зимата на 1204—5 год., българите привлекли на своя страна тракийските гърци и през пролетта на 1205 год. започнали военни действия между България и Латинската империя. Върху тези събития и тяхното обяснение ще се спрем по-нататък. Тук обаче искахме само да изнесем тези откъслечни споменавания на Вилардуен за България и българските владетели.

Как в същност се развили отношенията между българи и латинци непосредствено след явяването на кръстоносците пред Константинопол и през 1204 год., Вилардуен не разкрива. Остава впечатлението, че запознатият повече от всички други с развитието на събитията дипломат на четвъртия кръстоносен поход не казва нищо, защото няма какво изобщо да разкаже.

От други извори обаче получаваме интересни и важни сведения, които хвърлят светлина върху началото на българо-латинските отношения и спомагат да бъде обяснено мълчанието на маршала.

Роберт дьо Клари[2] изнася, че още през зимата или ранна пролет на 1204 год., когато кръстоносната войска

---

[1] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 84, пар. 276.

[2] Robert de Clari, пос. съч., стр. 63, гл. 64. Според Клари, предложението на Калояна е буквално следното: „ако пожелаят да го коронясат за цар, да бъде господар на земята си Влахия, той ще държи земята и царството си от тях (от кръстоносните първенци, бел. Б. Пр.) и ще им дойде на помощ да превземат Константинопол със сто хиляди въоръжени хора" — . . .se il le vololent coroner a roi a estre sires de se tere de Blakie, que il tenroit se tere et sen rolaume d'aus, et qu'il venroit en leur aiwe pour aidier a prendre Coustantinoble a tout. C.M. hommes a armes. Сведението на Клари обаче не би могло да се приеме в неговия буквален смисъл. Калоян не е могъл да иска от кръстоносците, между които не е имало коронована глава, да го коронясат; той едва ли е бил готов да им предложи васално подчинение, както изнася Клари, „да държи земята си от тях". Известието на Клари, като се отхвърлят тези неточности, дължащи се на невъзможността на един нисш западен рицар да разбере правилно източната политическа действителност и по-специално състоянието на България, е ценно като указание за опит от страна на Калояна да постигне разбирателство и съюз с латинците. Вж. Примов, Б. Роберт дьо Клари и отношенията между България и Латинската империя, Годишник на Софийския университет, Историко-филологическия факултет, т. XLIII, 1946—47, стр. 6—12.

била бедна и стягала корабите и машините си, за да нападне Константинопол, българският владетел Калоян изпратил известие до висшите барони във войската. Той предлагал да им се притече на помощ да превземат византийската столица със сто хилядна войска. Кръстоносците обаче трябвало да го признаят за самостоятелен владетел.

Последвал отрицателен и надменен отговор на кръстоносните ръководители. Те заявили, „че не ги е грижа нито за него, нито за неговата помощ, но да знае добре, че ще му напакостят и ще му причинят зло, ако могат." (. . . que ne de lui ne de s'aiwe n'avoient il cure, mais bien seust il que il le greveroient et que il mal li feroient s'il pooient).[1]

Самият Клари бърза да изтъкне своето мнение като един интересуващ се от развитието на кръстоносните проблеми участник, че това е бил един лош отговор, който докарал по-късно нещастие на латинците, понеже Калоян им върнал много скъпо — il leur vendi puis molt kier.

По-късно, през лятото на 1204 год., когато византийската държавна власт била унищожена и западните феодали тържествували в Константинопол като ръководители на новооснованата Латинска империя, Калоян предприел втори опит да уреди отношенията с новите си съседи. Същият Роберт дьо Клари хвърля, макар и недостатъчно, известна светлина върху тази нова постъпка на Калоян.[2]

Император Балдуин и латинските първенци през лятото на 1204 год. почнали обиколки на балканските земи, за да ги подчинят под властта на императора и да се установят в тях, съобразно своята феодална традиция и западни феодални схващания, като сеньори на отделни владения. Българският владетел с войските си обикалял също земите на юг от Балкана. Той „нахлул в земята на императора и се разположил на две левги или дори по-малко от латинския лагер". По почин на българския владетел била уредена среща между него и негови първи помощници и видния кръстоносен сеньор Пиер дьо Брашьо. Твърде бегли са сведенията, които рицарят Роберт дьо Клари дава за тази среща и за водените разговори. Българите се очудвали и показвали неодобрение от латинското разширение и завоюване на земи. Ясно е, че са били водени преговори за уреждане на българо-латинските отношения. До разбирателство обаче не могло да се стигне. Твърде трудно, дори невъзможно е било да бъдат съгласувани в момента целите и интересите на латинските

---

[1] Robert de Clari, пос. съч., стр. 65, гл. 65. Примов, Б. Роберт дьо Клари и отношенията между България и Латинската империя, стр. 12—14

[2] Robert de Clari, пос. съч, стр. 101, гл. 106; Иречекъ, К. Исторія болгаръ, Одеса, 1878, стр. 318. Примов, Б. Роберт дьо Клари и отношенията между България и Латинската империя, стр. 17—22.

феодали и българския владетел. Невъзможността за разбирателство е идвала преди всичко от страна на латинците. Тя се дължала на латинските планове да овладеят напълно и да подчинят феодално всички земи, които по-рано принадлежали на Византийската империя.

За опит от страна на Калояна да постигне споразумение с новосъздадената империя говори и друг, чужд на кръстоносците автор — византийският историк Никита Хониат.[1] Той изобщо е много ценен за събитията по това време автор. Що се отнася до отношението му към българи и латинци и до евентуални предпочитания към едните или другите, споменатият византиец не е хранел никакви симпатии; той е бил еднакво враждебно настроен както към едните, така и към другите. Той виждал в българско лице един постоянен и непоправим враг на Византийската империя, а в латинско — неин жесток унищожител. Никита изнася, че на предложенията „за мир и приятелство" (περὶ εἰρήνης καὶ φιλίας) било отговорено от латинците с пълно незачитане на Калояна като самостоятелен владетел.

В отговор на неговото приятелско посолство те му заповядали да се отнася към тях в своите писма не като цар към свои равни приятели, но като слуга към своите господари. Заплашили го, в противен случай, да се вдигнат против него с оръжие, да опустошат и превърнат в пепел цяла Мизия, която той владеел не по право, като се вдигнал срещу предишните й владетели — византийците, и да го обърнат в предишното подчинено състояние.

Друго доказателство за опитите на Калояна да постигне добро съседство с латинците идва от кореспонденцията между българския владетел и папа Инокентий III. От едно писмо на Калояна до папата, чието съдържание се предава в Gesta Innocentii III рарае,[2] научаваме: „Когато чул за превземането на царския град (Константинопол, бел. Б. Пр.), Калоян изпратил пратеници и писма до латинците, за да има с тях мир. Обаче те отговорили най-надменно като казали, че с него ще имат мир, само ако върне припадащата се на Константинополската империя земя, която той насилствено бил завладял. Калоян им отговорил, че той

[1] Nicetas Choniates, ed. Bon., p. 809, вж. на същата страница там и друга редакция на сведението, която в общи черти се покрива с първата.

[2] Patr. Lat., t. 214, Gesta Innocentii, гл. 108. Съдържанието на това писмо е особено важно за разбиране състоянието на българо-латинските отношения. Ето пасажите, които заслужават да бъдат изнесени: Praefatus vero Ioannitius, sive Calojoannes, rex Bulgarorum et Blacorum, respondit quod ipse audita captione regiae civitatis, miserat nuntios et litteras ad Latinos, ut cum eis pacem haberet; sed ipsi ei superbissime responderunt, dicentes, quod pacem non haberent cum illo, nisi redderet terram ad Constantinopolitanum imperium pertinentem quam ipse invaserat violenter.

владее земята си с по-голямо право, отколкото те владеят Константинопол; защото той освободил земята, която неговите предци били загубили, а те завладели Константинопол, който дори най-малко не им принадлежал".

Когато опитите за благоприятно уреждане на българо-латинските отношения през лятото на 1204 год. не постигнали успех, през ноември същата година, в едно писмо до папата, между другото българският владетел сметнал за необходимо да изясни становището си към своите южни съседи.[1] Той искал папата да им пише и да ги посъветва да не предприемат нищо срещу българската държава, както и тя не им върши нищо лошо. Ако обаче те кроят и действуват срещу държавата му, Калоян предупреждава папата да не го държи отговорен и да го остави свободно да се справи с положението.

Когато Калоян научил за явяването на кръстоносците пред Константинопол и за техните действия срещу Византийската империя, българският владетел бил в постоянен контакт с папа Инокентий III. Той не познавал обаче сложната политика на Запада, която намира израз в четвъртия кръстоносен поход. За него кръстоносният поход се чертаел като дело на Запада и дело преди всичко на папата. Калоян видял в лицето на кръстоносците представители на Запада, с който в лицето на папата той бил в преговори за признаване на царско достойнство и самостоятелност на българската църква. Той съзрял в кръстоносното идване една възможност да бъде проявено на дело сътрудничеството с папата, подкрепено сега от приятелски и дори съюзни връзки с носителите на идеята на западното християнство на Изток, станали унищожители на българската най-голяма опасност — Византийската империя.

Ясно е, впрочем, че българо-латинските отношения по време на създаването на Латинската империя и непосредствено след това се характеризират с няколко дипломатически опити от страна на българския владетел за мир и разбирателство. Твърде разбираеми са мотивите, които са накарали Калояна да ги предприеме. Тези опити срещат решителен и надменен отказ от страна на ръководителите на империята. Едва след няколкократно потвърдено недружелюбно и нетърсещо разбирателство латинско отношение се стига до военни действия от голям мащаб, до гръцко-българския съюз и българския удар на 14 април 1205 год. при Адрианопол. Защо и как ла-

---

[1] Patr. Lat., t. 215, lib. VII. titt. 230; Дуйчев, Ив. Преписката на папа Инокентия III с българитѣ, уводъ, текстъ и бележки, Год. на Соф. Унив. Св. Климент Охр. т. XXXVII, 3, 1942, стр. 65—66; De Latinis, quoque qui Constantinopolim introierunt, scribo sanctitati vestrae, ut eis scribatis quatenus distent ab imperio meo, et, sicut imperium meum nullum malum eis facit, neque ipsi nobis parvipendant. Si forte ipsi conati fuerint contra imperium meum, et parvipenderint eum, et occidere ex eis, non habeat sanctitas vestra imperium meum suspectum, sed sint universa libera.

тинските първенци възприели лошо отношение към България?

Твърде въодушевени и самонадеяни от победата над Византия, те се отнесли пренебрежително към Калояна. На тях не е била известна историческата съдба на българската държава. Ако съдим от самия Вилардуен, те не знаели как българите се явили на историческата сцена наново със своя собствена държава чрез въстанието на Асен и Петър. Вилардуен дава за Калояна едно сведение, което предшествува изнесените сведения за България във връзка с действията на латинския император. То се отнася до отношенията между България и Византия, след като с кръстоносна помощ на византийския престол бил възстановен Исак Ангел и бил възкачен и неговият син Алексий IV. Когато младият Алексий, придружаван и подкрепян от голяма група видни кръстоносци, през лятото на 1203 год. предприел обиколка из земите на империята, за да приеме подчинение и вярност от гърците и да утвърди императорската си власт, той постигнал големи успехи. Вилардуен изнася, че всички гърци от едната и от другата страна на проливите се явили пред него и му се подчинили. Изключение направил само „Иоханис, цар на Влахия и България. Този Иоханис беше влах, който беше въстанал срещу неговия баща (на Алексий IV, т. е. Исак Ангел — бел. Б. Пр.) и срещу неговия чичо; той беше воювал срещу тях двадесет години и беше завладял от тях толкова земя, щото беше станал могъщ владетел. Знайте, че от тази страна на пролива Свети Георги (Босфора — бел. Б. Пр.), откъм запад, малко оставаше да превземе половината. Той именно не дойде да се подчини на волята и милостта на императора".[1]

Това сведение съдържа исторически невярности. Всеизвестно е, че не Калоян, а неговите братя Петър и Асен са въстанали срещу византийската власт. Все пак то е твърде интересно и ценно. То свидетелствува за неосведомеността на първите латински люде, между които бил и маршал Жофроа дьо Вилардуен, за положението на Византия, за ролята на българската държава и на самия Калоян. То показва обаче интерес, който лично Вилардуен е проявил към България, към нейния владетел и към нейните отношения с Византийската империя.

Унищожители на Източната империя, латинците станали наследници на нейната политика спрямо българската държава. Калоян, както те по всяка вероятност научили от Алексий IV,

---

[1] Villehardouin, пос. съч., т. I, стр. 204—206, пар. 201—202: . . cil Iohanis si ere uns Blas qui ere revellez contre son pere et contre son oncle; et si les avoit guerroiez. XX. anz, et avoit tant de la terre conquis sor als que rois s'en ere fait riches. Et sachiez que de cele partie del Braz Sain George devers occident poi en faloit que il ne l'en avoit tolu prés de la moitié. Icil ne vint pas a sa volenté ne a sa merci.

бил един непокорен местен владетел, който трябвало да се подчинява на императорската власт, но отказвал да бъде законен поданик на империята и се стремял към независимост. Византийският император искал от него подчинение, както от всички други гръцки аристократи, които, както ще видим понататък, били се установили като местни феодални владетели, подчинени на върховната императорска власт. Когато Византия и византийската императорска власт били унищожени и заместени от Латинската държавна власт и властта на новия латински император, латинците намирали за естествено да искат подчинение от Калояна, както искали и византийците. И ако, мислели западните феодални първенци, упадащата и намираща се пред своя край Византия не могла да подчини непокорния български владетел, то тяхната нова империя, в която те имали толкова голяма вяра, трябвало на всяка цена да се справи с Калояна и да завладее, заедно със земите на унищожената империя, и българските земи. Така латинският император Балдуин и неговите първи хора виждали нещата и в резултат на това те отговорили пренебрежително на Калояновите постъпки за приятелство.

Изнесените сведения на Роберт дьо Клари, Никита Хоният и Калояновите писма много ясно посочват това надменно латинско отношение към българската държава. Колко неправилно и вредно за интересите на самите латинци и на тяхната империя е било то, едва бъдещето имало да покаже.

Обаче тук за нас се явява следният интересен въпрос. Защо дипломатът на похода маршал Жофроа дьо Вилардуен не разкрива българските постъпки за българо-латинско разбирателство? Мълчанието на маршала е безсъмнено и историята дължи на други, много по-малко осведомени върху същността на събитията автори, своята благодарност за разкритията, които са оставили. Ако един беден рицар, който заемал незначително място в кръстоносната йерархия и нямал възможност да участвува в ръководството и да се осведомява добре, като Клари; ако избягалият от Константинопол Никита Хониат, потърсил по-късно спасение в Мала Азия от бурята във византийската столица при превзиманито ѝ — са могли да изнесат в своите съчинения ценни сведения, колко повече бихме могли да научим от Вилардуена, който играел видна роля в развитието на събитията и участвувал във всички съвещания на латинските първенци, както той сам пише.[1]

Вилардуен най-добре описва последвалите военни действия, българските нападения, съгласувани с въстанията на гръцките градове в Тракия. Като главен извор на българо-

[1] Villehardouin, пос. съч., т. I, стр. 122, пар. 120, по друг повод пише за себе си, че е присъствувал на всички съвещания — qui a toz les conseils fu..

латинските отношения от 1205 до 1207 год. той насочва цялото си внимание към развитието на военните действия между двата съседа. Той посвещава преобладаващата част от съчинението си след основаването на Латинската империя на българския владетел и на неговите постоянни нападения срещу латинците.

Като се имат пред вид големият интерес и големият принос на Вилардуена за историческото документиране на покъсните събития, характеризиращи отношенията между България и Латинската империя, неговото премълчаване на политико-дипломатическите ходове в тези отношения става още по-знаменателно.

На какво се дължи това премълчаване? Липса на интерес? — Сведението, което Вилардуен дава за отношенията между България и Византия, че Калоян не се подчинил на Алексий IV; подробностите, с които описва в последствие българо-латинските отношения,—категорично не допускат да се приеме това. Липса на информираност? — Фактът, че дипломатическите ходове, премълчани от дипломата на похода Вилардуен, биват, макар и частично, разкрити от неучаствуващия в кръстоносното ръководство незначителен рицар Роберт дьо Клари и от избягалия от Константинопол византийски историк Никита, не по-малко категорично опровергава и това предположение.

Случайно ли маршал Жофроа дьо Вилардуен пропуска да разкрие дипломатическата страна на българо-латинските отношения, или това се дължи на преднамерено усвоен план? — Всичко гореизложено говори, че пропуските на Вилардуена не са случайни, а са плод на заинтересовано отношение към събитията и към тяхното предаване за бъдещето. Не е въпрос за отминаване на някои подробности или на неща от ограничен интерес и малко значение. Премалчаването е от значение да предизвика неправилно разбиране на важни събития. Намерението и целта на Вилардуена са — да запази неизвестни тези неща, които хвърлят неблагоприятна светлина върху кръстоносното дело и политиката на Латинската империя, в ръководството на които той сам е взимал участие.

България е опитала няколко пъти да се разбере с Латинската империя, тя винаги е получавала отказ. Тогава желанието за разбирателството е заместено с вражда и тежки военни действия, които докарват латинското поражение при Адрианопол. Ясно е защо Вилардуен прикрива дипломатическата страна на въпроса и описва подробно само последвалите военни действия. Без дипломатическите постъпки за разбирателство, нападателните военни действия на Калояна срещу империята остават неоправдани, непредизвикани от империята. Те биха могли да представят българо-латинските отношения в светлината на нападнати латинци и жестоки нападатели българи.

Другият френски хронист, участник в похода, Роберт дьо Клари, въпреки своето далеч по-незначително място в кръстоносното дело, или може би именно поради това, въпреки своите ограничени познания и разбирания, запазва буден интерес към някои събития и проблеми свързани с похода. Той проявява критичност към постъпките на ръководството, разкрива на места, какъвто е случаят, по-правилно същността на нещата. Той се явява при това изразител на мненията и настроенията на дребните рицари и обикновените кръстоносци, на кръстоносната маса. Когато латинските първенци отхвърлили протегнатата за разбирателство ръка на Калояна, той пише, че това било „лошо решение" (malvais consel);[1] когато разказва за нещастието при Адрианопол, Клари заключава, че то се дължало на грешките на бароните и било божие наказание за тези грешки.[2]

Премълчаването на Вилардуена да разкрие дипломатическите ходове за уреждане на отношенията между Латинската империя и българската държава е обяснимо единствено чрез неговата преднамереност. И тук, както в случая с премълчаванията му относно отклоненията към Зара и Константинопол, се потвърждава нашето обяснение: без да отхвърляме неоспоримата стойност на съчинението на маршала, да виждаме в неговата история тенденцията да се разказват неща благоприятни за кръстоносното ръководство и да се прикриват, не чрез грубо изопачаване, а само чрез умело премълчаване, факти, които свидетелствуват за грешки на кръстоносните първенци, за трудности и неуспехи, дължащи се на такива грешки.

6. Гръцко-български съюз против Латинската империя

Вместо предлаганият от Калояна българо-латински съюз, бил постигнат съюз между българи и гърци. Тези два съседни народа в продължение на дълговековно съседство много често, почти непрекъснато били противопоставяни във взаимни вражди, войни и кръвопролития. Латинската империя пренебрегнала и едните и другите. Установи се, как тя отхвърлила протегнатата за съюз и взаимодействие ръка на Калояна. Когато унищожила Византия, тя не се постарала да привлече и гръцкото население, да го приобщи към своята нова държавна организация, да задоволи неговите духовни и материални нужди. При появата на тази нова опасност вековната вражда между българи и гърци могла да бъде поне за момент задушена. Как станало това и как се развили събитията, които силно

---

[1] Robert de Clari, пос. съч., стр. 65, гл. 65.

[2] Robert de Clari, пос. съч., стр. 106, гл. 112. Примов, Б, Роберт дьо Клари и отношенията между България и Латинската империя, стр. 12—14, 24.

помрачили латинската самонадеяност, нанесли много тежък удар на империята и заплашили, едва една година след създаването ѝ, нейното съществуване? Като отговор на тези въпроси, от интерес за историята на Латинската империя, на останалите лишени от своя държавна организация на Балканския полуостров гърци и на българската държава, историята на Жофроа дьо Вилардуен, допълнена в своите пропуски от историята на използувания вече византийски съвременник Никита Хониат, е много полезна.

Ударът с превземането на Константинопол и създаването на Латинската империя бил изненадващ и тежък за всички византийци. Животът на Византия бил прекъснат. В покрайнините на империята сбаче, където латинците не могли веднага да проникнат, постепенно се създали първите съпротивителни ядра, които станали центрове на нови гръцки държавни организации, наследници на части от разпиляното наследство на рухналата империя: Епирското деспотство в северна Гърция, Никейската империя и Трапезундската империя в Мала Азия. Най-тежка е била съдбата на гърците на Балканския полуостров, особено в Македония и Тракия.

Още преди унищожаването на Византия, когато кръстоносците влезли във Византийската столица само като възстановители на Исак Ангел и на неговия син Алексий, те будели неприязън у гърците. Самият Вилардуен изнася случаи, когато тази омраза е била проявявана.[1]

След превземането на Константинопол гърците в Тракия и Македония били принудени да се подчинят на новата империя. Лишени от друга възможност, те трябвало да се примирят с новосъздаденото положение. Отначало може би те се надявали да получат добри или поне сносни условия за живот в новосъздадената империя. Затова свидетелствуват, както ще изнесем по-нататък, Вилардуен и Никита Хониат.

Когато е бил проучван въпросът за съюзяването на гърци и българи против общия латински неприятел, преди всичко се е имало пред вид състоянието на гърците. Последните били

[1] Villehardouin, пос. съч., т. I, стр. 194, пар. 191: латинците след свалянето на Алексий III не смеели да се настанят по случай коронясването на Алексий IV в столицата, понеже се страхували от сбиване с гърците. Стр. 198, пар. 194: императорът заявил на кръстоносните барони: „Знайте, че много хора не са разположени към мен и не ме обичат, гърците са много ядосани, понеже аз заех падащия ми се по наследство пост със ваша помощ". Стр. 206—210, пар. 203—205. Когато Алексий IV обикалял империята, за да установи властта си и получи подчинение, придружен от мнозина видни кръстоносци, между живеещите в Константинопол латинци и гръцките жители започнало сбиване, градът бил запален и силно опожарен. Пожарът продължил два дни. Тогава всички живеещи в Константинопол още от преди представители на Запада — търговци, търговски представители на италиански и други западни градове, заедно с жените и децата си, около 15,000 души, избягали на кръстоносни кораби и лодки и се настанили отвъд пристанището, при кръстоносците.

лишени от своите свободи; национално чувство и национално достойнство били пренебрегнати; вяра, верски обичаи, права и традиции били осмивани. Ново държавно устройство, изключващо ролята на гръцкото духовенство и на гръцките светски представители, било установено.[1] Всичко това разширило пукнатините на гръцко-латинската взаимна нетърпимост до широка пропаст. То запълнило, поне отчасти, вековната пропаст между съседите гърци и българи, изправени сега пред обща опасност.

Нека видим как Вилардуен разказва развитието на нещата и постигането на гръцко-българския съюз, като допълним пропуските на маршала с ценните сведения на Никита и на други извори. Така ще можем да продължим сравнителното изследване на Вилардуена като исторически извор и същевременно да очертаем как точно се е стигнало до съюза и кои причини са действували за неговото постигане.

През времето на Комнените и Ангелите византийското държавно и политическо единство било вече твърде силно разкъсано от налагащата се феодализация в империята. Италианският историк Fr. Cognasso,[2] който е проучвал император Исак II Ангел и неговото време, пише: „Феодализмът покрива оттогава цялата империя и императорът трябва да се бори с големите провинциални сеньори, които не винаги се съгласяват да доставят войници със същата щедрост, както например за войната срещу норманите". А. Василиев[3] допълва: „По време на Комнените и Ангелите се вижда да растат големите владения, поземлената аристокрация да печели сила и власт и да става все по-малко и по-малко зависима от централното правителство; феодализмът в империята беше във възход".

Когато тази тенденция на засилваща се феодализация напредвала, латинците прекъснали византийския държавен живот. Тогава в Тракия и Македония, както изнася самият Никита, останали да действуват и да се справят с трудностите на положението, като представители на гърците, византийските аристократи.

Още през лятото или началото на есента на 1204 год., след като се установили здраво в Константинопол и избрали за император граф Балдуин Фландърски, латинците започнали да овладяват напълно положението в земите на

[1] Макушев, В. В. Болгарія въ концѣ XII и в первой половинѣ XIII вѣка, Варшавски Унив. Изв. 1872, № 3, отдел. отпеч., стр. 35; Успенскій, Ѳ. Образованіе втораго болгарскаго царства, Одесса, 1879, стр. 244. Златарски, В. Н. История на българската държава, т. III, стр. 214.

[2] Cognasso, Fr. Un imperatore bizantino della decadenza — Isaco II Angelo, Bessarione, т. XXI (1915), стр. 52—53, 59—60;

[3] Vasiliev A. A. Histoire de l' Empire Byzantin, t. II, Paris, 1932, стр. 139.

империята. Те установявали своята власт като разпределяли отделни области под властта на своите първенци като местни феодални владетели. Очаквали ли са гърците и специално гръцките аристократи този развой на нещата, не е известно. Вилардуен пише обаче, че земите започнали да се предават и подчиняват под новата власт.[1] Имало е случаи, когато още от самото начало отделни гръцки първенци, чужди на всяка идея за сътрудничество и примиримост, се хвърлили в непримирима борба с новите нашественици. Така в южна Гърция, пише Вилардуен, „един виден грък, който се казваше Ласгюр (Lasgur, Лъв Сгур), отказа да се подчини на маркиз Бонифаций Монфератски, той беше задържал градовете Коринт и Навплия (Corinthe et Naples), два морски града най-силни под небето ... Той започна война срещу маркиза и голяма част от гърците застана на негова страна.[2]

Също така постъпил и един друг грък на име Михалис, който отначало бил с маркиз Бонифаций Монфератски и дошел заедно с него от Константинопол. В последствие обаче избягал от маркиза, отишъл в град Арта, оженил се за дъщерята на един богат грък, който държал земята от страна на императора (значи като местен феодален владетел, подчинен на византийския император, бел. Б. Пр.), и след като овладял земята, започнал война срещу маркиза.[3]

Тези случаи обаче били изключения от онази обща тенденция на подчинение и признаване на латинската власт, която гръцките първенци, особено в Тракия, волю неволю възприели.

Според Вилардуен, а това не се оспорва от други извори данни, земята е била в мир; спокойствието, подчинението на императора и пътищата били осигурени. Феодалното разпокъсване продължавало, земите били подчинявани от отделни латински феодали.[4] В българските земи Филипопол и околността му били дадени на Рение от Трит и било образувано така наречената duchee de Finepople. През късна есен, ноември 1204 год., „Рение от Трит, пише Вилардуен, замина от Константинопол и се отправи към Филипопол, който император Балдуин му беше дал. Той изведе със себе си 120 рицари, много добри хора; той езди, премина през Адрианопол и стигна до Филипопол. Жителите на страната

---

[1] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 108—114, пар. 301—305.

[2] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 108. пар. 301.

[3] Villehardouin, пос. съч., т. II, пак там. Този Михалис е Михаил Ангел, основателят на Епирския деспотат през 1204 год. Вж. Vasiliev, A. A., Histoire de l'Empire Byzantin, t. II,, Paris 1932, стр. 175.

[4] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 110—112, пар. 303. За латинското завлядяване и разпределяне на земите и островите между кръстоносци и венецианци вж. Miller, W. The Latins in the Levant, London, 1908, стр. 27—48. Gerland, E. Geschichte des Lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel, I Teil, Homburg v. d. Höhe, 1905, стр. 29—33.

го приеха на драго сърце и му се подчиниха като на свой сеньор, защото Иоханис (Калоян — бел. Б. Пр.), кралят на Влахия, воюваше ожесточено с тях. Той (Рение) ги много добре подпомогна и зае голяма част от земята; повече от тези, които бяха на страната на Иоханис, се отметнаха към него". [1]

Така се развивали работите в Тракия и Македония до есента на 1204 год. Първоначално гърците не са имали нито план, нито подготовка, нито каквато и да било възможност да възприемат друго отношение към латинците, освен по неизбежност да приемат и да се подчинят на латинската власт. Вилардуен се показва необичайно искрен и описва положението, създадено от новите феодални латински владетели в новите им земи, със следните думи: Когато всеки успя да отиде в земата си, човешката алчност (la convoitise del monde), която върши толкова злини, не ги остави да бъдат в мир; всеки започна да върши зло в земята си, кой повече, кой помалко; гърците започнаха да ги мразят и да хранят лоши мисли". [2]

Как наистина погледнали гърците на новосъздаденото положение? Какво е било, след първоначалното подчиняване по необходимост, намерението на гръцката феодална аристокрация? Виждала ли е тя положението съвсем безнадеждно? —Безсилни да се справят с новите завоеватели на империята, гръцките аристократи, под натиска на бързо развиващите се събития след унищожението на Византия, побързали да проявят доброжелателство към латинската власт и подчинение спрямо нейните представители. Те са хранели, изглежда, все още известна надежда в развоя на събитията. В това бързо приспособяване към новите условия на живота те са виждали безспорно възможността да запазят своята власт като необходима връзка между латинския император и своите сънародници в отделните области; да бъдат приети и зачетени като налагащ се от условията фактор, който латинците по необходимост би трябвало да приемат, когато устройвали новата си империя. За тези надежди и планове на гръцките знатни свидетелствува положително и самият Никита Хониат. Събитията се развили обаче не съобразно техните очаквания и противно на техните интереси.

Никита пише, че когато император Балдуин тръгнал да обикаля областите на империята, той не обърнал никакво внимание на гръцки военни и политически първенци — ...οὐ χάριν οὐδὲ κομῆς οἱασοῦν κατηξιώκει τινὰς τῶν Ῥωμαίων ἐκ τοῦ στρατιωτικοῦ τε καὶ πολιτικοῦ συντάγματος, ἀλλ' ἁπαξάπαντας ἀπεπέμψατο. [3]

---

[1] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 118—120, пар. 311.
[2] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 112, пар. 303.
[3] Nicetas Choniates, ed. Bon., p. 791_{6-9}.

Въпреки това гръцките знатни пак направили опит да бъдат допуснати за служба и взаимодействие с латинците. Пак от Никита научаваме, че „ромеи от знатен произход, опитни във военното изкуство, произхождащи от тракийските градове" се сбърнали към маркиз Бонифаций Монфератски и му предложили своите услуги. Същите постъпки направили и пред самия император. Нито при единия, нито при другия обаче те постигнали успех.[1]

Нека, преди да охарактеризираме постъпките на гръцките знатни, се спрем върху въпроса за достоверността на Жофроа дьо Вилардуен, защото и тук откриваме в неговата история още едно премълчаване. След като разказва за устройството на новата империя и за латинското заемане на земите, маршалът не споменава нито дума за пренебрежителното латинско отношение към опитващите се да получат служба и зачитане гръцки аристократи. Няма съмнение, че както при случая с първоначалното поведение на българския владетел Калоян и българските опити за споразумение, така и тук, при опитите за гръцко-латинско сътрудничество, латинската политика е била най-пряко заангажирана. Дипломатът Вилардуен не е могъл да вижда като незначителни и да сметне, че не заслужават да бъдат споменати гръцките постъпки за сътрудничество. Премълчаването и тук не е случайно. То цели да прикрие латинското официално отношение към гърците. Покъсно, когато се разбрало, че високомерната латинска политика опълчва срещу себе си гърци и българи заедно, това отношение се оказало погрешно. С мълчанието си Вилардуен има за цел да злепостави гърците, които след латинския отказ се обърнали към Калояна, и да представи латинската империя, без никаква вина на нейното ръководство, вероломно и без повод нападната от създадения непосредствено след това гръцко-български съюз.

Това обяснение на премълчаването се подкрепя от понататъшния разказ на събитията на самия Жофроа дьо Вилардуен. Като не споменава нищо за гръцко-латинските отношения, той дава, както ще видим, подробно описание как гръцките аристократи се обърнали към българския владетел и как се стигнало до споразумение за общи военни действия срещу Латинската империя.

В. Н. Златарски, като споменава за постъпките на гръцките първенци пред Бонифаций и Балдуин, не намира какво те са целели. „Каква е била целта на тракийската ромейска аристокрация, когато е правила подобни предложения на кръстоносците: мислила ли е тя, че с такива постъпки ще сполучи само да подобри отношението на латинците към ромейското население в бившите европейски владения на Ви-

[1] Nicetas Choniates, ed. Bon., p. 808_{12-18}.

зантия, или е кроила някой друг план, за нас това остава неизвестно".[1]

Ако подробностите наистина не са ни известни, то все пак голямата цел на гръцката аристокрация, както посочихме по-горе, не е много трудна за разбиране, а именно: да запази, доколкото е било възможно, своите позиции зачетени; да играе в новосъздадената на феодални начала империя онази роля, която тя вече е имала при засилващите се феодални тенденции във Византийската империя.

Наистина Латинската империя била устроена на чисто феодални социални и политически начала. В нейната феодална йерархия обаче още от самото начало гръцката аристокрация била отстранена; ролята, която тя очаквала да ѝ бъде отредена, ѝ била отнета. Латинците се заели да устроят империята не само по свой феодален образец, но изключително и чрез свой кадър от видни кръстоносци; те били изпратени като феодални сеньори в земите, в които очаквали да се затвърдят и бъдат признати гръцките феодални аристократи. Направен бил опит новото феодално държавно устройство да бъде наложено в Тракия, както и в останалите заети от латинците земи, не чрез пряката приемственост на ония феодални тенденции, които се развивали във Византия преди нейното падане; не чрез участието на отхвърлената гръцка аристокрация, главен изразител на тези тенденции.

Точно в момента, когато кръстоносните сеньори се пръснали по различните земи на Тракия и Македония и било извършено разпределянето на земите, за което споменава Вилардуен, гръцките аристократи се събрали да уговорят план за действие. Те се обърнали към своите досегашни най-непримирими врагове — българите. Излъгани в надеждата си, те приели да влязат в съюз с Калояна, за какъвто преди не могли и да помислят.

Маршал Жофроа дьо Вилардуен дава интересно сведение как гърци и българи постигнали споразумение. Това станало към края на зимата 1204—5 год. Бонифаций Монфератски обсаждал безуспешно затворилия се в Коринт Лъв Сгур. Голяма част от кръстоносците, начело с брата на императора Хенрих, се сражавала в Мала Азия срещу Теодор Ласкарис. „По това време, пише Вилардуен, гърците видяха, че французите (li François, кръстоносците) се бяха много пръ-

---

[1] Златарски, В. Н. История на българската държава, т. III, стр. 215. Същият, Гръцко-български съюз през 1204/5 година, Годишник на Соф. унив., ист.-фил. ф-т, VIII—IX, 1912—1913, стр. 9. Тази статия е включена в историята на В. Н. Златарски. Вж. още Примов, Б. Гръцко-български съюз в началото на XIII век, Исторически преглед, год. IV, кн. 1, 1947, София, стр. 22—39. Тази статия дава обяснение за причините на гръцко-българския съюз, което се поддържа и тук. Някои части от нея са включени в настоящата работа.

снали из земята и че всеки действуваше за своя сметка. Те помислиха, че ще могат да им изменят. Те тайно събраха пратеници от всички градове на страната и ги изпратиха при Иохан (Калоян), царя на Влахия и България, който беше воювал срещу тях и постоянно продължаваше да воюва. Те (пратениците) му съобщиха, че ще го направят император (поправилно е да се разбира, че ще го признаят и зачитат като император, бел. Б. Пр.), ще му се подчинят всички и ще избият всички франки (Franz, кръстоносци). После ще дадат клетва да му се подчиняват като на свой сеньор, а и той да се закълне, че ше се отнася към тях като към свои. Така била дадена клетвата".[1]

Никита Хониат също така пише, че след отхвърлянето на техните предложения до Балдуина и Бонифация гръцките аристократи се обърнали към Калояна (τῷ Ἰωάννῃ προσήεσαν).[2]

По този повод В. Макушев пише: „Разбираеми са причините, които ги отблъснали от латинските рицари: надменното отношение към случайно победените и техните цивилизаторско-католически планове не могли да внушат доверие и разположение у нравствено упадналите наистина, но горди и искрено предани на православната вяра византийци".[3] Същите обяснения от общ характер — духовни различия между гърци и латинци и незачитане на гръцката вяра и национално достойнство, се приемат и от В. Н. Златарски като причини за гръцко-българския съюз.[4]

Наистина, гръцко-латинската омраза датирала твърде отдавна. Тя била засилена след унищожаването на Византия. Гръцкото недоволство и верската съпротива срещу католицизма са играли известна роля, за да се отметнат от латинците, да се свържат с Калояна и да се противопоставят на новата империя. Едва ли обаче само тази роля е била решителна. Като се имат пред вид сведенията на Вилардуена, съвпадението на латинското феодално установяване с веднага последвалото го гръцко отмятане и съюзяване с българския владетел, гръцко-българският съюз не може да бъде обяснен като резултат само на горепосочените причини, поддържани от споменатите учени. При политико-социалното състояние на гръцкия живот, той бил склучен от гръцката аристокрация преди всичко заради нейните интереси.[5]

---

[1] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 140—144, пар, 331—333.
[2] Nicetas Choniates, ed. Bon., p. 808_{12-20}
[3] Макушевъ В., Болгарія въ концѣ XII и въ первой половинѣ XIII вѣка, стр. 35.
[4] Златарски, В. Н. История на българската държава, т. III, стр. 216—217.
[5] Вж. Примов, Б. Гръцко-български съюз в началото на XIII век, стр. 26—29.

Условията, които гръцките първенци поставили на Калояна за сключването на съюза, идват като доказателство за това обяснение. Те се съгласили да воюват срещу латинците, да признаят Калояна за император и да му се подчиняват, ако и той приеме ролята им и зачете интересите им. А непосредствено преди това, както видяхме от Никита, те били отправили по всяка вероятност съвсем същите предложения на латинския император. Не е ли достатъчно ясно, че тогава, имайки пред вид преди всичко своите интереси, те са били готови да се примирят, може би временно, очакващи по-добри изгледи за бъдещето, с неудобствата и опасността на латинското католическо влияние върху традициите и духовната същност на гръцкия живот?

От Калояна те успели да получат поне обещание за онова зачитане, което им било отказано от латинска страна — на тях било обещано, според Вилардуен, признаване на тяхната икономическа и политическа власт. Това се изразило, както видяхме, в клетвено зачитане на васални отношения спрямо сеньора Калоян. Макар и васални на омразния български владетел, гръцките феодални аристократи се надявали да запазят своите придобити още в унищожена Византия функции, които латинската власт, без да държи сметка за тях, делегирала на свои латински феодали. Когато се обърнали към Калояна и сключили с него съюз, гръцките аристократи имали, в съчетание със своите собствени интереси, възможността да изпъкнат и като защитници на гръцката самостойност и духовна самобитност. Този обаче не е бил техният основен мотив.

Дали това, което очаквали да получат от един гръцко-български съюз, е било наистина постижимо; дали едно ново разочарование не се е изпречвало пред тях, както ще видим, — върху тези неща те не са разсъждавали, понеже не са имали друг избор.

Калоян също така е преследвал своите цели. Византийската опасност, най-голямата опасност, изправяна непрекъснато над българската държава през целия български исторически живот до тогава, сега изглеждала отстранена. Латинската империя, създадена на мястото на унищожена Византия, не се показала ни най-малко благосклонна към българската държава и не пожелала да признае българското самостоятелно съществуване. Нова опасност — подобна на византийската — възникнала. Задачата на Калояна била да се справи с тази опасност. Фактът, че гръцката аристокрация в Тракия, след като латинците й отказали сътрудничество и зачитане, се отправила към българския владетел и предложила силите си и готовността си да вдигне въстание на всички гръцки градове срещу западните пришълци, бил за него добре дошъл.

Опасността от латинците и еднакво желаното от българи и гърци унищожение на тяхната империя били за двата съседи

единствена обединителна връзка. А тя е била твърде слаба. Бил постигнат съюз, в който пукнатините и центробежните сили още от самото начало били толкова силни, щото при първите успехи срещу общия враг не закъснели да вземат връх над слабата и единствена връзка.

Още при сключването на съюза гръцката аристокрация и българският владетел са го виждали и чертаели различно. Гръцките феодали очаквали победа над латинците и най-малко запазване на всички свои владения в Тракия; Калоян — унищожение и на Латинската империя, както това на Византия, отхвърляне на всякаква опасност за утвърждаването на българската държава и за нейното необезпокоявано развитие. Бъдещият ход на нещата, който Вилардуен описва, свидетелствува за така изложените различия.

Така бил създаден гръцко-българският съюз. Тук би трябвало още веднъж да подчертаем, че маршал Жофроа дава много ценно сведение за създаването на съюза, което допълва историята на Никита Хониат, докато за предшествуващите гръцко-латински отношения и опити на гръцката тракийска аристокрация за споразумение и сътрудничество с латинците не споменава нищо. Така той не разкрива и българо-латинските отношения и Калояновите постъпки за разбирателство. И тук мълчанието на Вилардуена може да бъде разбрано и обяснено не с неговата неосведоменост или липса на интерес, а единствено с нежеланието му да разкрие постъпка на латинското ръководство и дипломатически ходове на латинската политика, които бъдещето не представя като правилни. Без предлаганите от гръцката аристокрация услуги и сътрудничество на Латинската империя, отказани от нейните първенци, гръцкото отмятене към българите изпъква съвсем неоправдано. Последвалите жестоки гръцко-български удари над латинците се явяват като нападения нанесени неочаквано и незаслужено над новата империя.

V. БЪЛГАРИ И ГЪРЦИ СРЕЩУ ЛАТИНСКАТА ИМПЕРИЯ. РАЗПАДАНЕ НА ГРЪЦКО-БЪЛГАРСКИЯ СЪЮЗ

а. Гръцко въстание. Победа на българите при Одрин

Гръцко-българският съюз бил постигнат. Той бил наложен от пренебрежителното отнасяне на латинците към търсещите тяхното сътрудничество български владетел и гръцки феодални аристократи и бил насочен единствено срещу новосъздадената империя. Вилардуен представя развитието на нещата така, щото гръцкото отмятане и обръщане към българите да изпъкне в историята като един неоправдан акт на вероломство. С премълчаване предложенията на тракийските гръцки аристократи към ръководителите на империята, тяхната следваща постъпка е трябвало да остане в историята като неоправдана политическа маневра. Така като историк Вилардуен става изразител на латинската официална политика. В едно по-късно писмо до папа Инокентий III вторият латински император Хенрих дава същото обяснение за гръцкото въстание. Той обяснява гръцкото опълчване срещу латинската власт с „вроденото коварство и обичайно вероломство" на гърците (ex innata malitia et perfidia consueta).[1]

Френският писател, който, както видяхме, беше премълчал едни и подчертал други от обстоятелствата при създаването на гръцко-българския съюз, сега подробно описва военните събития, които последвали. Гърците изпълнили поетите договорни задължения — градовете на Тракия един след друг започнали да въстават и да отхвърлят латинската власт.

„Граф Хуго от Сен Пол държеше до живот една крепост, която имаше име Димотика и беше много силна и богата". Графът след дълго боледуване умрял в Константинопол, а неговите хора, рицари и сержанти, били останали в града-крепост. „Гърците, които бяха дали клетва на краля на Влахия да избият и предадат франките, им измениха; избиха и плениха по-голямата част. Малцина избягаха и тези, които избягаха, отидоха бягащи в един град, който се казва Адрианопол, който венецианците тогава държаха".[2] Това, както го предава Вилардуен, бил началният удар; останалите следвали един след друг. „Жителите на Адрианопол не закъсняха да въстанат, а тези, които бяха вътре и пазеха града, излязоха при голяма опасност и го изоставиха. Новините стигнаха до

---

[1] Patr. Lat., t. 215, lib. VIII, litt. 131.

[2] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 144—146, пар. 335.

император Балдуин в Константинопол, който беше с твърде малко хора, и до граф Луис от Блоа. Те бяха много смутени и разтревожени от тези новини. Така от ден на ден започнаха да им идват лоши новини, защото гърците въставаха навсякъде и там, където намираха франки, които пазеха земите, ги убиваха".[1]

Положението ставало от ден на ден все по-тревожно, а латинците не могли да намерят начин, за да спрат този опасен развой на събитията. Наистина, бягащите от Адрианопол успели да се спрат при град Аркадиопол. За три дни гърците от страната се събрали и извършили голямо нападение. Латинците отблъснали нападателите, убили много гърци и спечелили много коне и друга плячка. Новината за спечелената победа била съобщена на император Балдуин в Константинопол, който бил много зарадван. Въпреки това обаче латинците не се осмелили да останат в Аркадиопол, а се оттеглили в град Чорлу, който бил още здраво в латински ръце. Но и там те били в голям страх, „като имаха пред вид клетвата дадена на краля на Влахия". Мнозина дори не се осмелили да останат и там и се върнали в Константинопол.[2]

В Константинопол царувала тревога. „Император Балдуин, дожът на Венеция и граф Луис се съвещаваха и виждаха как губят цялата земя". Тогава те решили да повикат бързо колкото е възможно повече от войските, които били изпратили да завладяват градове и земи в Мала Азия.[3]

Най-тежко било положението на споменатия Рение от Трит, който беше отишъл през есента на 1204 год. като владетел на Филипопол и земите наоколо. Когато Вилардуен се спира да разкаже неговата съдба, той пише, че това е „едно голямо чудо" и продължава: „Рение от Трит, който беше във Филипопол, на девет дни път далеч от Константинопол, и който имаше със себе си сто и двадесет рицари, беше изоставен от своя син Рение, от своя брат Жил, от Жак дьо Бонди, който му беше племенник, и от Ашар дьо Вердьон, който водеше дъщеря му. Те му взеха тридесет от рицарите и смятаха да се върнат в Константинопол; бяха го изоставили, както чувате, в много голяма опасност. Обаче намериха страната разбунтувана срещу им, гърците ги хванаха и ги предадоха веднага на краля на Влахия, който след малко заповяда да им отсекат главите". Нашият автор бърза да допълни, че те са били твърде малко оплакани, понеже постъпили толкова зле. По примера на най-близките му още около осемдесет рицари го напуснали и тръгнали по друг път. „Рение от Трит остана между гърците с малко хора; той нямаше повече от

---

[1] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 146, пар. 336.
[2] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 146—150, пар. 337—339.
[3] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 150—152, пар. 340—342.

петнадесет рицари във Филипопол и Станимака, една много силна крепост, която той държеше и в която след това беше дълго време обсаден".[1]

През това време император Балдуин бил в Константинопол много ядосан и неспокоен, той очаквал своя брат Хенрих и всички останали свои хора отвъд пролива. Когато първите хора от Мала Азия дошли, императорът бил твърде много зарадван. Те пристигнали от Никомидия, между тях имало около сто рицари начело с Макер дьо Сен Менехул, Матьо дьо Валинкур и Роберт дьо Ронсоа. Императорът побързал да замине веднага на поход срещу разбунтувалите се градове, за да предотврати още по-голямата опасност от страна на българския владетел. Маршал Жофроа вече бил заминал и се намирал в крепостта Некиза.[2]

„Те тръгнаха от Константинопол, имайки около сто и четиридесет рицари; яздиха от ден на ден и стигнаха до крепостта Некиза, където маршал Жофроа се беше разположил. През нощта направиха общо съвещание, решиха на сутринта да отидат пред Адрианопол и да го обсадят. Наредиха бойните си отряди и ги съставиха много добре от толкова хора, колкото имаха. И когато дойде сутринта, по сред бял ден те яздиха, както бяха решили, и стигнаха пред Адрианопол. Намериха го много добре укрепен, по стените и кулите видяха бойните знамена на Йоханис, краля на Влахия и България; градът беше много силен, много богат и пълен с хора. Те го обсадиха с твърде малко хора пред две врати; това стана във вторник преди Цветница (29 март 1205 год., бел. Б. Пр.). Те стояха така в продължение на три дни пред града в голямо затруднение и с малко хора".[3]

„Тогава дойде Енрико Дандоло, който беше дож на Венеция, но той беше стар човек и не виждаше никак. Той доведе толкова хора, колкото имаше — толкова, колкото император Балдуин и граф Луис бяха довели; той се разположи пред една от вратите". Така латинците пристъпвали към едно от най-решителните военни събития. Те не предвиждали риска и се надявали да се справят с опасността, създадена от въстанието на гърците. Те били малко, нямали продоволствие и не могли да обикалят наоколо за фураж, понеже из страната, както изнася Вилардуен, имало толкова много гърци, щото те не могли никак да мръднат.[4]

Нашият автор продължава: „Йоханис, кралят на Влахия, идваше на помощ на тези в Адрианопол с една много голяма

---

[1] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 154—156, пар. 345, 346.
[2] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 156—158, пар. 347, 348.
[3] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 158—160, пар. 349, 350.
[4] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 160, пар. 351.

войска; той водеше власи и българи и около четиринадесет хиляди кумани, които не бяха покръстени" (езичници, бел. Б. Пр.). Поради острата нужда от продоволствия латинците направили няколко опити да се снабдят чрез военни обиколки из околността, влезли в сражения с местни гърци, но не постигнали нищо и се завърнали с празни ръце. Така прекарали страстната седмица, приготовлявали машините си за подкопаване и разбиване на стените; Великден (10 април) минал, а те стояли още пред града с малко хора и недостатъчно снабдяване.[1]

Дошла тогава новината, че „Иоханис, кралят на Влахия, настъпва срещу тях, за да подкрепи града. Те уредиха работите си; беше решено маршал Жофроа и Манасе от Ил да пазят лагера, а император Балдуин и всички останали да излезат напред, ако Иоханис наближи и започне битка. Така прекараха до сряда (13 април) през светлата седмица; Иоханис се беше толкова приближил, щото се беше разположил на две левги от тях. Той изпрати куманите да се спуснат пред лагера; в лагера се чува вик и всички излизат в безредие. Те започнаха да преследват куманите в продължение на една левга твърде безразсъдно; когато поискаха да се върнат, куманите започнаха да стрелят срещу тях със стрели твърде усилено и раниха доста много коне".

„Така те се върнаха в лагера и бароните бяха повикани в помещението на император Балдуин. Те се съвещаваха и казаха, че са извършили голяма лудост като са преследвали хора толкова леко въоръжени. Заключителното решение на съвета беше: ако Иоханис настъпи отново, да излезат напред, да се наредят пред лагера и да очакват без да мърдат. Те наредиха да се съобщи из целия лагер никой да не бъде толкова дързък, щото да измени тази заповед при вик или какъвто и да било шум, каквито чуе. Беше казано маршал Жофроа и Манасе от Ил да пазят страната откъм града. Така прекараха нощта до четвъртък сутринта (14 април — бел. Б. Пр.) от светлата седмица; те чуха божествената служба и се нахраниха за обед. Тогава куманите се спускат до самите им палатки; вдига се шум, затичват се към оръжие и излизат от лагера с всичките си бойни отряди наредени така, както бяха решили".[2]

Ето и самото описание на битката, дадено в най-големи подробности от самия Вилардуен. Това описание е най-ценното сведение за Адрианополската битка, едно сражение от най-голямо значение както за българската история, така за историята на Латинската империя, за съдбата на временно престаналата да съществува Византийска империя и на целия

[1] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 160—162, пар. 352, 353.
[2] Villehardouin пос. съч., т. II, стр. 162—166, пар. 354—357.

Изток. „Граф Луис излезе пръв със своя боен отряд и започва да преследва куманите, съобщава на император Балдуин да го последва. Уви! колко лошо измениха на това, което бяха решили вечерта! Преследваха така куманите около две левги напред, стигнаха до ръкопашен бой и пак продължиха дълго преследването. Обаче куманите се връщат, започват да викат и да хвърлят стрели".

„Нашите имаха отряди, съставени, освен от рицари, и от други хора, които не познаваха достатъчно военното изкуство; те започнаха да се плашат и да отпадат. Граф Луис, който беше нападнал пръв, беше ранен на две места твърде тежко; куманите и власите започнаха да ги притискат; графът беше паднал, но един от неговите рицари, който се казваше Жан дьо Фриез, слезе на земята и го вдигна на коня си. Много от хората на граф Луис му казваха: „Господарю, върнете си, защото Вие сте ранен твърде тежко на две места". А той каза: „Бог не ще одобри и ще ме осъди, ако избягам от бойното поле и изоставя императора".

„Императорът, който беше много застрашен от своята страна, викаше хората и им казваше, че той не ще избяга и не ще ги изостави; тези, които бяха там, свидетелствуват ясно, че никога рицар от неговия ранг не се е защищавал по-добре от него. Битката продължи дълго: някои се държаха добре, но други избягаха. Накрая, тъй като бог позволява нещастията, те бяха разбити. На бойното поле останаха император Балдуин, който съвсем не пожела да избяга, и граф Луис. Император Балдуин беше хванат жив, а граф Луис беше убит".

След едно възклицание, което изразява скръбта по изгубеното сражение и уплахата за застрашената съдба на всички латинци на Изток, Вилардуен изброява имената на загиналите най-видни кръстоносци. „Уви! каква тежка загуба! Там бяха изгубени епископ Пиер от Витлеем, братът на граф Жофроа — Етиен дьо Перш, братът на графа на Невер — Рено дьо Монтмирай, Матьо дьо Валинкурт, Роберт дьо Ронсоа, Жан дьо Фриез, Готие дьо Ньойи, Фери д'Иер, неговият брат Жан, Балдуин дьо Ньовил и много други, за които книгата тук не говори. Другите, които можаха да избягат, се върнаха бягащи в лагера".[1]

Така Вилардуен описва битката при Адрианопол, станала на 14 април 1205 год. Положението на латинците след катастрофално загубеното сражение било наистина много тежко. Опасността от българите била голяма, първите хора на кръстоносците, начело със самия император, били изгубени. Войската била отчасти унищожена и напълно изкарана от строя. Гърци и българи тържествували, а латинците в първия момент

[1] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 166—170, пар. 358—361.

не могли да намерят нито морални, нито материални сили, за да продължат съпротивата и се справят с опасността. Дали Калоян е знаел за истинското състояние на нещата у своите противници? Едва ли. Ако той е бил осведомен за пълната разруха и уплаха у противниковия лагер, той навярно би продължил незабавно напредването и не би срещнал никаква организирана съпротива от страна на латинците. За това свидетелствува разказът на френския автор, който е бил истински свидетел на нещастието и катастрофата на латинското оръжие. Оставало да се спасява това, което не било загубено. Тази неблагодарна роля се паднала на самия маршал Жофроа дьо Вилардуен; трябва да се признае, че той със самообладание, чрез военна хитрост, подпомогнат и от неосведомеността на българите изпълнил успешно трудната си задача. Когато видял лошия изход от сражението, той със събраните при себе си хора едва успял да спре бягащите от бойното поле латинци.

„Отстъпителното бягство беше спряно привечер. Повечето бяха толкова уплашени, че бягаха чак до палатките и помещенията. Отстъплението беше спряно . . .; преследващите кумани, власи и гърци се спряха. Те смущаваха бойния отряд с лъкове и стрели; хората от бойния отряд стояха мирно с лице обърнато към тях. Стояха така до падането на нощта; куманите и власите започнаха да се оттеглят."

Маршал Жофроа дьо Вилардуен и дожът на Венеция се съвещавали и решили да се оттеглят незабелязано и да спасят хората от ударите на противника. Дожът трябвало да води отстъплението, а маршалът да състави ариергарда и да го следва. Покровителствувани от нощта, те започнали изтеглянето по уговорения план; като извели всички свои хора, ранени и други, пеша и на коне те тръгнали назад. Уплахата и разстройството всред останалите от войската били толкова големи, щото една част се откъснала, изоставила другите и побързала колкото е възможно по-скоро да избяга в Константинопол и да се отърве от грозящата опасност.[1]

Дожът и маршалът с хората си прекарали цялата нощ в труден ход и на следния ден (15 април) стигнали до град Памфилион. Вилардуен разказва как „по божия воля стават чудни неща . . ." Той има пред вид срещата на бягащата войска на 15 април в Памфилион с една силна латинска войска, която предишния ден, в момента на катастрофалното латинско поражение, се е намирала само на един ден път от Адрианопол. Начело на тази войска били видните кръстоносци Пиер дьо Брашьо и Пайен от Орлеан. Тя се състояла от сто рицари и сто и четиридесет сержанти на коне, всички били хора на

[1] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 170—178, пар. 362—369.

трагично загиналия граф Луис от Блоа. Когато научили за катастрофата от предишния ден, те били потресени.

„Не би могло да се разкаже по-трагична новина, пише Вилардуен. Вие бихте могли да ги видите да плачат със сълзи и много ръце да се кършат в отчаяние."

Нашият автор хвърля известна светлина и върху това, което предприел българският владетел на сутринта след деня на сражението. „Йоханис, кралят на Влахия и на България, беше дошел при пукването на деня със цялата си войска при Адрианопол; видя, че нашите се бяха оттеглили; през деня той езди след войската, но не я откри и беше много опечален". Неосведомеността на българския владетел за истинското състояние на нещата у противника е било спасително за латинците. Самият Вилардуен обяснява това: „ . . . много добре стана, че не ги намери, защото ако беше ги открил, всички щяха да бъдат загубени." [1]

Калоян с войската си, след като не успял да унищожи останалите латинци на 14 април, след като му се изплъзнали успешно през нощта, през целия ден на 15 се опитвал да ги настигне и унищожи. Изглежда обаче, че кръстоносната войска е имала значителна преднина, разстоянието между двете войски не могло да бъде унищожено от преследвачите българи и техните съюзници. През Хариополис (днес Айробол, в изт. Тракия) разбитата латинска войска успяла да избегне от преследването на българите и дошла на 16 април в морския град Родосто, където се почувствувала в сигурност.

Така, според маршал Жофроа дьо Вилардуен, се развила Адрианополската битка и била избегната след нея опасността от пълното унищожаване на латинците. Това е най-пълното описание което е останало през вековете за това толкова важно сражение в българската и общата история. Според Вилардуен, причината за нещастието се крие в няколко предотвратими и непредотвратими от страна на латинците обстоятелства. На първо място малочисленността на латинската войска. „Уви, какво нещастие, пише маршалът, че те не дочакаха да се върнат всички останали, които бяха от другата страна на пролива; защото те имаха малко хора за толкова опасните места, където отиваха" (Адрианопол). [2] От друга страна фатално погрешна била постъпката на граф Луис и после на всички останали, да се впуснат в преследване на леко въоръжените кумани след урока от първия опит и нарочно взетото в противен смисъл решение. „Уви, колко лошо удържаха това, което бяха решили предишната вечер; защото те се спуснаха да преследват куманите . . . [3] И на последно място като при-

[1] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 180, пар. 371.
[2] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 158, пар. 348.
[3] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 166, пар. 358.

чина за фаталния край Вилардуен намира неопитността на нерицарския състав във войската — „хора неопитни във военното изкуство, които започнаха да се плашат и да отпадат“ [1] Всички тези обстоятелства и грешки представляват обаче, според Вилардуена, едно нещастно съчетание на нещата, а не един по начало погрешен външно-политически и военен ход на латинската политика и стратегия.

Как представят и обясняват тежкото поражение при Адрианопол другите извори? Подробностите на боя, доколкото можем другаде да ги намерим, са същите. Никита Хониат,[2] който също дава подробно описание на сражението, пише също за майсторски устроената от Калояна засада, на която латинците се натъкнали. Без да оправдава латинското поражение с тяхната малочисленост, Никита с голяма ненавист изнася, че венецианският дож Енрико Дандоло, главен причинител на всички злини на ромеите (τὸ δ' ἀρχαιότατον καὶ πολυτροπώτατον κακόν, καὶ τῶν ἀπευκταίνων πάντων Ῥωμαίοις πρωτουργον αἴτιον), успял да изведе останките от разбитата войска в Родосто.

Роберт дьо Клари, който изразява мнението и настроенията на средната и нисша кръстоносна маса, обяснява разрива в българо-латийските отношения и латинската катастрофа с по-самостоятелен и по-верен поглед, въпреки своята културна и йерархическа ограниченост. За него първопричината на латинското нещастие се крие още в онзи надменен отговор, който латинските първенци бяха дали на Калояна, когато той, през пролетта на 1204 год., беше им протегнал ръка за приятелство и съюз. Още тогава, той пише, тяхното решение било лошо (malvais consel) и то им струвало после много скъпо (il leur vendi puis molt kier).[3] Когато Калоян избил при Одрин без разлика висши и нисши латински воини, Клари въпреки това не може да прикрие своята социална озлобеност и завършва с остра критика срещу латинските ръководители. Бог им отмъстил, пише той, за тяхната злонамереност и за техните грехове. Ensi faitement se venja Damedieus d' aus pour leur orguel et pour le male foi qu' il avoient portee a le povre gent de l' ost, et les oribles pekiés qu' il avoient fais en le chité, aprés chou qu' i l' eurent prise.[4]

Така, докато Вилардуен само съжалява за катастрофата на латинското оръжие, Клари, макар и оскъдно осведомяван за ходовете на голямата латинска политика, вижда сполетя-

[1] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 168, пар. 359.
[2] Nicetas Choniates, ed. Bon., p. 811_{14}—814_{22}.
[3] Robert de Clari, пос. съч., стр. 65, гл. 65.
[4] Robert de Clari, пос. съч., стр. 106, гл. 112. Примов, Б., Роберт дьо Клари и отношенията между България и Латинската империя, стр. 22—24.

лата катастрофа на по-широка основа, като резултат на един погрешен ход в тая политика.

Сведенията на останалите извори за сражението, по-оскъдни откъм подробности, не разкриват нещо повече или нещо ново. Братът на падналия в български плен при Адрианопол първи латински император Балдуин — Хенрих, застанал на чело като moderator imperii. В едно писмо до папа Инокентий III от 5 юни 1205 год. той обяснява нещастното развитие на нещата и отдава поражението, както Вилардуен, също на латинската малочисленост (Latini in tanta virorum paucitate) и на безбройното множество от варвари (multitudine barbarorum innumera . . .).[1]

За Калояна, както той сам писал на папата, битката при Адрианопол е била предизвикана от латинците и той бил заставен да действува в положение на самозащита. И Бог, който „се противи на горделивите и дава благодат на смирените,“ [2] му дал победата. Provocatus igitur a Latinis, compulsus fuit ut defenderet se ab illis; deditque sibi victoriam insperatam Deus, qui superbis resistit, humilibus autem dat gratiam.[3]

Още няколко изворни известия описват накратко развитието и изхода на Адрианополската битка.[4]

Последствията от сражението на 14 април 1205 год. били от голямо значение както за историята на българската държава и на новосъздадената Латинска империя, така също и за историята на престаналата да води свой самостоятелен живот Византийска империя. Ударът върху империята и нейните хора бил извънредно тежко почувствуван. Веднага след узнаването на новината за катастрофата една част от войската в Константинопол, уплашена от случилото се, за да избегне опасността при пълното унищожение на империята, което из-

[1] Patr. Lat., t. 215, lib. VIII, litt. 131.

[2] Иаков, Съборно послание, гл. 4.

[3] Patr. Lat, t. 214, Gesta Innocentii, гл. 108.

[4] Сведенията за Одринското сражение, освен това на Вилардуена, са следните: Nicetas Choniates, ed. Bon., p. 811_{14}—814_{22}; Robert de Clari, пос. съч., стр. 105—106, гл. 112; Georgius Acropolita, ed. Heisenberg, Lipsiae, 1903, стр. 21_1—22_{22}; Патриарх Ефтимий, Emil Kałużniacki, Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius, Wien, 1901, стр. 197_7—$_{20}$; Алберих, Chronica Albrici monachi Trium Fontium, MGH, SS, t. XXIII, p. 885; Писмо на Хенрих до папа Инокентий III от 5 юни 1205, Patr. Lat, t. 215, lib. VIII, litt, 131; Писмо на същия, чието съдържание е предадено в Gesta Innocentii, Patr. Lat., t. 214, гл. 106; Писмо на Калояна до папа Инокентий III, предадено в Gesta Innocentii, Patr. Lat., t. 214, гл. 108.

Вж. и следната литература: Медовиковъ, П. Латинскіе императоры въ Константинополѣ, Москва, 1849, стр. 86—94; Макушевъ, В. В. Болгарія въ концѣ XII и въ первой половинѣ XIII вѣка, стр. 37—39; Успенскій, Ѳ. Образованіе втораго болгарскаго царства, Одесса, 1879, стр. 247—248; Иречекъ, К. Исторія болгаръ, стр. 320—321; Златарски, В. Н. История, т. III, стр. 223—229; Примов, Б. Роберт дьо Клари и отношенията между България и Латинската империя, стр. 22—24.

глеждало неизбежно, решила веднага да напусне застрашената столица и цялото кръстоносно дело. Избягали с кораби, както изнася Вилардуен, седем хиляди въоръжени кръстоносни бойци начело с няколко видни кръстоносци. Нито молбите на останалите в града, нито укорите и позора, в който пред очите на своите събратя се поставили, не могли да ги задържат в този толкова тежък момент, когато всеки един боец бил понужден от всякога. Те заминали с пет кораби и напуснали завинаги империята.[1]

Какво станало с император Балдуин на 14 април, когато граф Луис и мнозина други видни рицари намерили смъртта си на бойното поле? За историците е твърде трудно да разкрият последните дни и края на живота на този западен граф, когото съдбата бе издигнала до славата на император във вечния град на Босфора, начело на една нова западна империя, унищожила блясъка на Византия и наследила богатствата на нейните императори, за да го хвърли скоро след това, разбит катастрофално при Одрин, в ръцете на пренебрегнатия и презиран от латинските първенци български владетел. Интересът към участта на Балдуина след Одринската битка е бил много голям както във Фландрия и на Запад, така в Константинопол и на Изток, така също в канцеларийте на римския понтифекс Инокентий III. Редица сказания и легенди, често противоречиви, от западен, гръцки и български източник, били широко разпространени. Едни разказват за последните му дни и за неговия трагичен край; други — че той избягал от българския плен, за да търси отново своята далечна родина. С личността на Балдуина се преплитат и сведенията за един възползувал се от неясните обстоятелства на Балдуиновата смърт политически хитрец. Той след около 20 години се появил във Фландрия, представил се за избягал от Изтока Балдуин и предявил пред графиня Жана, дъщеря на истинския Балдуин, своите претенции като фландърски граф. Известен е в историята като Лъжебалдуин. Отначало той спечелил бързо любовта и почитта на мнозина, но неговата измама била разкрита. Още през есента на същата 1225 год. той бил изоставен от своите първи привърженици и, по заповед на графинята, бил обесен в Лил.[2]

Легендарните и романтични сведения за първия латински император свидетелствуват за огромния интерес на неговите съвременници и на по-сетнешните поколения към неговата изпълнена с величие и падение съдба. Те обаче, без да допринесат за разкриването на историческата истина, са усложнили още повече трудния въпрос за нейното изясняване.

---

[1] Villehardouin, пос. съч., т. II. стр. 184—188, пар. 376—379.

[2] Относно император Балдуин, легендарните сведения на Запад за него и явяването на Лъжебалдуина вж. Георгиевъ, Св. Императоръ Балдуинъ и Лъжебалдуинъ, Родина год. I, 1938, кн. II, стр. 27—54.

Жофроа дьо Вилардуен, който е участвувал в сражението при Адрианопол и който и след това е играл видна роля като един от първите деятели на Латинската империя, хвърля известна светлина върху края на Балдуина. При оскъдните и несигурни сведения на изворите, указанията на маршала, като показания на един сериозен и сравнително най-осведомен с развитието на нещата автор, заслужават особено внимание. Съпоставени, критично изследвани и сравнени с останалите изворни данни, те биха могли, ако не да разкрият цялата истина, то поне да доведат до някои най-правдоподобни заключения.

Вилардуен, както видяхме, пише, че „император Балдуин, който съвсем не пожела да бяга", останал на бойното поле при Адрианопол до край със своите обречени на гибел бойци и „беше хванат жив" от българите. Iqui remest el champ l'empereres Baudoins qui onques ne volt fuir... l'empereres Baudoins fu pris vis . . .[1] Върху това не може да има съмнение, тъй като много други извори — Никита Хониат, Георги Акрополит, Алберих, писма на Балдуиновия брат и негов наследник Хенрих и на Калояна — изнасят същото.[2] В отделна глава ще направим опит да разясним въпроса за края на император Балдуин в български плен.

б. Разрив между българи и гърци в Пловдив

Как се развили българо-латинските отношения след Адрианополската битка, какви трудности и заплахи Латинската империя е имала да преживее от страна на българския цар и каква е била по-нататъшната съдба на гръцко-българския съюз? По-пълни или бегли отговори на тези въпроси можем да получим на първо място от историята на маршал Жофроа дьо Вилардуен, допълнена от сведенията на други извори. Не ще е необходимо тук да пристъпим към разказване на всички събития в подробности, тъй като те са известни и могат да се намерят изложени от изследователите на българското минало. Ще се спрем обаче подробно на някои от тях, върху

---

[1] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 168—170, пар. 330.

[2] Nicetas Choniates, ed. Bon, p. 814$_{3-4}$: ὁ δὲ Βαλδουΐνος χειροῦται καὶ ζωγρίας εἰς Μυσίαν ἀπάγεται. Georgius Acropolita, ed Aug. Heisenberg, Lipsiae, 1903, стр. 22: οἱ Ἰταλοὶ παρὰ τῶν Ἐκυθῶν καταστρατηγοῦνται καὶ νικῶνται, ὥστε καὶ αὐτὸν τὸν βασιλέα Βαλδουΐνον ὑπ' αὐτῶν ἁλῶναι καὶ δέσμιον ἀπαχθῆναι πρὸς τὸν βασιλέα Βουλγάρων Ἰωάνην . . .; Chronica Albrici monachi Trium Fontium, MGH, SS, t. XXIII, p. 885: Contra quem (Калоян) Balduinus duxit exercitum sed, heul dum insidias non precavit, captus est ab eo per dolum in paludibus aquosis; Писмо на Хенрих, moderator imperii, до папа Инокентий III, съдържанието в Gesta Innocentii, Patr. Lat., t. 214, гл. 106: „. . . dominus noster imperator, occisa et capta magna parte suorum, . . . a Comannis in bello Adrinopolitano captus fuerit; други сведения и писма ще посочим в една следваща глава, когато ще се опитаме да изясним по-нататъшната съдба на Балдуина в български плен.

които едно внимателно използуване на Вилардуена, съпоставено с други изворни данни, може да бъде достатъчно основателно за критика на някои до сега изказани схващания и обяснения и може да даде допълнителни или нови осветления.

След Адрианополската битка, според сведенията на Вилардуен и Никита Хониат, Калоян могъл да действува необезпокояван в цяла Тракия. Всичко било под неговата власт. Латинската империя изгубила изведнъж всичките си владения в Тракия и се ограничила само в непосредствените околности на Константинопол, в градовете Селимврия и Родосто. Всички останали латински владения и крепости били превзети бързо от буйния български владетел и неговите още по-невъздържани съюзници куманите. Вилардуен изнася, че българският владетел „със цялата си войска държал окупирана цялата земя; всички области, градове и крепости се държали от него; куманите се втурнали до самия Константинопол". Положението на латинците и в Мала Азия не било по-добро. Възползуван от удара при Адрианопол и от изтеглянето на латинските отряди, за да бъдат противопоставени на българите, куманите и въстаналите гърци, Теодор Ласкарис наложил властта си навсякъде; само Еспигал, на южния бряг на Мраморно море, се подчинявал на разтърсената из основи Латинска империя.[1]

Изоставен поради настъпването на лятото от своите кумански съюзници, Калоян се отправил срещу град Сер, който не могъл да устои. Превземането на града било съпроводено от жестока разправа с латинския гарнизон.[2] Последвал несполучлив опит за превземането на Солун.[3]

---

[1] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 194—196, пар. 386—387; Nicetas Choniates, ed. Bon., p. 815_{18}—816_{11}.

[2] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 202—204, пар. 392—394; Nicetas Choniates ed Bon., p. 816_{14}—817_{22}.

[3] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 208—210, пар. 398—399; Nicetas Choniates, ed Bon., p. 818_{7-9}. Сведенията на двата цитирани извора за нападението на Солун не говорят едно и също и дори са противоречиви. Така Вилардуен изтъква, че маркиз Бонифаций Монфератски се намирал в града, а Никита, че в града била неговата съпруга. Според Вилардуен, Калоян останал дълго време пред града като опустошил голяма част от страната наоколо, а според Никита градът бил зает от подчинения на Калояна българин Ецциисмен, управител на крепостта Просек. Сигурно е, че Солун не е бил напълно подчинен и включен в пределите на българската държава. Вил. пише, че Калоян не могъл да постигне нищо повече и се оттеглил към страната си. За всички тук изложени събития относно действията на Калояна в Тракия и Беломорието и за последвалото установяване на Калояновата власт в Македония, за което Вил. не говори, вж. Иречекъ, К. Исторіа болгаръ, стр. 320, 322; Златарски, В. Н. История, т. III, стр. 230—232. През това време Балдуиновият брат Хенрих, регент на империята, направил с войската си опити да възвърне някои градове в Тракия, като нанесъл от своя страна жестоки удари на гърците, без да успее да влезе в Адрианопол — вж. Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 198—202, пар. 390—391; стр. 204—208, пар. 395—397. Златарски, В. Н. История, т. III, стр. 233—234.

Обръщането на гърците към българския цар и съюзът за общи военни действия срещу новооснованата Латинска империя, както бе изтъкнато, биха могли да се обяснят преди всичко, като се имат пред вид интересите на тракийската гръцка аристокрация. Бе посочено също така, че гръцките аристократи и българският владетел не са изработили пълен и цялостен план и не са очертали чрез взаимно съгласуване на интересите си едно сигурно и благоприятно за двете страни развитие на своя съюз. Наложен само от допирни точки на интереси, гледан още от начало като средство за постигане на взаимно противопоставящи се и изключващи се цели, гръцко-българският съюз, лишен по начало от здрави връзки между участвуващите страни, не е могъл да просъществува. Успехите на гърци и българи, достигнали кулминационната си точка при Адрианопол, не заздравили гръцко-българските отношения. Напротив, с отстраняване на омразната за гърци и българи латинска власт в тракийските градове, българският владетел и гръцките феодали се намерили отново изправени един срещу други. Как се разпаднал съюзът и как неоправданите надежди на гръцката аристокрация я тласнали да търси отново споразумение с латинците — разказва историята на Вилардуен, допълнена на места от тази на Никита Хониат.

Разривът почнал във Филипопол.[1] Тук се бе настанил като местен владетел Рение от Трит, който подчинил града и околността и наложил властта си над местното българско и гръцко население. Когато научили за катастрофата при Адрианопол, латинският владетел и неговите хора били силно разтревожени. Част от местното население се обърнала към българския владетел, комуто предложила да приеме под свое подчинение града. Ето какво пише Вилардуен: „Една голяма част от жителите (на Филипопол), които бяха Popelican, се отправила при Иоханис, предала му се и му казала: „Господарю, ела пред Филипопол или изпрати войската си, ние ще ти предадем целия град".

„Когато Рение от Трит, който беше в града, узна това, той се уплаши да не предадат и самия него на Иоханис. Той излезе с толкова хора колкото имаше, тръгна при пукването на деня и отиде в едно от предградията на града, гдето живееха еретиците, които се бяха предали на Иоханис; запали предградието и опожари голяма част. След това отиде в кре-

[1] За съдбата на Филипопол и вътрешните отношения вж. Примов, Б. Българи, гърци и латинци в Пловдив през 1204—1205 г. Ролята на богомилите. — Известия на Бълг. истор. д-во, кн. XXII—XXIII, София, 1948, отделен отпечатък, стр. 146—158. Най-съществените неща от тази работа са включени тук.

поста Станимака (Stanemac)..." Настанил се там през юни 1205 год. и прекарал в тринадесет месечна обсада.[1]

К. Иречек[2] и В. Н. Златарски[3] приемат, че Popelican у Вилардуена означава павликяни и че само павликяните са се обърнали към Калояна.

Град Филипопол малко преди това и по това време е имал твърде разнообразно по народностен и верски състав население. Ана Комнена пише, че той бил средище на много еретици: арменци, богомили, павликяни ('Αρμένιοι, Βογόμιλοι, Παυλικιανοί).[4] Ансберт също споменава за арменци наред с българите в областта на Филипопол.[5] За арменски елементи в населението на града говори също и Никита Хониат.[6]

При създаденото народностно и верско смешение на поселници Филипопол и околността му станали средище на значителни богомилски маси. Така разнообразното население на града през 1205 год. било освободено от властта на латинския феодал Рение. Обаче жителите имали относно бъдещето си различни предпочитания и планове. Една част от тях се насочила към Калояна, както изнася Вилардуен. Били ли са тези Popelican, както нашият автор ги назовава, действително само павликяни, както приемат Иречек и Златарски, или под това название на Вилардуена ще трябва да се разбира един по-обширен, по-разнообразен във верско и дори до известна степен оформен в етническо отношение състав, част на пловдивското население?

Името Popelican (Popelicains) в старофренския език е заимствувано от гръцката дума Παυλικιανοί и латинската Pauliciani, в последствие срещана в транскрипции Populicani, Pob-

---

[1] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 210—212, пар. 399—400: Une grant partie des genz, qui estoient popelican, s' en alerent a Johanisse et se rendirent a lui, et li distrent: „Sire, chevauche devant Phynepople, ou envoie t' ost: nos te renderons la ville tote".

Quant Renier de Trit le sot, qui estoit en la ville, si dota que il ne le rendissent a Iohanisse; ensi que s' en issi a tant de gent com il ot, et s' esmut a une jornee, et vint par un des bors de la vile ou li popelican erent a estage qui erent rendu a Johanisse; si mis le feuec ou borc et en art grant part. Et s' en ala au chastel de Stanemac, qui ere a trois lieues d' iqui et ere garniz de sa gent, et entra dedenz et i fu puis longuement enserrez, bien. XIII. mois...

[2] Иречекъ, К. Исторія болгаръ, стр. 322.

[3] Златарски, В. Н. История, т. III, стр. 236.

[4] Anna Comnena, ed. Teubn., Lipsiae, 1884, vol. II, p. $257_{6—10}$.

[5] Ansbert, Historia de expeditione Frederici, Monumenta Germaniae Historica, Nova series, t. V, Berolini, 1928, p. $45_{24—31}$.

[6] Nicetas Choniates, ed. Bon., p $527_{11—21}$. Относно състава на пловдивското население и какви точно са били споменаваните от изворите арменци вж. Макушев, В. В. Рецензия върху Исторія болгаръ от К. Иречек, — Журнал Мин. Нар. Просв., ч. 197, 1878, стр. 55—56, Макушев смята арменците за българ ски богомили; Успенскіи, Ѳ. Образованіе втор. болг. царства, Одесса, 1879, стр. 223—228, намира, че тези арменци не са били богомили, а павликяни; Златарски, В. Н. История на българската държава, т. III, стр 26—27, бел. 1, стр. 236—237, бел. 3, отделя арменци, павликяни и богомили като отделни във вероизповедно отношение елементи.

licani, Publicani. Докато отначало това име е било давано на еретиците от VII век — павликяни, по-късно то е разширило значението си. Popelicains през XII век във Франция означавало еретици, които имали във верско отношение някакви наследствени връзки с павликяните. В края на XII и началото на XIII век с Popelicains, и с други имена, назовавали и валдензите. През XIII век под Popelicains разбирали и албигойци и изобщо еретици.[1] C. Schmidt в своята История на сектата на катарите или албигойците изтъква,[2] че Poblicans (Publicani, Popelicani, Popelicans) е едно от имената, с които еретиците албигойци били назовавани. Това име било разпространено, както изнася с извори Schmidt, главно в северна Франция и Англия през втората половина на XII и през XIII век.

Като се има всичко това пред вид, може ли да се приеме, че писалият през XIII век историята си французин от северна Франция Жофроа дьо Вилардуен разбира под Popelican само павликяни? Много по-логично и правдоподобно е да се смята, че Вилардуен говори за еретици изобщо; още повече като се има пред вид и обстоятелството, че Вилардуен, чужденец и незапознат със сложния състав на пловдивското население, не е могъл и не е имал за цел да го проучи в неговата цялост и подробности. Той разбрал, че Филипопол има като жители много еретици и научил също така, че те или голяма част от тях се обърнали към българския владетел. Френският автор, без желание за по-голямо оточняване, изнася техните стремежи да включат и подчинят града на българската държава. Към тези еретици, естествено, били включени българските жители, които били богомили. Дали само тях Вилардуен има пред вид, което съвсем не може да бъде изключено, или заедно с тях участвували и други еретици, това не може да бъде оточнено. Също така не може да се разбере, дали между еретиците, които Вилардуен споменава, освен български богомили, не е изразило естествения си стремеж да бъде включено в българската държава и небогомилското българско население на Филипопол, доколкото такова е имало.

Едно обаче, смятам, трябва да се приеме: под ония Popelican (Popelicains), за които Вилардуен говори, ще трябва да

---

[1] Вж. Du Cange, Glossarium mediae et infimae Latinitatis, Niort, 1886 — т. VI, стр. 412; Frédéric Godefroy, Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du IX-e au XV-e siècle. Paris, 1889 — т. VI, стр. 277. Тук са дадени всички транскрипции на думата: popelican, popelicain, popelicant, popelicquant, popelikan, poplicant, popelincan, puplicain, pupplican, publican, pulican publicain; вж. в изданието на Вилардуен от Bouchet, E. La Conquête de Constantinople, Paris, 1891, стр. 438—440 — обяснения за думата Popelican. Като дава обяснение за произхода на Popelican от Paulicianus и Παυλικιανός, Bouchet пише: „. . . il n'est pas moins incontestable qu'il a pris de bonne heure la signification d'hérétique".

[2] Schmidt, C. Histoire et doctrine de la secte des Cathares ou Albigeois, t. II, Paris, 1849, стр. 280.

разбираме не само павликяни, а и българското богомилско, а може би и не богомилско население на Филипопол. Това са били тези не гърци по народност жители, които при напускането на латинския местен владетел напълно естествено обърнали погледа си към успешно справящата се с латинската опасност българска държава и към нейния владетел. Срещу тях Рение от Трит се опълчил като опожарил жилищата им.[1]

Гръцкото население в града избегнало опасността от латинския феодал, който се уплашил и подирил спасение в непристъпността на Станимашката крепост. Гръцките първенци не останали бездейни. Те нямали намерение, отървали се от латинската власт, да приемат не по-малко омразната им българска власт. Те поели управата на града в свои ръце и дори поставили начело видния гръцки пълководец Алексий Аспиет, който станал управител на града.[2]

Постъпката на пловдивските ромеи особено силно разгневила Калояна, който пристигнал с войската си и подчинил града. Както Вилардуен, така и Никита Хониат дават описание на катастрофалните последици за Филипопол от неукротимия Калоянов гняв. Градът бил сринат със земята. Никита пише, че най-поразителната картина всред обърнатия в развалини град бил обесеният на висок кол с въже през жилите на краката Алексий Аспиет[3]. Вилардуен изнася: „(Калоян) заповяда най-напред да убият архиепископа на града; заповяда да одерат живи първенците, други да изгорят, а на трети да отрежат главата. Нареди всички останали да бъдат изведени оковани във вериги.[4] Разруши целия град, стените и кулите бяха изгорени и сринати. Така беше съсипан знатният град Филипополи, който беше един от трите първи градове на Константинополската империя“[5].

---

[1] Вж. Примов, Б. Българи, гърци и латинци в Пловдив, стр. 149—150.

[2] Nicetas Choniates, ed. Bon., p. 829_{8-9} За пълководец Алексий Аспиет се споменава от Никита, че бил пленен от българския владетел Асен I в 1195 год. при крепостта Сер, когато била разбита и избита голяма част от командувания от самия него местен гарнизон — вж. Nicetas, p. 612_{20}—613_{31} Златарски, В. Н. История, т. III, стр. 82—83. Как Алексий Аспиет избягал от български плен или бил освободен от него, как е успял да дойде във Филипопол, не може да се разбере — вж. Златарски, В. Н. История, т. III, стр. 237, бел. 2.

[3] Nicetas Choniates, ed. Bon., p. 829_{18-21}

[4] Златарски, В. Н. История, т. III, стр. 238, като цитира Вилардуена, пише, че били пуснати по едни ризи, което е погрешен превод на израза на френския автор — tot le remanant en fist mener encaené (в друг ръкопис en chaene)

[5] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 212, пар. 401. В общи черти по същия начин се предава случилото се във Филипопол и от втория латински император Хенрих, брат на Балдуина, в едно писмо до брат му Готфрид във Фландрия — вж. писмото у Buchon, J. A. C. Recherches et matériaux, II partie, Paris 1840, стр. 154 Хенрих обаче е по-малко подробен и по-неточен. Той не прави разлика между двете създали се по това време в

Не би могло да има съмнение, че ужасът във Филипопол ще да е бил голям. Обаче това, което Никита и Вилардуен предават, е може би една подсилена с още по-тъмни краски картина на случилото се в Пловдив. Не трябва да се забравя, че това са сведения на двама писатели, представители на гърци и латинци, които виждали в Калояново лице най-опасен и жесток враг и които естествено са били наклонни да представят Калояна като причинител на още по-жестоки дела от тия, които той в действителност е бил извършил.

Пловдивската постъпка на Калояна и последвалите негови жестоки и опустошителни действия му спечелили прозвището „Гръкоубиец", както преди близо два века Василий II със жестокото ослепяване на Самуиловите войници бе си осигурил това на „Българоубиец".

Изтъкнахме различията между гърци и българи, които не са били преодолени при сключването на гръцко-българския съюз, а само временно притъпени от общата латинска опасност. Току що видяхме как, според Вилардуена, допълнен от Никита, те избухнали наново чрез събитията във Филопопол. Посочихме като по-вярно исторически, че не само павликяните в големия тракийски град са се обърнали към Калояна, а и българските богомили, за чието съществуване в града имаме изворни данн.

Това обяснение отговаря на правилното тълкуване на Вилардуеновия разказ. То се подкрепя и от останалите събития и обяснява по-правилно развитието на събитията в големия тракийски град. Нека доуясним това схващане.

Проф. Златарски[1] изтъква, че градът под латинска власт бил разяждан от постоянната борба между двете партии — българска и латинска. С изчезването на латинската власт се оформила гръцката партия начело с Алексий Аспиет. От Вилардуен се разбира, че именно тази българска партия се е обърнала към Калояна, а не само павликянското население в града. Иначе остава необяснимо какво е предприело българското и стоящото на българска страна пловдивско население и как е могло то да стои безучастно, докато само жителите павликяни са подирили подкрепата на българската власт.[2]

града течения: едното за предаване града под властта на Калояна, другото — за установяване на самостоятелна гръцка власт. Той твърди, че Рение от Трит бил изгонен от града от гражданите — a civibus civitatis extra eam (civitatem, бел. Б. Пр.) electus.. и затова потърсил спасение в крепостта Станимака. По-нататък пише, че гражданите сключили мир с Калояна, но се уплашили и се отделили, като си създали един от своите за император — касае се именно за Алексий Аспиет. Postmodum dicti cives pacem cum Iohannicio juraverunt; deinde malitiam ejus presentientes, ab eius dominio se subtrahentes, unum ex se ipsis imperatorem creaverunt.

[1] Златарски, В. Н. История, т. III, стр. 236.

[2] Златарски относно Popelican приема обяснението на Иречека, който също пише, че павликяните се обърнали към Калояна — История болгаръ, стр. 322. Златарски тук има пред вид и се позовава на схващането

Гледището на Златарски, че само павликяните в Пловдив са се обърнали към Калояна, се дължи преди всичко на подвеждането думата Popelican да бъде преведена, без обръщане внимание на нейния смисъл през XIII век, „павликяни", както преди е постъпил и Иречек. Освен това Златарски не може да приеме, че българските богомили в Пловдив в 1202 г. са се обърнали към Калояна, понеже той е възприел едно по-старо мнение, — че богомилите са имали отрицателно отношение към българската държавна власт изобщо и че не са подкрепяли повдигащата се за нов живот българска държава при Асеневци.[1]

Българското богомилско население в случая не е могло да се съобразява с принципите на своята еретическа доктрина, дори ако приемем, че те са били противни, защото то не е имало никакъв друг избор. Нито латинците, нито гърците са могли да държат сметка за верските различия между неговата ерес и официалната християнска религия на българската държава. И като българско, и като еретическо — богомилско то е било еднакво зле гледано от латинска и гръцка страна. Затова, изправено отначало пред латинската опасност, а после пред тази на организиращите се гърци в града, това население е могло да дири в момента спасение и закрила само в силата на българската войска. Тя нанесла катастрофален удар на новооснованата империя и единствена могла да се справи с бързащата отново да се организира местна гръцка власт Затова твърде естествено българските богомили във Филипопол се обърнали към владетеля на страната, чиито синове са били.

Гърците от своя страна намирали, че с отстранението на латинския владетел е дошло времето отново да стъпят на

и на Успенский—Обр. втор. болг. царства, стр. 253. Успенский намира за още видно съществуването на българска партия в града, която по времето на Рение от Трит водела борба с латинската. Обаче пак като се позовава на Успенский— цит. съч., стр. 223, Златарски ограничава отправянето към българския владетел и стремежа към българската държава като дело само на пловдивските павликяни, а не и на българите —богомили. Успенский отговаря отрицателно на въпроса дали българските богомили изобщо са подкрепяли повдигащата се за нов живот българска държава при Асеневци — Успенский, цит. съч., стр. 221—228. Същото приема и се опитва да подкрепи с нови аргументи Златарски — История, т. III, стр. 295–296. Застанал веднъж на това схващане — че богомилите не са играли никаква положителна роля за създаването и развиването на второто българско царство, В. Н. Златарски смята, че не може българските богомили в Пловдив да са потърсили в 1205 год. подкрепата на Калояна и да са му предложили да подчини града. В същност, чрез приемането на богомилското обръщане към българския владетел в случая не би могъл да се разреши важният въпрос за отношението на българските богомили към българската държава. Пловдивският случай е откъслечен и недостатъчен, за да позволи обобщаващи заключения, характеризиращи политическата роля на богомилите изобщо. Той е много по ограничен и конкретен — затова той трябва да бъде поставен и разгледан при обстоятелствата на самата действителност.

[1] Вж. предишната бележка на стр. 95—96.

краката си. Не може да се разясни къде е бил при сключването на гръцко-българския съюз и какво отношение е възприел към този съюз самият изпъкнал сега начело във Филипопол известен от преди византийски пълководец Алексий Аспиет. Известно е, че той е бил пленен от българите начело с Асена I при крепостта Сер в 1195 год. Бил ли е той отдавна в тракийския град, било ли е неговото заставане начело един обмислен от преди план, или неочаквано, при случайно стечение на обстоятелствата, той се нагърбил с ръководна задача, която трябвало да изплати с нечувано жестока смърт? Бил ли е от друга страна във връзка и действувал ли е по-нареждането на гръцките аристократи, които сключили съюза с Калояна, или без тяхно знание и съгласие се е явил изразител и изпълнител на настроенията и желанията на гръцкото местно население? Всички тези въпроси не могат да бъдат напълно уяснени.[1]

Остава да видим дали Калояновата благосклонност към богомилите е обяснима. През Калояново време били включени в пределите на българската държава Тракия и Македония. В тях се намирали най-важните богомилски центрове. Те имали многобройно богомилско население. Освен това Калоян често прилагал преселническа политика; пращал в земите на север от Балкана маси от новозавоюваните южни земи. Всичко това е спомогнало българското богомилство да достигне широко и повсеместно разпространение из страната. Какво е било отношението на Калояна към богомилите изобщо; възможно ли е той да е влязъл в допир с богомилите в Пловдив и да им е оказал подкрепа?

Липсват преки изворни сведения за Калояново благорасположение към богомилската ерес. Няма обаче и каквито и да са данни за негово отрицателно отношение към ереста или за преследване на нейни представители. Може със сигурност да се предполага, че Калоян не се е интересувал пряко от ереста като религиозно проявление на част от жителите на българската държава. Той е бил чужд на религиозен фанатизъм; не проявявал особена преданост към източното православие. Впрочем той не се поколебал да го изостави и да подири подкрепата на папа Инокентий III чрез приемане на католицизма.

---

[1] Вилардуен не дава никакво указание, че тракийските гръцки аристократи с предварително решение и план са подготвили установяването на самостоятелна гръцка власт във Филипопол и заставането на Алексий Аспиет начело. Според Nicetas, op. cit., p. 829_{22}—830_{6} широкото организиране на пловдивското отцепване, изглежда, е било факт. Като се позовава на последния, Златарски В. Н., История, т. III, стр. 238, изтъква, че „това не е било дело само на Алексия Аспиет с пловдивци, а е било подготвено от всички тракийски ромеи в съгласие с латинците и с поддръжка от Никея". Ние ще изнесем по-нататък, при разглеждане разкъсването на гръцко-българския съюз, различията между Вилардуен и Никита.

Изглежда, че Калоян не се е страхувал от социалното учение на богомилите и от тяхна противодържавна дейност. Такава дейност богомилите не са предприемали тогава. Българският владетел е бил зает изключително с външната си политика и с непрекъснати военни действия, които той почти винаги лично ръководел.

Калоян се съобразявал преди всичко със своите политически интереси. Безразличен на религиозна, на политическа основа той могъл на бъде не само равнодушен към богомилите, но да дири в тяхно лице съюзници, когато обстоятелствата са налагали. Такъв е бил явилият се в Пловдив случай.

Калоян е известен със своята непримирима омраза към гърците. Като голям ромейски враг той е получил прозвището Ромеубиец. В 1205 год. в Пловдив пред него се явила възможността да използува срещу местните гърци, опълчващи се срещу неговите политически планове, подкрепата на богомилите. Те били не по-малко враждебно настроени по свои съображения срещу гръцките аристократи и срещу византинизма изобщо.

Такива били отношенията между Калояна и богомилите изобщо. Така се развили те при конкретната политическа обстановка в Пловдив. Като се има всичко това пред вид, аз смятам, че напълно обяснимо пловдивските богомили и българският владетел са протегнали ръце и са действували като съюзници[1].

*

Разказаните и разяснени събития в Пловдив през 1204—1205 год. свидетелствуват ясно за политическите стремежи и опити на латински феодали, гръцки феодални аристократи и българския владетел да установят своя власт в града. Те са имали такива стремежи и са предприели подобни опити в цяла Тракия.

Нашето обяснение на станалото в Пловдив изтъкна ролята на българското богомилско население за включването на града в пределите на българската държава. Това схващане се подкрепя, както беше изтъкнато, от правилното тълкуване на Жофроа дьо Вилардуен. То обяснява състава и дейността на българската партия в града, за чието съществуване правилно споменават Успенский и Златарски. Те обаче не оточня-

[1] За богомилството в България по времето на Калояна и за отношението на последния към богомилите вж. Ангелов, Д. Богомилството в България, София, 1947, стр. 135—138. Той изтъква търпимостта на Калояна към богомилите и разпространението на богомилството из цялата страна през негово време. Спира се специално на пловдивския случай и изтъква близки до изнесените тук горе обяснения за постигането на задружни действия на Калояна с пловдивските еретици. И той обаче, подведен от до сега приетото обяснение, смята тези еретици за павликяни и няма пред вид богомилите.

ват главните участници в тази партия и тяхната най-важна проява. Това схващане, смятам аз, дава по-пълно обяснение на разрива в отношенията между българи и гърци. Този разрив нанесъл най-важния пръв удар на гръцко-българския съюз и бил последван по-късно от пълното проваляне на съюза.

В 1205 год. между богомилите и Калояна се е стигнало до задружни и дори съюзни действия. Този факт е от съществено значение. Той показва, че отношението на богомилите към българската държавна власт не винаги е било отрицателно. Когато се изясняват политическите ходове на богомилите, се разбира, че богомилите не винаги са се ръководели от строго определени начала на своето учение. Те са имали пред вид обстоятелствата на дадения случай и са действували съобразно с тях. Затова отношението на богомилите към българската държавна власт в лицето на царя не може да бъде установено по принцип, както някои са се опитвали да го определят. То се е меняло в различни времена и може да бъде правилно разбрано, само когато бъде конкретно изследвано.

в. Гръцко-латинско споразумение. Гърци и латинци срещу българите

Пловдивският случай бил началото на разпадането на гръцко-българския съюз. Сведенията на Вилардуена и на Никита върху случилото се във Филипопол, както видяхме, се съвпадат и взаимно допълват. Относно подбудите на гръцкия опит за овладяване на Пловдив обаче двамата съвременни автори дават различни обяснения, които различно осветляват скъсването на гръцко-българския съюз. Никита Хониат дава описание на жестоката Калоянова разправа с тракийския град. Той изтъква, че съмишлениците на Алексий Аспиет (σύμφρονες), чието съучастие щяло да бъде разкрито, веднага се отцепили от Калояна и побързали да търсят защита срещу неговото наказание. Едни се обърнали към организиращия гръцката съпротива в Мала Азия Теодор Ласкарис, а други се събрали в Адрианопол и Димотика и потърсили примирение с латинците[1]. Това позволява да се разбере, че непосредствено след превземането на Филипопол от българите, гръцко-българският съюз е бил скъсан.

Вилардуен представя нещата в по-друга светлина[2]. Когато описва случая в Пловдив, той не го представя като преднамерено и извършено по решение и план на тракийските гръцки аристократи откъсване на гърците от българския си съюзник. Според него, откъсването се дължи на по-ограничени,

---

[1] Nicetas Choniates, ed. Bon., p. 829_{24}—830_{6}.

[2] Златарски, В. Н, История, т. III, стр. 239, не обръща внимание на различията между Никита и Вилардуен и намира техните обяснения за напълно еднакви.

местни причини и подбуди на гръцкото население. Френският автор не изнася, че гръцко-българският съюз е бил скъсан още при Филипопол.

През зимата 1205—1206 год. българи, кумани и тракийски гърци действували заедно срещу опитите на регента на Латинската империя Хенрих да възстанови латинската власт в тракийските градове. В началото на зимата Хенрих предприел поход в Тракия и поставил гарнизони за продължаване на войната срещу гърците[1]. Само един от гръцките аристократи тогава, Вернас (Vernas, касае се за Теодор Врана), бил единственият грък, който стоял на страната на латинците. „Никой друг от гърците, изрично пише Вилардуен, не беше на тяхна страна".

В началото на 1206 год., според Вилардуен три седмици след Коледа, Калоян изпратил голям брой българи и кумани в помощ на Адрианопол и Димотика[2] Тези градове били нападани от латинците и устоявали на техните удари. На 31 януари 1206 год. българи, кумани и местни гърци заедно нанесли на латинците тежък удар, като при град Русион разбили напълно една латинска част. От 120 латински рицари успели да избегнат смъртта не повече от десетина[3].

Тези действия и успехи на българите Вилардуен описва като резултат на съюзната дейност на българската и куманската войска с местните тракийски гърци. По това време самият Калоян не взимал участие в сраженията. Френският автор пише, че достигналата до него новина за победата при Русион го особено много зарадвала. След това българският владетел се заел да организира нови сили срещу латинците. „Тогава той събра из цялата си земя всички хора, които можа, организира голяма войска от кумани, гърци и българи и навлезе в Романия[4].

Това е било най-рано през февруари или март 1206 год. И тогава, пише Вилардуен, мнозинството от градовете и всички крепости се държаха на негова страна.

Само един от видните гърци в Тракия бил на страната на латинците, споменатият Теодор Врана. Той бил женен за сестрата на френския крал Филип II Август. Това близко родство му е осигурило благосклонността на латинските първенци. Докато всички гръцки аристократи, които се бяха обърнали към Балдуина и Бонифаций Монфератски и бяха предложили услугите си на новата империя, бяха получили пренебрежителен отказ, Теодор Врана единствен бил удостоен с внимание

---

[1] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 212—214, пар. 402.

[2] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 216, пар. 404.

[3] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 218—224, пар. 406—410; Patrologia Latina, t. 214, Gesta Innocentii, гл. 106; Buchon, Recherches et matériaux, II partie, стр. 154; Patr. Lat., t. 217, litt. 8.

[4] Villehardouin, пос, съч., т. II, стр, 224—226, пар. 412.

от страна на латинската власт. Той останал като феодален владетел и пълководец в служба на Латинската империя наравно със западните рицари, които изместили местната гръцка аристокрация. Той послужил, както по-нататък изнася Вилардуен, като връзка на тракийските гръцки аристократи с Латинската империя, когато последните, разочаровани от съюза си с Калояна, потърсили наново примирение с представителите на Запада.

Този момент обаче още не бил дошел и през зимата или ранната пролет на 1206 год. Теодор Врана действувал само с ограничения брой от свои подчинени гърци заедно с латинците. При нахлуването на Калояна неговата войска срещнала при гр. Апрос (у Вил. Naples), който бил владение на Теодор Врана, организирана съвместна съпротива на гърци и латинци — ...la cité de Naples, qui ere garnie de Griex et de Latins[1].

Калоян превзел града, разрушил го напълно и избил повидните гърци и латинци. След това изселил останалите в България[2].

Така, според Вилардуен, гръцко-българският съюз още не бил напълно скъсан. Обаче след гръцко-българското кръвопролитие при Филипопол последвали нови случаи на гръцки жертви. Гърците в Тракия били поставени в много тежко положение. Победите, които Калоян печелел в Тракия, не само не ги ползували. Гръцките аристократи ставали свидетели на нови нещастия; те виждали как били съсипвани тракийските градове, в които очаквали да видят отново установена своята власт. Особено след противобългарската проява в Пловдив те нямали никаква възможност да спечелят доверието на българския владетел. Буен и отмъстителен по природа, той вече намирал силни основания за подозрителност и недоверие.

Гръцките първенци били притиснати между два непримирими помежду си противници; те нямали сили и възможност да играят решителна роля и да отстояват чрез една самостоятелна политика интересите си. Трябвало да лавират и чрез приспособяване да търсят благосклонност и закрила от развилнялата се буря при едната или другата страна. Те били отхвърлени отначало от новата латинска власт, която искала да установи в земите им свои латински феодали. Били подгонени след това от Калояна заради тяхното отдавна познато на българите вероломство. Те виждали, че е необходимо да предприемат една нова стъпка за упазване и спасение.

Калоян нямал намерение да остави в ръцете и властта на гръцките аристократи превзетите от латинците градове. Онази надежда, която при сключването на гръцко-българския съюз могли да хранят гръцките първенци, че с българска

[1] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 226, пар. 413.
[2] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 226, пар. 414; Nicetas Choniates, ed. Bon., p. 813_{7-14}.

помощ ще спечелят отново земя и власт, постепенно напълно изчезнала. Разрушителните военни действия на българите и особено жестоко грабителските попълзновения на куманите, ги стреснали. Наистина, съдбата на гръцките градове в днешна източна Тракия и до самия Константинопол била ужасна. Калоян един след друг ги превзимал; след превземането следвало разрушение, избиване на първенци, прогонване или откарване в България на местно население[1].

Ето как Вилардуен описва последвалата гръцка стъпка: „Когато гърците, които бяха във войската на Калояна, виждаха това (те му се бяха предали и въстанали срещу франките, а той разрушаваше крепостите и градовете им и не удържаше никакъв договор с тях), те се видяха погубени и измамени. Те се съвещаваха помежду си и казваха, че той ще постъпи така и с Адрианопол и Димотика, когато се върща; и ако разруши и тези два града, тогава Романия ще бъде завинаги унищожена. Те събраха тайно пратеници и ги пратиха в Константинопол при Врана".

„Те го молеха да иска милост от брата на император Балдуин Хенрих и от венецианците, за да могат да сключат мир с тях; а те ще му предадат Адрианопол и Димотика; всички гърци ще се обърнат на негова страна и така гърци и франки ще могат да постигнат добро съгласие. Тогава (латинците) направиха съвещание, при което бяха изнесени много мнения; накрая се реши Адрианопол и Димотика, със всички техни притежания, да бъдат дадени във владение на Врана и на неговата жена императрица, която беше сестра на френския крал Филип. А той (Врана) ще бъде в служба на императора и на империята. Така беше постигнат и сключен договорът и осигурен мирът между гърци и франки"[2].

---

[1] За опустошителните военни действия на Калояна през пролетта на 1206. год. и разрушаването на тракийските градове вж. Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 224—230, пар. 411—416; Nicetas, ed. Bon., p. 831$_{15}$—835$_{4}$; Златарски, В. Н. История, т. III, стр. 240—243.

[2] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 234—236, пар. 422—423, Балдуиновият брат Хенрих, тогава moderator imperii, а по-късно imperator, във вече цитираното писмо до брат си Готфрид във Фландрия (Buchon. J.—A.—C. Recherches et matériaux, II partie, стр. 154) дава едно по-просто обяснение на гръцкото отмятане, като изнася, че приятелското и съюзно предложение изхождало само от гражданите на Адрианопол и Димотика. Cives vero de Andrinopoli et de Didimotico, qui ei (на Калояна) primitus juraverant, ejus nequitiam et infidelitatem considerantes, nuncios suos ad nos quam citius destinaverunt, nobis ex parte sua pacem. subjectionem et perseverantem concordiam offerentes, nos vero qui eos ad amorem nostrum reciperemus, immo in brevi succureremus, casum terre imminentem procul dubio presentientes, quicquid in nos deliquerent eis benigne remisimus. В цялото си писмо обаче Хенрих разказва военните действия и военните постижения на ръководената от него империя от пленяването на Балдуина до септември 1206 год. В своя преглед на военните действия той не дава подробно политическо обяснение на събитията. Затова той пропуска да обясни начина на гръцкото отмятане и говори само за исканата от Адрианопол и Димотика

През април Калоян се оттеглил от разрушените околности на Константинопол и се отправил назад към двата големи и удържащи натиска градове Адрианопол и Димотика. Гърците, които до тогава участвували в неговата войска, започнали да я напускат от ден на ден все по-масово[1].

Така, според Вилардуен, през пролетта на 1206 год. се стигнало до пълното разкъсване на ония слаби връзки, които преди по-малко от две години бяха обединили българи и гърци в един антилатински съюз, и българският владетел бил изправен пред общата съпротива на гърци и латинци.

Цитираното обяснение на Вилардуена за второто отмятане на гърците, сега от българи към латинци, налага известни разсъждения. То потвърждава ролята на гръцката тракийска аристокрация. Нейните интереси и тяхната защита са мотивирали и подбуждали политическите опити за сътрудничество ту с българи, ту с латинци, а не отстояването на националната и духовна гръцка самостоятелност и защитата на верската същност на източното православие от политическата и католическа опасност на Запада, както обикновено до сега се е изтъквало. Жофроа дьо Вилардуен както в сведението си за сключването на гръцко-български съюз, така и в това за гръцко-латинското разбирателство, изнася тези мотиви на гръцките феодали. Въпреки трудностите, пред които били изправяни, последните с особена настойчивост преследвали своите цели. След рухването на Византия Латинската империя беше отказала да признае техните функции и права. Те бяха потърсили, с напразна надежда, същото признание от българския владетел. Разочаровани, сега те наново се обърнали, за да издействуват споразумение и сътрудничество от Константинопол, като искали същото признаване. Затова те използували Теодор Врана, един свой сънародник, който единствен постигнал при латинците онова зачитане, към което те отдавна се стремели.

Ръководителите на изправената пред унищожение Латинска империя, след опита от преживените нещастия и при надвисналата сега голяма българска опасност, не показали онази непримиримост, с която в 1204 год. надменно пренебрегнали предложенията на гръцките тракийски феодали. Въпреки неудоволствието и противопоставянето на някои, както се разбира от думите на Вилардуена за изнесените при съвещанието различни мнения, латинските първенци сега приели протегнатата за споразумение ръка. Те се съгласили на отстъпки, за каквито преди не желаели да чуят. Двата най-големи опорни пункта в Тракия — укрепените градове Адрианопол и Димо-

помощ. Тази постъпка на жителите на двата най-големи тракийски градове и Вилардуен, след своето ценно обяснение за гръцкото отмятане, изнася — Villehardouin, пос. съч. т. II, стр, 238—240, пар. 426.

[1] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 236—238, пар. 424.

тика били отстъпени като пряко владение на империята, управлявани до сега от западни феодали, и посредством Теодор Врана преминали под пряката власт на гръцката аристокрация.

Латинци и венецианци, за да запазят Константинопол и заплашената с пълно рухване Латинска империя, може би с нежелание, но с разбиране за необходимостта, се отказали от прилаганата преди практика да изпращат свои западни феодали във всички градове и земи. Те приели посредническата роля между своята власт и гръцката маса на гръцките аристократи.

Гръцките феодали чрез Теодор Врана и чрез формално получените от него от латинска страна по-широки феодални права в Тракия постигнали все пак известно, макар и малко, фактическо зачитане на своята власт чрез приемането да служат на върховната власт в Константинопол.

Калоян, който бил особено разсърден от гръцкото противопоставяне в Пловдив и се отнесъл с недоверие и жестокост към гърците, се видял изигран от тях и изправен пред общ гръцко-латински фронт.

Какви са извлеченията, които можем да направим за Жофроа дьо Вилардуен като исторически извор от начина, по който той представя българо-латинските отношения и изтъква ролята на тракийските гърци през времето, когато противоречията между гръцката аристокрация и българския цар разкъсвали слабите спойки на гръцко-българския съюз и предизвикали пълното проваляне на съюза? Както и преди сме имали случаи да отбележим, Вилардуен с особено желание и особено умение разказва военните действия, които кръстоносната войска е водила по пътя от Венеция до Константинопол и след създаването на Латинската империя. Тъй като периодът от пролетта на 1205 год., сражението при Адрианопол, до пролетта на 1206 год., оттеглянето от войската на Калояна на действуващите до тогава като съюзници гърци, е време на почти непрекъснати военни действия, то тук Вилардуен е особено подробен в тяхното разказване. Никита Хониат само на редки отделни места изнася неща, които Вилардуен случайно или поради непознаването на някои местни условия не споменава. Тези допълвания на Вилардуена от съвременния византийски историк обаче не са от значение и не могат да предизвикат заключения за предумишлено премълчаване. Един от само няколкото случаи, когато у Никита намираме казано нещо повече от Вилардуена, е споменаването на Алексий Аспиет и изнасянето, че той бил изтъкнат на чело на гръцката партия във Филипопол. Френският автор не е знаел този факт или не му е обърнал внимание. Другите са още по-незначителни подробности.

За някои неща обаче Вилардуен единствен дава сведения и подробни обяснения, какъвто е случаят с отмятането на гърците от съюза им с българския цар. В. Н. Златарски смята[1], че Вилардуен тук се старае да прикрие участието на латинците като подбудители на гръцката постъпка. Според българския историк, надвисналата над Латинската империя опасност е накарала нейните ръководители да примамят гръцките тракийски аристократи на своя страна и да ги опълчат срещу Калояна. Вилардуен, както се вижда от изнесеното негово сведение, представя гръцката постъпка като резултат на самостоятелно решение, наложено от политическите сметки и интереси на самите гръцки феодали. Латинците били изненадани и неподготвени, и след съвещание при разменени различни мнения, възприели гръцкото предложение.

В случая наистина може да се вземат пред вид известни премълчавания на Вилардуена както относно основните проблеми на четвъртия кръстоносен поход, така и относно политическите ходове между българи и латинци и гърци и латинци след създаването на Латинската империя. Тези премълчавания бяха открити и посочени по-горе на съответните места.

Може да се допусне, че латинците са взели участие при гръцкото отмятане и че Вилардуен умишлено избягва да разкрие това участие. Липсва обаче потвърждение на други точни изворни сведения за ролята на латинците. При това състояние на нещата смятам за най-правилно да не се твърди със сигурност за латинска намеса и да не се обвинява Вилардуен, че се опитва да я премълчи.

[1] Златарски, В. Н. История, т. III, стр. 239.

VI. СЪДБАТА НА ИМПЕРАТОР БАЛДУИН В БЪЛГАРСКИ ПЛЕН

а. Сведения на изворите

Най-голямата съпротива, която Латинската империя през първите години на своето съществуване имала да преодолее, била заплахата от страна на българската държава при Калояна. Съществуването на империята било из основи разтърсено от сражението при Адрианопол и последвалите Калоянови набези в Тракия, по крайбрежието на Мраморно и Бяло море и пред самия Константинопол. Българските удари спрели победния ход на латинското феодално установяване в балканските и малоазийски земи на повалената Византийска империя. Те дали възможност преди всичко на Теодор Ласкарис да установи своята Никейска империя и да замисли осъщественото по-късно през 1261 год. от Никея от Михаил VIII Палеолог възстановяване на византийския държавен живот. Двамата първи люде на четвъртия кръстоносен поход, император Балдуин и солунският крал маркиз Бонифаций Монфератски, намерили своята преждевременна смърт по причина на българите.

Как и при какви обстоятелства император Балдуин, пленен в сражението при Адрианопол, завършил последните си дни в Търново? *Умрял ли е от естествена смърт, причинена или ускорена от тормоз под тежестта на Одринската катастрофа и преживяното след нея, или е бил лишен от живот по заповед на Калояна?* Някои историци се задоволяват само да изтъкнат, че той е завършил живота си в плен у българите — Θ. Успенский[1], К. Иречек[2]. Други — Е. Герланд[3], В. Н. Златарски[4], дават друго обяснение. Гневът и озлоблението на българския владетел в 1206 год., когато гърците се отметнали от съюза с българите и почнали да действуват заедно с латинците отново против Калояна, били големи. Те накарали българския владетел да издаде заповед да бъде убит плененият император.

---

[1] Успенскіи, Образованіе втор. болг. царства, стр. 248—249, 254— вж. на същата стр. и бел. 2.

[2] Иречекъ, К. Исторіа болгаръ, стр. 321—322.

[3] Gerland, E. Geschichte des Lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel, стр. 91.

[4] Златарски, В. Н. История, т. III, стр. 246.

Нека проследим всички сведения за Балдуина след неговото пленяване при Адрианопол и отвеждането му като пленник в българската столица до неговата смърт.

На 5 юни 1205 год., два месеца след нещастното сражение, регентът на империята Хенрих писал на папа Инокентий III, че от най-сигурни свои разузнавачи (exploratoribus nostris certissimis) имал сведения, че императорът бил жив и здрав и почтено третиран от Калояна (... dominus meus imperator sanus teneatur et vivus, qui ab eodem Johannitio satis, ut asserunt, pro tempore honorabiliter procuratur)[1].

Папата изпратил нарочен пратеник и писал на българския владетел да пусне пленения император и чрез неговото освобождаване да постигне истински и здрав мир с латинците (... ut per liberationem ipsius veram et firmam pacem facias cum Latinis)[2].

И регентът на Латинската империя Хенрих получил кратко и ясно папско писмо. Според самия папа, „работата се нуждаела от дела, а не от думи". Инокентий III настойчиво поискал от регента да залегне за постигането на истински и здрав мир с Калояна и за установяването на сигурно и постоянно приятелство между българи и латинци (... diligenter intendens, veram et firmam pacem stabilias cum karissimo in Christo filio nostro Kaloiohanne rege Bulgarorum et Blachorum illustri, ut inter Bulgaros et Latinos fidelis et stabilis amicitia de cetero perseveret). [3].

Жофроа дьо Вилардуен не споменава нищо за съдбата на пленения Балдуин до неговата смърт. Той не изтъква усилията на папата да потикне българския владетел и латинския регент на империята към уреждане на българо-латинските отношения чрез освобождаване на императора от български плен и чрез постигане на българо-латинско приятелство. Той не пише нищо за становището на официалната латинска власт към папските съвети и поръки. Също така нито Вилардуен, нито други извори изнасят каквото и да било за опити от латинска страна за примирителен досег с българския владетел, каквито латинците, изглежда, не са сметнали за уместни и възможни и не са предприели. През време на опустошителните Калоянови набези в Тракия и от Цариград до Солун император Балдуин се намирал в български плен в столицата на Калояна Търново. Там той прекарал, по всяка вероятност, и

---

[1] Patr. Lat, t. 215, lib. VI, litt. 131. Дуйчевъ, Ив. Преписката на папа Инокентия III съ българитѣ, стр. 71.

[2] Patr. Lat., t. 215, lib. VI, litt, 129. Дуйчевъ, Ив. Преписката на папа Инокентия III съ българитѣ, стр. 70.

[3] Patr. Lat., t. 215, lib. VI, litt. 132. Дуйчевъ, Ив. Преписката на папаИнокентия III съ българитѣ, стр. 73.

зимата 1205—1206 год. Смъртта го сполетяла през пролетта или ранното лято на 1206 год. По това време българите, заедно със своите съюзници куманите, предприемали в Тракия страшно опустошителни нахлувания. Разочарованите и отчаяни от българския си съюзник гърци кроели или били вече осъществили своето прехвърляне на латинска страна. В момента на смъртта българската държава е била в ожесточени военни действия с латинците, а веднага след това и с гърците. Поради това гръцките и латински съвременници не могли да получат преки и сигурни сведения. Затова Балдуиновият край е станал предмет на много разкази и обяснения, повечето от които имат чисто легендарен характер. В тези разкази е изразена преди всичко омразата на гръцките писатели (Никита Хониат, Георги Акрополит) към българския владетел „Гръкоубиец". Подчертана е неговата жестокост към пленения латински император, който бил, според тях, убит чрез „зверски мъчения по заповед на Калояна.

Никита Хониат дава обяснение, което се старае да съобрази с историческата действителност и душевното състояние на Калояна. Последният бил силно разярен от въстанието на пловдивските ромеи и овладяването на властта от Алексий Аспиет. Калояновият гняв бил насочен еднакво и против латинците. Затова намиращият се в Търново латински император станал главният обект, върху който се изляла неудържимата ярост на българския цар. Вбесен, Калоян заповядал да изведат Балдуина от затвора и да му отсекат със секира краката до коленете и ръцете до раменете, да го хвърлят в яма. Захвърлен като храна на птиците, Балдуин на третия ден мъчително достигнал своя край[1].

Разказът на Георги Акрополит е още по-легендарен. Според него, плененият при Адрианопол император Балдуин бил отведен при българския цар Калоян, който от главата му, изчистена отвътре и украсена отвън, направил чаша[2].

На Запад, където интересът към Латинската империя и нейния пръв император за историци и хронисти е бил твърде голям, също са проникнали легендарни сведения. В хрониката

---

[1] Nicetas Choniates, ed. Bon., p. 847_{18}—848_{1}; ἀποστάντος δὲ τοῦ Ἀσπιέτου Λατίνοις θυμῷ ὑπερζέσας ὁ Ἰωάννης, καὶ τοῦ πάθους ἀεὶ ἐπίτασιν λαμβάνοντος, εἰς μανιώδη σχεδὸν ἐξώκειλε διάθεσιν· ὅθεν τῆς εἱρκτῆς τὸν ἄνδρα ἐξαγαγὼν κελεύει τοὺς μὲν πόδας ἀπὸ γόνατος τὰς δὲ χεῖρας ἐκ βραχιόνων Τενεδίῳ ἀντικρυς πελέκει ἀποκοπῆναι, εἶτα καὶ κατὰ κεφαλῆς ἐπὶ φάραγγος ὠθισθῆναι. οὐκοῦν καὶ τρεῖς ἐξαρκέσας ἡμέρας, βορᾶ προκείμενος ὄρνισιν, ἐλεεινῶς τὸν βίον κατέστρεφεν.

[2] Georgius Acropolita, ed. Aug. Heisenberg, Lipsiae, 1903, p. 22_{8-14}: οἱ Ἰταλοὶ παρὰ τῶν Σκυθῶν καταστρατηγοῦνται καὶ νικῶνται, ὥστε καὶ αὐτὸν τὸν βασιλέα Βαλδουῖνον ὑπ'αὐτῶν ἁλῶναι καὶ δέσμιον ἀπαχθῆναι πρὸς τὸν βασιλέα Βουλγάρων Ἰωάννην. οὗπερ, ὥς φασι, καὶ τὴν κεφαλὴν μετὰ τὴν σφαγὴν εἰς κύπελλον χρηματίσαι τῷ βαρβάρῳ τῶν ἐντὸς ταύτης πάντων κεκαθαρμένην καὶ κόσμῳ περιπυκασθεῖσαν κύκλωθεν.

на Албериха намираме разказ за Балдуиновата смърт, преплетен с чудновати и невъзможни обяснения. Дори самият Алберих смята обясненията за незаслужаващи пълно доверие, та пише, че само предава това, което е чул. Съпругата на Калояна била привлечена от пленения император. Тя му изпратила любовно писмо в затвора, когато българският цар отсъствувал от столицата и дома си. Предлагала му незабавно освобождаване от затвора и пленничеството, ако Балдуин се съгласи да я вземе за съпруга и да я отведе в Константинопол. Отказът на пленника превърнал женската любов в омраза. Показваща се вярна съпруга, българската царица наклеветила Балдуина пред Калояна, че чрез нейната любов и предложението да я отведе в Константинопол той търсел да се освободи от българския плен. Тогава Калоян заповядал високопоставеният пленник да бъде убит и хвърлен на кучетата. Най-абсурдното и смешното в разказа на Алберих е заключителното съобщение, че чрез разгласена публична наредба (edictum publicum) българският владетел заповядал Балдуиновата смърт да се държи в тайна[1].

За насилствената смърт на Балдуина по заповед на българския цар свидетелствува и писмото на неговия брат Хенрих, втори император в Константинопол, писано през септември 1206 год. до трети брат на първите двама, Готфрид, намиращ се във Фландрия. Император Хенрих пише, че при освобождаването на Рение от Трит от Станимака от самия него, от сигурни вестители и от мълвата научили, че Балдуин, заедно с другите латински пленници, бил безбожно и жестоко убит от Калояна, неприятел на кръста.

Nos vero, divino fulti subsidio, Andrianopolim et maximam partem Bulgarie transeuntes, usque ad castrum in quo Reinierus de Trit quasi incarceratus morabatur, in manu potenti viriliter fuimus insecuti, et ibidem, tam per nominatum Reinerium quam per certos nuncios et famam publicam, quod nefande et nequiter dominum et fratrem nostrum imperatorem, et universos quos de nostris captivos tenebat (quod sine cordis amaritudine dicere non possumns) Johannicius crucis inimicus interfecerat, veraciter didicimus[2].

Тук трябва да бъде приведено и краткото известие на патриарх Ефтимий Търновски в похвалното слово за Св. Иоана Поливотски. Патриархът разказва за българо-латинската война, за умело устроената от Калояна засада при Одрин и за попадането в нея на латинците и на самия Балдуин. Той допълва, че българите се втурнали от всички страни, хванали Балдуина,

---

[1] Chronica Albrici Monachi Trium Fontium, MGH, Scriptores, t. XXIII, p. 885,

[2] Buchon, J.—A.—C. Recherches et matériaux, II partie, Paris, 1840, стр. 155.

отвели го в Търново и го предали на смърт. Н аѣїє wт въсѣдоу Блъгаре сътекше сѫ, того (Балдоуина) ѧшѫ и въ Трънwвь привѣдошѫ и съмъртн прѣдашѫ[1].

Освен от тези извorни данни, неясната историческа картина на Балдуиновата смърт се допълва и от Калояновия отговор на изнесените съвети и искания на папа Инокентий III да бъде освободен плененият император и постигнато българо-латинско приятелство. Самото писмо на Калояна не е запазено и не се намира между другите публикувани писма от преписката на папата с българите. В Gesta Innocentii обаче, наред с изнесеното вече Калояново обяснение за предизвиканата от латинците война и спечелената с божия помощ победа[2], българският владетел съобщава, че не могъл да освободи императора, понеже той „се освободил от плътското си тегло" докато бил държан в затвора (dictum autem imperatorem, ad consilium suum et mandatum summi pontificis, liberare non poterat, quia debitum carnis exsolverat cum carcere teneretur)[3].

В едно писмо от 11 декември 1206 год. до графове, барони, рицари и всички кръстоносци папа Инокентий III между другото съобщава, че Константинополският император завършил последния си ден в неприятелски плен. (Constantinopolitanus imperator sub hostili custodia diem clausit extremum)[4]

Това са най-важните изворни данни за смъртта на император Балдуин, пленен в Търново. Към тях ще трябва да прибавим краткото, но особено важно известие на Жофроа дьо Вилардуен. Ето, според него, как се развили събитията след гръцкото отмятане и как латинците се уверили за смъртта на своя пленен император.

През юни 1206 год. регентът Хенрих предприел поход за освобождаването на Адрианопол и Димотика, които единствени не били превзети от войската на Калояна.

Калоян бил може би уморен от дългите опустошителни действия, бил несигурен в по-нататъшната издръжливост на своите хора и преди всичко бил изоставен от наситилите се с грабеж и плячка кумани, които всяко лято се оттегляли на север в своите земи. Той вдигнал обсадата на двата града и потеглил обратно за своята страна[5]. През крепостите Фрем

---

[1] Kaluzniački, E. Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius, стр. 197_{20-22}.

[2] Вж. настоящата работа, стр. 87.

[3] Patr. Lat., t. 214, Gesta Innocentii, гл. 108.

[4] Patr. Lat., t. 215, lib. IX, litt. 199.

[5] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 240—246, пар. 428—432. За това, че куманите не участвували във военни действия през лятото, а се прибирали в страната си на север от Дунава, свидетелствуват Жофроа дьо Вилардуен и Роберт дьо Клари. Първият пише, че куманите напуснали Калояна през пролетта на 1205 год., тъй като не могли да понасят войната

(Fraim) и Мониак (Moniac), в склоновете на Родопите, латинската войска се отправила към Пловдив и Станимака. След пет дни път от Одрин Хенрих и войската стигнали „до крепостта Фрем, разположена на хубаво място". Там престояли три дни. Изоставени от една част от своите хора, те решили да продължат. След двудневен път „се разположиха в една много красива долина, до една крепост наречена Мониак. Крепостта им се предаде и те престояха в нея пет дни." Там те решили да отидат на помощ на обсадения Рение от Трит в Станимака, който вече тринадесет месеца стоял затворен в крепостта. По-голяма част от войската и самият Хенрих останали. Една малка част, в която влизал маршалът на Романия и Шампан Жофроа дьо Вилардуен, предприела опасно пътуване през неприятелската страна. След тридневен, съпроводен от страх пред неизвестността път латинската военна част стигнала до Станимашката крепост[1].

Ето как станала срещата: „Рение от Трит беше на оградата над стените, той забеляза авангарда, който се водеше от маршал Жофроа, и следващите в добър ред групи, но не разбра какви хора идват. Не е за чудене, че той се изплаши, защото беше минало много време без да чуе новини от тях. Той помисли, че може да са гърци, които идват за обсада".

„Маршалът на Романия и Шампан Жофроа взе туркополи и стрелци на коне и ги изпрати напред да разузнаят разположението на крепостта. Не знаеха дали онези (в крепостта) са живи или мъртви, понеже беше минало много време без да чуят новини. Когато тези дойдоха пред крепостта, Рение от Трит и неговата група ги познаха: можете да знаете, че радостта беше голяма. Тогава те излязоха да посрещнат своите приятели; тържествуването на едните и на другите беше голямо".

„Тогава бароните се настаниха в един много хубав град, който се намираше в подножието на крепостта и я държеше обсадена. Бароните казаха, че много пъти са чули да се говори, че император Балдуин бил умрял в затвора на Йоханис (Калоян), но че те не вярват. Рение от Трит каза, че той наистина умрял и те повярваха. Lor distrent li baron que il avoient maintes foiz oï dire que l'empe-

по причина на лятото — Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 198, пар. 389 . . . si ne pot plus se Conmains tenir en la terre, que il ne porent plus hostier por l'esté, ainz reparierent en lor païs. Клари пише, че куманите изобщо не предприемали военен поход през лятото, когато поради мухи и комари не смеели да излизат от своите колиби. Напускали жилищата и страната си само през зимата — Robert de Clari, пос. съч., стр. 64. гл. 65: Si y a en esté tant de mouskes et de mouskerons que il n'osent issir hors de leur tentes waire preu devant en l'iver. En yver si issent hors de leur tentes et de leur païs, quant il voellent faire leur chevauchie.

[1] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 246—250, пар. 433—436.

ieres Baudoins ere morz en la prison Johannis, mes il nel creoient mie. Et Reniers de Trit dist que por voir ere morz, et il le crurent. Мнозина се опечалиха, но с това не можеха да помогнат".

„Прекараха нощта в града, сутринта отпътуваха и изоставиха Станимака. Ездиха два дни, на третия стигнаха долагера, гдето братът на императора Хенрих ги очакваше в подножието на крепостта Мониак, която е разположена на р. Арта (qui siet sor le flum de l'Arte)" [1].

Така, според Вилардуена, латинците се осведомили и се уверили за смъртта на император Балдуин. Тогава бароните решили да се върнат в Константинопол и да дадат императорската титла и корона на дотогавашния регент на империята Хенрих. Тържественото коронясване станало в църквата Св. София на 20 август 1206 год. [2].

б. Достоверност на Вилардуен

По-горе бяха изнесени най-важните изворни сведения за смъртта на Балдуина. Те са противоречиви и изискват внимателно преценяване. В някои от тях има много нещо невероятно, основаващо се на слухове. Чрез някои от тях са изразени личните отношения на съвременниците към българите и българския владетел, а именно, чувства на обяснима омраза и озлобление. Още при първо съпоставяне изнесеното известие на Вилардуена прави впечатление със своето спокойствие, липса на лични афекти и въздържаност. На него и на тези негови качества, смятам аз, трябва да се обърне сериозно внимание. Вилардуен не възприема дължащите се на общото противобългарско настроение у гърци и латинци слухове за фантастично жестоко убийство на първия латински император в български плен. Единственото нещо, което нашият автор възприема и смята, че трябва да се предаде, е само неопровержимостта на факта, че Балдуин умрял в български затвор. Това не се е имало достатъчно пред вид, когато се е пристъпвало към обяснение на Балдуиновия край.

Но нека направим критическа преценка на всички изнесени сведения на изворите.

Никита Хониат и Георги Акрополит изтъкват насилствената смърт на Балдуина по начин, който много силно подкопава тяхната историческа достоверност по въпроса и налага, ако не едно пълно пренебрежение, то много големи основания за съмнение и недоверие. Лежащият с отрязани крака и ръце, кълван три дни от птиците, издъхнал в страшни мъки Балдуин, е наистина една крайно жестока сцена. В нея пълният

[1] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 250—254, пар. 437—440.
[2] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 254—256, пар. 441.

с омраза към унищожителите на Византия виден византийски сановник Никита, със желание и удовлетворение, е поставил като нещастен герой първия латински император. Като автор на тази отвратителна жестокост не по-малко озлобеният спрямо българите и техния владетел Никита напълно обяснимо представя Калояна. Обаче не може да има съмнение, че представената картина на Балдуиновото убийство е невъзможна и че тук византийският съвременен на събитията автор се показва даровит пристрастен разказвач, а не незаинтересуван обективно предаващ действителността исторически писател. Тук трябва да се има пред вид невъзможността на Никита да бъде безпристрастен. Трябва да се вземе под внимание и чудноватото и невъзможно негово обяснение. Въпреки това едва ли ще може да се отхвърли напълно идеята за Балдуиновата насилствена смърт. Тя трябва обаче да бъде поставена под един голям въпрос. Този въпрос става още по-наложителен и още по-трудно разрешим, като се държи сметка за отдалечеността на Никита от мястото на събитието и за липсата на каквато и да било възможност да бъде пряко осведомен. Той не се намирал дори в Константинопол. След падането на столицата, в която заемал висша служба като византийски чиновник, той трябвало да дири спасение отначало в близките тракийски околности, а после в Мала Азия, при двора на никейския владетел Теодор I Ласкарис.

Обяснението на Георги Акрополит е още по-фантастично и далеч по-малко меродавно. По-късен автор, той изобщо не е основно и правилно запознат с българо-латинските отношения по времето на Калоян. Той не споменава нищо за гръцко-българския съюз. Обяснява Адрианополската битка като българо-латинско сблъскване, произлязло при стремеж на Балдуина да превземе Адрианопол и на Калояна да завладее Филипопол, с цел да опустошава гръцките земи [1].

Георги Акрополит се явява изразител на гръцката омраза срещу Калояна като обръща името му Καλοϊωάννης (Хубави Иван) в Σκυλοϊωάννης (Кучи Иван) и прибавя прозвището Ῥωμαιοκτόνος (Гръкоубиец или Ромеубиец). Непознаващ истинското развитие на нещата, той търсел да припише на омразния български владетел най-страшното дело, което изобщо бил чул, че е било извършено от българите. Като не могъл да се опре на никакви по-сигурни данни, той се позовал може би на легендата за отрязания и обърнат в чаша череп на византийския император Никифор, убит в 811 год. от българския владетел Крум. По вероятно е обаче да се е повел по сведенията за убиването на Бонифаций Монфератски от българите. Неговата глава, пише Вилардуен, била отрязана и поднесена

[1] Georgius Acropolita, ed. Aug. Heisenberg, Lipsiae, 1903, p. 21_9—22_{22}.

на Калояна. Абсурдността на Акрополитовото обяснение впрочем не се нуждае от по-нататъшно доказване. Едно само би трябвало да се добави: сам Георги Акрополит предава латинското поражение при Одрин и пленяването на Балдуина като нещо наистина станало, а когато пристъпва към легендарното обяснение на Балдуиновата смърт, изтъква своето собствено съмнение чрез израза ὥς φασι — нещо, за което се носели слухове — „както казват".

Легендарната история на Албериха, живял и писал далеч във Фландрия западен хронист, не заслужава внимание. Алберих не е запознат с Балканите, с българския владетел и с историческата действителност тук. Той се позовава на далечни косвени съобщения и съвсем не може да има претенции за верен изразител на Балдуиновата съдба в български плен и на неговия край. Това се съзнава и изтъква от самия Алберих. Той пише, че сам лично не потвърждава достоверността на обяснението за Балдуиновата смърт, а само го предава така, както го е разказвал един фландърски презвитер (... de morte huius Balduini non affirmando, sed simpliciter refero quod a quodam presbitero Flandrensi dicitur) [1].

Любовното увлечение на Калояновата съпруга, не споделено от гордия пленник и обърнато в омраза, и разпространената по заповед на Калояна публична наредба за пазене жестокото убийство на разкъсания от кучетата Балдуин в тайна са неща интересни и забавни като разказ. Съвсем не може да се приеме обаче, че те отговарят на историческата истина.

Думите на Патриарх Ефтимий Търновски, че българите завели пленения при Одрин Балдуин в Търново и го предали на смърт, се смятат от В. Н. Златарски като най-сигурно доказателство за заповяданата от Калояна насилствена смърт на пленения император. „Тия думи на патриарха, пише Златарски, отхвърлят всяко съмнение в това, че Балдуин I бил убит в Търново и при това от българи, а това напълно опровергава твърдението на самия Калоян, какво императорът умрял от естествена смърт в затвора" [2].

Наистина, ако в случая патриарх Ефтимий беше един напълно самостоятелен, или най-малко не силно зависим от византийските писатели извор, заключението на проф. В. Н. Златарски би било правилно. Тогава би трябвало да се приеме, че патриарх Ефтимий изразява едно ценно признание от българска страна за насилствената смърт на латинския император. Обаче начинът, по който в похвалното слово на св. Иоана Поливотски е изложено на кратко развитието на българо-латинските отношения и е разказана войната между България

[1] Chronica Albrici, MGH, Scriptores, t. XXIII, p. 885.
[2] Златарски, В. Н. История, т. III, стр. 581.

и Латинската империя, свидетелствува не за самостоятелност а за византийско влияние и дори преразказване на византийски автори.

Възпитаник на византийската православна литературна, традиция, живял в Цариград и познавач на гръцкия език, патриарх Ефтимий в литературната си дейност се явява носител на духа, стила и дори конструкцията на византийската литература и реч. В конкретния случай търновският патриарх се води по разказа на Георги Акрополит. Както Акрополит, така и той не споменава нищо за гръцко-българския съюз, а обяснява сблъскването при Одрин като последица от превземането на Пловдив от Калояна и последвалото отправяне за плячка към Одрин[1]. Превземането на Филипопол, както вече видяхме, е станало след Адрианополската битка. Как е възможно патриарх Ефтимий и Георги Акрополит да говорят за българско отправяне към Пловдив и двамата да вършат една и съща грешка, освен чрез повеждането на Ефтимия по Акрополита. Основаващ се на споменатия византийски писател, българският патриарх е възприел и неговото твърдение за убийството на Балдуина. Към това той е бил може би улеснен от познаване обяснението на Никита Хониат и на други сведения от легендарен характер. Като се има всичко това пред вид, думите на патриарх Ефтимий не могат да бъдат смятани като българско самопризнание за Балдуиново убийство, отхвърлящо всяко съмнение по въпроса за неговата смърт, както смяташе В. Н. Златарски. Напротив, наложителното съмнение, с което трябва да бъдат използувани византийските извори, се явява еднакво необходимо и по отношение на патриарх Ефтимий.

Как критически трябва да се погледне на изнесеното за убийството на Балдуина от Хенриха в посоченото вече писмо до неговия брат във Фландрия? Понеже писаното от Хенриха се явява едно кратко предаване на същите събития, които по-подробно са описани от Вилардуена, необходимо е съпоставяне и сравнителна критика на двата извора. При първо прочитане на изнесения пасаж от писмото не остава съмнение относно жестоката насилствена смърт на латинския император по заповед на българския цар. Твърдението се подкрепя като една истина, узната както от самия Рение, така и от сигурни вестители и от мълвата (... tam per nominatum Reinerium quam per certos nuncios et famam publicam). Обаче Вилардуен, който дава подробно описание на похода до Станимашката крепост, не представя нещата точно така, както Хенрих пише. Според писмото, след оттеглянето на Калояна в земята му, латинците го преследвали като преминали през Одрин и най-голяма част от България (... maximam partem Bulgarie) и стигнали до кре-

[1] Сравни G. Acropolita, стр. 21_9—22_{22} с Патриарх Ефтимий, стр. 197_{7-22}.

постта. Там именно, в Станимака, те научили за убийството. Хенрих дава недвусмислено да се разбере, че самият той е участвувал начело на експедицията за Станимашката крепост[1]. Вилардуен, който е несъмнено по точен и изчерпателен, дава подробности, които опровергават Хенриха. Когато воденатa от самия Хенрих латинска войска стигнала до крепостта Мониак, намираща се на три дни път от Станимака, тя се установила на лагер пред самата крепост. Хенрих и по-голямата част от войската не продължили, а останали там. Само една войскова част, чиито главни участници Вилардуен споменава, между които се намирал и той, стигнала след тридневно опасно пътуване до Станимашката крепост. Ensi remest (при крепостта Мониак, бел. Б. Пр.) Henris li baus de l'empire en l'ost, et grant partie de sa gent: li remananz ala secorre Renier de Trit a l'Estanemac. Et sachiez que mult alerent perilleusement cil qui i alerent, que on a pou veü de si perilloses rescouses. Et chevauchierent trois jorz per mi la terre a lor anemis[2]. Тук следват имената на най-видните участници в спасителната експедиция: Конон дьо Бетюн, Жофроа дьо Вилардуен, Макер дьо Сент Менехулд и др. Ясно е впрочем, че Хенрих не е стигнал до Станимака, нито е бил между първите, които още там са научили от устата на Рение и на другите за смъртта на Балдуина, както той сам пише.

От друга страна новината за Балдуиновото убийство, според писмото на Хенриха, била узната от сигурни вестители (per certos nuncios) Тези думи при пръв поглед се явяват едно убедително потвърждение. Убедителността обаче изблednява, когато сравним certos nuncios в това писмо на Хенриха с exploratoribus nostris certissimis в цитираното негово писмо до папа Инокентий III от 5 юни 1205 год.[3]. Заключението, което се налага при сравнението на двата израза, е, че споменатите certi nuncii не са били особено сигурни дори за самия Хенрих, защото ако бяха напълно сигурни, би ги окачествил, както и преди е вършил, като certissimi.

Последното потвърждение, според писмото на Готфрида, за убийството на Балдуина Хенрих и другите получавали чрез мълвата—per famam publicam. Мълвата е най-несигурният извор на информация, особено fama publica, която Хенрих споменава. Сравнена с fama veridica в писмото до папата, fama publica съвсем не се явява от естество да потвърди, а на-

---

[1] Buchon, Recherches et matériaux, II partie, Paris, 1840, стр. 155. Хенрих, който говори за себе си в множествено число — nos, изрично казва: Nos vero... usque ad castrum in quo Reinierus de Trit quasi incarceratus morabatur... fuimus insecuti.

[2] Villehardouin, пос. съч., т. II, стр. 248—250, пар. 435—436.

[3] Patr. Lat., t. 215, lib. VI, litt. 131; Дуйчевъ, Ив. Преписката на папа Инокентия III с българитѣ, стр. 71.

против, оправдава известно недоверие и съмнение относно източниците, от които Хенрих е научил за смъртта на своя брат.

Едва ли може да има съмнение, че Хенрих е научил за смъртта на Балдуина същото, което е чул и самият Вилардуен. И до двамата са достигнали слуховете и разнообразните чудновати описания за жестокостта на заповяданото от Калояна Балдуиново убийство. Дали Хенрих е повярвал и е бил убеден в достоверността на чутите обяснения, не би могло да се установи със сигурност въпреки уведомлението, което направил на своя брат Готфрид. Защото той отправил посоченото писмо не толкова с цел да даде едно обективно обяснение чрез безпогрешно документиране на събитията, колкото с цел да направи един трогателен и успешен апел за помощ към западния феодален свят.

Писмото е било написано през септември 1206 год., скоро след коронясването на Хенриха като втори император на Латинската империя. Въпреки успешно предприетите походи навътре в българската земя, чак до Станимака, Вероя и другаде, Хенрих схващал много добре, че надвисналата над империята българска опасност съвсем не е била успешно отстранена. Като изтъквал успехите си, Хенрих подчертавал да се разбере, че той ще успее да запази здраво империята само с помощта на латинските приятели на Запад (amicorum nostrorum subsidio). Размерът на помощта, с която Хенрих вярвал, че би могъл да осигури империята и за която молел, бил 600 рицари и 10.000 сержанти. За измолването от западните феодали, събирането и организирането на този военен състав Хенрих разчитал на общото съчувствие, което на Запад ще бъде проявено към представителите на Запада, създатели на Латинската империя. Те били изправени пред опасността да загубят всичко поради българите и техния владетел. Това съчувствие щяло да бъде още повече подсилено при известието за жестоко убийство на първия латински император от българския владетел Калоян. Разбира се, Хенрих отправял всичките си молби и хранел най-големи надежди преди всичко на своя брат Готфрид, към когото се отправил с писмото си, и към другия си брат Филип, маркграф на Намюр. Особено пред своите братя Хенрих е смятал за най-целесъобразно да апелира с необходимостта да бъде изпълнен братският дълг — да бъде отмъстена жестоко пролятата кръв на господаря и нашия брат (ad ulciscendum sanguinem domini et fratris nostri nequiter effusum).

Накрая писмото завършва пак с уверението, че чрез получаването на исканата помощ ще бъдат отмъстени братската кръв и претърпеният позор.

. . . maxime fratrem nostrum Philippum marchionem Namurcensem et omnes quoscumque poteritis ad hoc inducatis, scituri pro certo quod cum 600 militibus et 10,000 serjantorum per uni-

versam Romanie imperium, divino mediante subsidio, negotium Dei procul dubio plenarie promoveremus, et sanguinem domini et fratris nostri, pariter et dedecus nostrum vindicare possemus.[1]

Ясно е впрочем, че използуваното писмо на Хенриха не може да бъде смятано като по-меродавен исторически документ за накратко описаните събития, между които е и смъртта на Балдуина, от специално посветените подробни глави върху същите събития в съчинението на Вилардуена. То съдържа неточности, понеже авторът му цели не да разкрие истината а да спечели подкрепа за своята политика. Ако Хенрих наистина беше научил страшната картина на Балдуиновата смърт, би ли се задоволил с употребените общи фрази и не би ли се опитал да я обрисува с цялата ѝ грозота и жестокост? В такъв случай писмото щеше да бъде много по-убедително; описаният трагичен край на Балдуина щеше да трогне сърцата на западните феодали и призивът за отмъщение щеше да бъде несъмнено по-резултатен.

Такова, каквото е, неточно, преднамерено и неясно, особено що се отнася до Балдуиновия край, писмото на Хенриха оставя съмнения и отправя историка към спокойното и просто обяснение на Вилардуена. Той е стигнал до Станимашката крепост и, докато Хенрих стоял в Мониак, разговарял с Рение за нещастната участ на първия латински император.

Съчинението на Вилардуена има сериозни преимущества пред писмото на Хенриха като исторически извор относно събитията, които и двамата разказват, и в частност относно обяснението на Балдуиновата смърт и начина, по който тя е била узната от латинците[2]. Френският маршал пише с цел да до-

[1] Писмото е печатано у Tafel und Thomas. Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig. Fontes rerum Austriacarum. II Abteilung, Diplomataria et acta. XIII Band, II Teil. Wien, 1856, № 176, стр. 37—43; Buchon, Recherches et matériaux, II partie, Paris, 1840, стр. 153—156. Върху това писмо вж. Георгиевъ Св. Писмата на латинския императоръ Хенриха като изворъ за българската история, Сборникъ въ паметь на проф. Петъръ Никовъ, София, 1940, стр. 115—125. Той изтъква целта на писмото да се предизвикат симпатии в западния свят, за да се получи помощ от него — стр. 119. Намира, че общите изрази за убийството на Балдуина и на пленените латинци са послужили за създаване на западните легенди за Балдуиновото убийство.

[2] Фактът, че писмото на Хенриха представлява по-малко достоверен исторически извор от историята на Вилардуена, беше изтъкнат в настоящата работа и преди, по повод други събития. Така за разрива между българи и гърци в Пловдив Хенрих е много по-бегъл от Вилардуена и предава станалите през лятото на 1205 год. в големия тракийски град събития в най-общи черти. Той пише за отправяне на жителите на града отначало към Калояна с предложение да му предадат града и чрез подчинение и заклеване във верност да постигнат мир. След това пише, че като предчувствували Калояновата злонамереност (malitiam ejus presentientes), си избрали и направили един от своите за император. В случая Хенрих не знае, или въпреки знанието си не пише, че в Пловдив е имало две течения — българско и гръцко, и че първото, чиито представители Вилардуен назовава Popelican, се е отправило към Калояна, а второто си е избрало и издигнало

кументира събитията. Нему, като историк, са по-чужди съображенията и целите на император Хенрих като политик. От друга страна той има по-голяма възможност за обективна преценка от Хенриха поради личните си отношения към Балдуина. Тези отношения никога не са били лоши, обаче приятелството и уважението на подчинения към починалия владетел, естествено, помрачават по-малко обективността от сърдечната мъка и дълбоката скръб на брата към изгубения най-близък.

Вилардуен твърди, че при освобождаването на Рение последният потвърдил съмнението, че Балдуин бил умрял в затвора. Нищо за насилствена смърт и ужас при нейното провеждане не пише. Може би слуховете за жестоко убийство са били разказани, обаче нито Рение ги е потвърдил, нито Вилардуен ги е повярвал. Несъмнен за всички станал само печалният факт за смъртта. Френският маршал не прибавя нищо повече.

Как трябва да се тълкуват Вилардуеновите думи за разкриване на историческата истина по смъртта на Балдуина?

Жофроа дьо Вилардуен проявява много голям интерес към всеки смъртен случай, сполетял кръстоносен участник през време на похода и през тежкото време на сражения и опасности на новосъздадената Латинска империя. Той отбелязва в страниците на своята история смъртта на всеки позначителен кръстоносец и почти винаги дава подробности за

на власт Алексий Аспиета. Тези неща са подробно изложени в настоящата работа — стр. 94—95, вж. специално бел. 5.

Също така недостатъчна пълнота и достоверност, дори много съществен пропуск се забелязват у Хенриха относно отмятането на гръцката тракийска аристокрация от Калояна през пролетта или лятото на 1206 год. Докато Вилардуен—стр. 234—236, пар. 422—423, изтъква състоянието на гърците, техните съвещания и разсъждения, Хенрих в писмото си не споменава нищо за това. Той не пише нищо за предприетите от гръцките аристократи чрез Теодор Врана постъпки и предложения до ръководителите на Латинската пмперия за постигане на мир и приятелско сътрудничество; не обяснява гръцкото отмятане като важна политическа стъпка от широк масщаб, а като едно ограничено гръцко отправяне към латинската власт само от страна на жителите на заплашените с превземане от Калояна и разрушение гръцки градове Одрин и Димотика, единствени отстояващи обсадата на българи и кумани. Вилардуен единствен дава много по-подробни и правилни осветления за тези събития — вж. настоящата работа, стр. 102, на същата стр. бел. 2. В случая Хенрих може твърде лесно да бъде разбран — отправящ апел за помощ на Запад, подчертавайки тежката и благородна задача на латинците за запазване позициите на заплашената от българите западна държавна организация — Латинската империя, стоящият начело на тази империя не намира за уместно и правилно да подчертае, че той и неговите хора са имали вече на своя страна гръцките тракийски първенци и са могли да разчитат на тяхната политическа и военна подкрепа.

Политическите тенденции и тяхното влияние за по-слабата историческа достоверност на сведенията в Хенриховото писмо от тази на Вилардуена в неговата история са ясни. Те са играли една и съща роля както при случая с изложението за смъртта на Балдуина, така и при други случаи, както току що беше посочено.

начина, по който е станало нещастието[1]. Описани са не само смъртни случаи станали във войската, на които маршалът е бил очевидец, или други, за които той е могъл да научи пряко от свидетели. Разказани са и случаи станали при по-трудни за информиране обстоятелства и далеч от контрола и земите на Константинополската империя[2]. Разказва се подробно за смъртта на далеч по-незначителни от император Балдуин латинци — обикновени рицари и не първостепенни духовници. Особено

---

[1] Вж. Villehardouin, пос. съч., т. I, стр. 46—48, пар. 46 — граф Жофроа дьо Перш заболял и умрял през пролетта на 1202 год., непосредствено преди отправянето на кръстоносците за Венеция; т. I, стр. 74, пар. 73 — смъртта на Фулко от Ньойи, узната от кръстоносците във Венеция преди отпътуването за Зара; т. I, стр. 126, пар. 124 — на път през Егейско море от о-в Андрос към Дарданелите умрял един висш сеньор — Гюи дьо Куси и бил хвърлен в морето; т. I, стр. 204, пар. 200 — през есента на 1203 год., когато кръстоносците се намирали в пристанището на Константинопол, след усложняваща се болест умрял един от най-добрите френски рицари — Матьо дьо Монтморенси; т. II, стр. 6, пар. 206 — по същото време барони и обикновени кръстоносци били силно разтревожени от смъртта на абата на Лоос; т. II, стр. 98, пар. 290 — през лятото на 1204 год., когато император Балдуин обикалял Беломорските земи и ги подчинявал, по причина на избухнала епидемия много от хората му заболели, в град Сер умрели мнозина, между които и отец Жан дьо Нойон, канцлер на самия Балдуин; т. II, стр. 100, пар. 291 — малко след това умрели Пиер д'Амиен, богат, знатен, добър и честен рицар, Жирар дьо Мансикур, много почитан рицар, Жил д' Оноа и много други; т. II, стр. 124—126, пар. 317, 318 — през късна есен на 1204 год. от Сирия пристигнали в помощ на Константинополската империя кръстоносци, които през време на похода се били отделили, и други, които още от преди се намирали там. Първоначалната радост на император Балдуин и всички останали била помрачена от новината за смъртта на Балдуиновата съпруга графиня Мария. Преди да разбере, че нейният съпруг е станал император на новооснованата империя в Константинопол, тя се отправила към Акра да го търси. Научила там радостната вест, тя се готвела да замине за столицата на своя съпруг император, когато била повалена от болест, която й отнела живота; т. II, стр. 154—156, пар. 345 — през март 1205 год. жестока смърт сполетяла около тридесет рицари, които при гръцкото въстание изоставили във Филипопол Рение от Трит и побързали да избягат в Константинопол. Начело били най-близките на Рение: синът му Рение, брат му Жил, племенникът му Жак дьо Бонди, зет му Ашар дьо Вердьон. Пленени от въстаналите гърци, те били предадени на Калояна, който заповядал да им отрежат главите; т. II, стр. 198, пар. 388 — през май 1205 год. заболял и умрял в Константинопол престарелият венециански дож Енрико Дандоло и бил погребан с големи почести в църквата Св. София; т. II, стр. 222, пар. 409 — на 31 януари 1206 год. били избити и пленени от българи и кумани при Русион сто и десет рицари и много повече обикновени бойци; т. II, стр. 280, пар. 464 — на 31 март 1207 год., при обсадата на Кивето от Теодор Ласкарис и неговата войска, бил убит рицарят Жил, племенник на Милон льо Бребан, и ранени около тридесет и пет други рицари; т. II, стр. 312—314, пар. 498, 500 — през лятото на 1207 год в Беломорието към Гюмурджина, в южните склонове на Родопите, бил убит от местни българи маркиз Бонифаций Монфератски. Всички тези посочени сведения свидетелствуват недвусмислено за интереса на Вилардуена към всеки смъртен случай и за това, че той съвестно го отбелязва в страниците на своята история.

[2] Смъртта на граф Жофроа дьо Перш, т. I, стр. 46—48, пар, 46; смъртта на Фулко от Ньойи, за която кръстоносците узнали във Венеция, т. I, стр. 74, пар. 73.

характерно е сведението за съдбата на Балдуиновата съпруга Мария, която тръгнала да търси своя съпруг в Сирия и когато се готвела да се отправи оттам за Константинопол починала притисната от тежка болест[1]. Новината за нейната смърт била научена в Цариград от разказите на пристигнали от Сирия кръстоносци.

Като се вземе под внимание интересът на Вилардуен към смъртта на всеки рицар, изразен в неговото съчинение, като се има пред вид и фактът, че той предава научената от разкази новина за смъртта на Балдуиновата съпруга в далечна Сирия, как можем да обясним неговото мълчание да разкаже подробности за смъртта на първия човек в империята, която е произвела най-силно впечатление за всеки кръстоносец, била от голямо значение за историческия живот на Латинската империя и предизвикала дипломатически постъпки дори от страна на самия папа Инокентий III? Възможно ли е да е имало наистина достоверни известия за Балдуиновото убийство, които френският автор, предаващ подобни известия за смъртта на неговата съпруга и на други по-незначителни съвременници, да е пропуснал да използува и изнесе поради невнимание или липса на интерес? Такава възможност с положителност може да се смята напълно изключена. Думите на Вилардуена, че Балдуин е умрял в български затвор — Baudoins ere morz en la prison Johannis, потвърдени от Рение от Трит, трябва да бъдат приети в буквалния им ясен смисъл. Те хвърлят светлина върху трудната за откриване историческа истина за смъртта на първия латински император в български плен, забулена в много легенди и предвзети мнения на съвременници.

Остават двете писма, на Калояна и на папата. От тях може да се извади заключение за естествена смърт на пленения Балдуин. Калоян писал, че Балдуин „се освободил от плътското си тегло докато бил държан в затвора“[2]. В. Н. Златарски[3] намира, че българският владетел не би могъл да отговори по друг начин. Наистина, липсата на обективност у Калояна поради факта, че императорът е бил негов пленник, трябва да се има пред вид. Тя налага съмнение към достоверността на неговото сведение.

Факт е обаче, че самият Инокентий III не е получил достоверно известие за убийството на Балдуина. Затова, позовавайки се на Калояновото писмо и може би на други сведения, които не са били в противоречие с думите на Калояна, той писал на всички кръстоносци, че „Константинополският император завършил последния си ден в неприятелски плен.“[4]

---

[1] Villehardouin, т. II, стр. 124—126, пар. 317, 318.
[2] Patr. Lat., Gesta Innocentii, t. 214, гл. 108.
[3] Златарски, В. Н., История, т. III, стр. 247.
[4] Patr. Lat., t. 215, lib. IX, litt. 199.

Този израз не съдържа никакъв намек за насилствена смърт Ако Балдуиновото убийство беше неоспорим и всеизвестен факт, не би ли научил за него толкова много заинтересуваният за неговата съдба Инокентий III? Не биха ли го осведомили латинските първенци и самият Хенрих, които, в желанието си да искат помощ от Запад, неминуемо биха използували жестоката смърт на своя първи император за спечелване на своя страна по-силно папското благоволение и подкрепа?[1]

Изнесох всички най-важни изворни сведения за смъртта на първия Константинополски император и се опитах да им направя една колкото е възможно по-обективна критика. Какво е заключението, което може на края да бъде извлечено, за забулената в разноречива легендарност и противоречия смърт на Балдуина?

Като се има пред вид особено силната озлобеност на Калояна към гърците, проявена в редица жестоки дела, сведенията на гръцките извори за жестоко убийство на Балдуин, са напълно обясними психологически, но не могат да бъдат приети за достоверни. Самият факт, че гръцките и други съвременни автори са заинтересовани и подчертано противобългарски настроени, че техните сведения за насилствения начин на смъртта са легендарни и разноречиви, води към напълно оправдано съмнение за тяхната достоверност. Ако убийството беше напълно сигурно и известно, изворите, които го изтъкват, щяха да бъдат по-близки в изложението на начина, по който е станало.

Балдуиновата смърт, ако е била естествена, е станала по време и е съвпаднала с обстоятелства, при които много трудно от озлобени срещу Калояна съвременници би се таксувала като такава. Изнесеното до сега позволява да се мисли, че неговият край в българската столица е бил естествен. Подкрепено от уведомлението, което самият Калоян направил на Инокентий III, направено още по-приемливо от съобщението на самия папа, това твърдение изглежда по-близко до истината от всяко друго. То намира най-силно потвърждение от известието на маршал Вилардуен, който изнася, че Балдуин е умрял в Калояновия затвор.

Ако все пак картината на естествената Балдуинова смърт не може да бъде напълно разкрита, то напълно основателно сериозната историческа критика ще трябва да се отнесе към легендарните и неясни сведения за Балдуиновото убийство със същото недоверие, с което се е отнесъл към подобни слухове Жофроа дьо Вилардуен.

---

[1] За това, че притиснатите и заплашени с пълно унищожение след Адрианополската катастрофа латинци са виждали далечно спасение и хранели спасителна надежда в подкрепата на папа Инокентий III, вж. P a t r. L a t., t. 217. litt. 7; пак там, litt. 8.

*

Какво може да бъде извлечено за охарактеризиране на Вилардуена като исторически извор от неговото отношение и обяснение за смъртта на Балдуина? Противно на изтъкнатите гръцки автори, които хранят чувства на омраза към българския владетел и не могат да се отърсят от тях, когато пристъпват към изнасянето на факта за смъртта, Вилардуен се показва далеч по-сдържан. Той има не по-малки основания за отрицателно отношение към Калояна, но в случая не смесва личното си отношение на съвременник с това на историк. Резервиран и критичен към непроверени слухове, той дава обяснение, което много силно говори в полза на неговата достоверност.

Премълчавания, с които се отминават в страниците на La conquête de Constantinople политически решения, преговори и изобщо факти от политико-дипломатически характер, каквито вече бяха посочени, не се срещат у Вилардуена относно други събития, които са станали през време на похода и първите години на империята. Френският историк не може също така да бъде заловен в умишлени прибавки и обяснения при описания на събития, при които той е заинтересуван и има основание да бъде субективен. Случаят със смъртта на Балдуина и Вилардуеновото обяснение са особено характерни в това отношение.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящата работа проследи отначало развитието на Четвъртия кръстоносен поход от неговата изходна точка — Венеция — до установяването на кръстоносците в Константинопол и създаването на Латинската империя на мястото на унищожена Византия. Беше обърнато внимание на отклоненията на похода към Зара и Константинопол. След това бе проследена съдбата на Латинската империя, като се имаха пред вид отношенията между нея и България. Накрая бе направен опит да се изясни краят на първия латински император Балдуин в български плен.

Историята на Жофроа дьо Вилардуен La conquête de Constantinople стои в центъра на всички разглеждани събития. Тя представлява главният извор. При разясняването на събитията и проблемите ние си послужихме и с останалите изворни данни — писма на кръстоносното ръководство, на отделни видни кръстоносци, на папа Инокентий III; сведения на други участвуващи в похода лица; данни на византийски историци и хронисти, някои от тях свидетели на събитията, а други писали въз основа на косвено добити указания; сведения на западни историци и хронисти, които не са участвували в похода. Всичко това дава възможност да бъде направена преценка на Жофроа дьо Вилардуен като исторически извор. Разказва ли вярно събитията или дава сведения, които въз основа на други изворни данни може да се смятат неверни? Пише ли непреднамерено или следва предварително очертан план? Разказва ли всичко, което знае, или умишлено подсилва едни, а премълчава други неща, с цел да даде желана представа за събития и проблеми? При изследването на отделни въпроси стигнахме до известни заключения, които бяха изнесени. Нека тук направим едно заключително обобщение.

Две неща трябва да се имат пред вид, когато се проучва Вилардуен като исторически извор — неговото социално положение като феодален аристократ и неговото участие в ръководството на похода като един от първите дипломати, натоварван с най-важни дипломатически задачи. Вилардуен е имал извънредно добри възможности да се осведомява не само за всички събития, които е могъл непосредствено да наблюдава, но и върху всички въпроси и трудности, които са били разисквани и решавани от кръстоносното ръководство. Той сам пише, че е присъствувал на всички съвещания. Така, що се отнася до осведоменост, Жофроа дьо Вилардуен е бил

поставен в извънредно благоприятни условия да знае всичко. Положението и рангът, които е заемал, са му осигурявали това.

Те, от друга страна, са го свързвали с официалната политика на кръстоносното ръководство и на Латинската империя. Когато е писал историята на похода, в неговата памет са изпъквали спомени за събития и случаи, в които сам той е взимал участие или при които със своята ораторска дарба е настоявал да се вземе решение. Така Вилардуен не само е знаел всичко, но е бил твърде много свързан с всичко.

Историците, които са се опитвали да го изследват като исторически писател или са го използували като главен извор в своите изследвания върху Четвъртия кръстоносен поход, твърде често са заемали крайни становища в мненията си за него. Мнозинството от авторите — всички, които са застъпвали „теорията за преднамереност" — са били наклонни да подчертават неговата заангажираност със събитията, които описва. Вилардуен е бил критикуван остро, много от неговите най-важни обяснения за отклоненията са били смятани за неверни. Бил е обвиняван, че умишлено преиначава важни събития не само като премълчава някои неща, но и като дава сведения, които са били смятани за опровергани от други изворни данни.

От друга страна Вилардуен е имал защитници. Неговият най-голям защитник е последният издател и много добър познавач на Вилардуен Edmond Faral. В едно нарочно изследване, както и в уводните обяснения на своето издание Faral изтъква, че Вилардуен не може да бъде обвиняван в съобщаването на неверни, опровергани от други изворни данни сведения. Не само това — той не може да бъде обвиняван и в умишлено премълчаване на известни факти. Изобщо у него липсва всякаква преднамереност и неискреност. Допълнителните сведения на други извори върху отделни въпроси само допълват това, което Жофроа дьо Вилардуен с няколко думи е казал, което по същество е вярно. Според Фарал, френският писател дава цялостна, сбита и ясна историята на Четвъртия кръстоносен поход, без каквито и да било задни мисли и белези на лична заангажираност.

Кое от двете мнения за Вилардуен като исторически извор отговаря на истината? Въз основа на конкретните проучвания аз мисля, че нито едното нито другото.

Като представител на феодалната класа той вижда и обяснява нещата от гледна точка на феодалната аристокрация. Обикновените кръстоносни участници, техните стремежи и желания, тяхната съдба не го интересуват много. Неговата книга е изпълнена с общи събития и с преживявания на отделни латински феодали. Техните имена се споменават постоянно, а за техните подчинени се говори дотолкова, доколкото съдбата им е била свързана с тази на феодала. Такива са споме

наванията за пораженията, които отделни феодали претърпели от страна на Калояна, и за избиването на латински гарнизони в Тракия. Такива са и общите сведения, които намираме в книгата на Вилардуен за състоянието на кръстоносната войска по пътя от Венеция до Константинопол, за стълкновението между венецианци и кръстоносци в Зара през есента на 1202 год., за трудностите, които кръстоносците трябвало да понасят пред стените на Константинопол преди превземането му, за бягството на седем хиляди латинци начело със своите феодали от Константинопол след поражението при Одрин на 14 април 1205 год. Страниците на Вилардуеновата история са чужди на болките и стремежите на нисшата кръстоносна маса.

Няколко примери, когато можем да сравним данните на Вилардуен с тези на други извори, са твърде показателни в това отношение.

Вилардуен изнася, че събраната през лятото на 1202 год. във Венеция кръстоносна войска била много хубава и съставена от добри хора. Тя имала възможност да се снабдява с всичко, тъй като венецианците предлагали пазар, изобилствуващ с всичко необходимо за конете и хората. Други автори — Роберт дьо Клари и анонимният автор на Devastatio Constantinopolitana — пишат за трудно и скъпо снабдяване, за изпълнен с неудобства и мъчнотии престой във Венеция. В случая Вилардуен не преиначава, когато говори за предлаганото в Адриатическата република изобилие от продоволствие. Той и хората от неговата класа са имали възможност да си доставят скъпите изобилия, които са били недостъпни за масата от обикновени кръстоносци. Последните били твърде зле настанени и третирани на остров Св. Никола, както изнасят споменатите извори. Кръстоносните ръководители, между които е бил самият Вилардуен, без съмнение са били поставени при много по-добри условия. Напразно бихме търсили във Вилардуеновия разказ за престоя във Венеция сведения за истинското състояние на масата от обикновени кръстоносци.

От историята на Вилардуена не може да се добие впечатление и за настроението на кръстоносците след превземането на Константинопол и установяването на Латинската империя. Роберт дьо Клари, както беше посочено, изразява класовата озлобеност на масите против придобивките, които феодалите направили във Византия след плячкосването на столицата и установяването в отделни места. Дори поражението при Одрин последният обяснява с гордост и злонамереност от страна на феодалите, които пренебрегвали „бедните хора във войската“ и били справедливо наказани от бога.

Ясно е впрочем, че Жофроа дьо Вилардуен не се интересува от живота на масите и не дава сведения за тях.

На второ място да се спрем на обвиненията срещу Вилардуен, че умишлено разказва неверни неща, с цел да прикрие

грешки и своеволия на кръстоносното ръководство. Тези обвинения ще трябва да бъдат отхвърлени. Всички сведения за конкретни събития, за времето, когато са станали, отговарят на истината. Изворните данни на Роберт дьо Клари, на Ернул, на Gesta Innocentii, на отделни писма, които противоречат на изнесеното от маршала, се оказват, както беше посочено, неверни или най-малкото по-несигурни от тези в съчинението на Вилардуен. Така последният не може да бъде опроверган като обяснява, че кръстоносците изпаднали в трудно положение пред венецианците, понеже не могли да издължат вноските по договора от април 1201 год., че виновни за това били тези, които не се явили във Венеция и не попълнили очаквания кръстоносен брой в града. Верни са също сведенията на френския писател, че явяването на претендента за византийския престол Алексий на Запад било изненада. Мнението на някои историци, че Алексий бил в Германия още от 1201 год. и че оттогава той действувал да получи кръстоносна помощ, за да се върне в Константинопол, трябва да се смята опровергано. Изобщо всички факти, които Вилардуен разказва във връзка с отклоненията на похода, се потвърждават от критическото съпоставяне с други данни. Друг е обаче въпросът дали всички тези факти не са така подредени и разказани, щото да оправдаят всички ходове, предприети от кръстоносното ръководство.

Вилардуен не съобщава измислени неща, не си служи никога с лъжа. В това отношение защитниците на неговата достоверност начело с E. Faral имат право. Всички съпоставяния, които в настоящата работа бяха направени с други изворни данни, свидетелствуват за това. В много случаи Вилардуен дава много по-подробни и по-верни описания от всички останали извори. Това се отнася особено до военни събития и до случаи, които са били известни на повече хора във войската и не са представлявали тайна. Не е необходимо тук да бъдат споменавани надълго. Нека посочим само описанията на пътуването на кръстоносната войска, подробностите за превземането на Константинопол, подробните и верни сведения за военните действия на латинците в Тракия, описанието на сражението при Одрин.

Друго положително качество на Вилардуен като историк, освен изчерпателност и достоверност на фактите, които дава, е и неговият спокоен начин на разказване. Той не се оставя да бъде обхванат и ръководен от чувства при отделни случаи, не изпада в афектирано състояние, не влага личен елемент. Той често е бил натоварван със задача да примирява спорове и е действувал успешно в това отношение; той е убеждавал пътуващите в северна Италия кръстоносци да се явят във Венеция; изиграл помирителна роля при конфликта между император Балдуин и Бонифаций. Неговият спокоен характер е

отразен в историята му. В случая най-уместно е да посочим простото, спокойно и ясно обяснение на Балдуиновата смърт. Тя, както подробно беше проследено, е разказана от гръцки и други автори много тенденциозно, с чувства на озлобление, с позоваване на легендарни обяснения и слухове, далеч по-малко достоверно от начина, по който Вилардуен обяснява това, което е било известно за нея.

Всичко, което френският историк разказва, е вярно. С това обаче не трябва да се приключи въпросът за неговата стойност като исторически извор. Остава да се види дали той не влага тенденция като умишлено не разказва някои неща. Тук работите не стоят така, както E. Faral се опитва да ги представи, като характеризира Вилардуен като непреднамерен и искрен. Премълчавания в страниците на Вилардуеновата история се срещат рядко. Обикновените неща са разказани без прикриване на факти. Прави впечатление обаче, че Вилардуен, дипломат и участник в ръководството на похода, разказва повече обикновени неща — пътуване, настаняване, заемане на земи, сражения, победи и поражения. Той изобщо не се впуска в обясняването на политическите и дипломатически проблеми, които в Четвъртия кръстоносен поход били много на брой и сложно преплетени. Доколкото Вилардуен обяснява тези проблеми, той върши това чрез разказване на събития и конкретни факти, не чрез нарочни обяснения.

Аз не мисля, че случайно и непреднамерено политикът и дипломатът Жофроа дьо Вилардуен дава подробен разказ на конкретни факти, предпочита да обяснява подробно военните действия отколкото да разгледа сложните политически и дипломатически въпроси. И все пак той не би могъл да бъде обвиняван в преднамереност, без да бъдат посочени конкретни премълчавания. Такива премълчавания обаче бяха открити и посочени в изследванията на отделни въпроси. От една страна Вилардуен дава подробно описание на отклонението към Зара и превземането на града, а премълчава редица неща, които са му били известни — на първо място твърде силно влошените отношения между кръстоносното ръководство и папа Инокентий III, да не говорим за още по-натегнатите отношения между папата и Венеция. Споменатото разсърдване на папата е твърде бледо, за да смятаме, че достатъчно добре обяснява положението.

Отклонението към Константинопол също е дадено подробно от фактическа страна. В обяснението е подчертано, че то е било единствено и най-правилно при стечение на обстоятелствата. И тук обаче не са обяснени достатъчно сложни въпроси и трудности, които са изникнали пред кръстоносното ръководство. Това особено се отнася до въпроса за отношенията между кръстоносците и папата, които са били много по-сложни отколкото Вилардуен оставя да се разбере.

Премълчавания бяха открити и във връзка с отношенията на Латинската империя към тракийската гръцка феодална аристокрация и към българската държава при Калояна. Тук премълчаванията и тяхната преднамереност изпъкват особено ясно. Вилардуен не само не дава обяснения, но пропуска да разкаже конкретни факти, дипломатически ходове на латинската власт. Латинците отказват сътрудничеството на гръцките феодали и предложенията за мирни, приятелски и дори съюзни отношения на Калояна — Вилардуен не споменава нищо за това. Гърците и Калоян сключват съюз за общи военни действия срещу Латинската империя — Вилардуен подробно описва и обяснява как е станало това. След това подробно описва и военните действия на гърци и българи срещу латинците.

Едмонд Фарал намира, че Вилардуен не е имал за цел да каже всичко, затова по някои въпроси той не говорел. Отговорът на въпроса за премълчаванията не би могъл да бъде толкова прост. Премълчават се неща, които могат да обяснят отношенията между отделните фактори в похода или външната политика на Латинската империя през първите й години. На лице е преднамереност. Целта при посочените случаи е да не бъдат разкрити противоречия между кръстоносци, венецианци и папа Инокентий III; да бъдат оправдани отклоненията като единствените възможни в момента правилни ходове. Да не станат достояние на бъдещето ходове на латинското ръководство, които след това изпъкват като неправилни, какъвто е случаят с отношенията спрямо гърци и българи. Премълчаните отхвърлени гръцки и български предложения за сътрудничество с империята представят латинците без повод и без вина на тяхното ръководство нападнати от силите на Калояна и на гърците в Тракия.

Само така могат да бъдат обяснени премълчаванията на Вилардуена, който е свързан с ръководството на кръстоносния поход и се стреми да не разкрие факти и обяснения, които го злепоставят. Така става ясно защо други кръстоносни участници (Роберт дьо Клари, авторът на Devastatio Constantinopolitana) и неучаствували в похода историци и хронисти (Nicetas Choniates, авторът на Gesta Innocentii, Алберих, Гунтер и др). дават сведения, които Вилардуен, който най-добре ги е знаел, не дава.

И тъй тежките обвинения срещу Жофроа дьо Вилардуен, че дава неверни, умишлено изопачени сведения, трябва да бъдат отхвърлени. La conquête de Constantinople представлява наистина най-ценният и най-пълен извор върху Четвъртия кръстоносен поход. Авторът й обаче, феодал и участвуващ в ръководството, не е могъл като историк да се откъсне от разбиранията си, които е имал като участник. Добър дипломат, той много внимателно дава само общи тенденции. Без

да прибягва до лъжливи сведения, той постига своята цел чрез умело подреждане на фактите и чрез умело избягване да говори неща, които е сметнал за неудобни и ненужни.

*

Изследването на Жофроа дьо Вилардуен като исторически извор във връзка с конкретни въпроси доведе в настоящата работа да бъдат поставени за ново проучване и самите въпроси. Нека направим обобщаващо заключение върху най-важните от тях.

На първо място относно отклоненията и създадените по техен повод отношения между отделните фактори в похода — феодалната аристокрация, венецианците и папството. Превземането на Зара, както е известно и както и тук бе показано, е било наложено изключително от венецианците. Те единствено са имали пряк интерес да превземат важния пристанищен град на Адриатическото крайбрежие, който и преди им е принадлежал. Те не се интересували от „светите земи“ и от освобождението на „гроба господен“. Ръководени от своите икономически и политически интереси, те не обърнали нито най-малко внимание на противопоставянето, което папа Инокентий III се опитвал да наложи. Феодалните ръководители на похода, които нямали пряк интерес да превземат града, не могли да откажат да изпълнят венецианското предложение. Те били останали длъжници към Венеция по договора от 1201 год. и затова още във Венеция изпаднали под зависимостта на венецианците, които начело със своя дож Енрико Дандоло приели да участвуват в похода. Участието им в похода било продиктувано от интересите на тяхната търговия — за да спечелят не само от превозването на кръстоносците, но и от силата, която те представлявали, като ги насочат към осъществяването на цели, диктувани от венецианската политика.

Тъй като търговските интереси на Венеция били свързани с Византийската империя, венецианците приели на драго сърце възможностите, които се открили, за отиването към Константинопол. Енрико Дандоло бил един от главните застъпници да се отиде във Византия. С осъществяването на двете отклонения успехът на венецианската политика бил пълен. Четвъртият кръстоносен поход трябва да се смята преди всичко като поход на Венеция.

Видните светски феодали и особено папата не играли ръководна роля при отклоненията на Четвъртия кръстоносен поход. Те трябвало да се съобразяват с наложения от венецианците курс като се стремели да пазят своите интереси. Тези интереси не се покривали напълно с венецианските; имало обаче и някои допирни точки между тях. Затова не се стигнало до провалянето на похода, но изпъкнали търкания и

противоречия, някои от които в настоящата работа бяха изтъкнати.

Феодалната аристокрация по-скоро и по-лесно се примирила със създаденото положение. Търговските интереси на Венеция били съчетани със завоевателните интереси на западните феодали, които търсели земя, власт и богатства. Вилардуен в своята история, без да го изтъква пряко, става изразител на тази общност на интереси между двете страни. Той дава обяснения, които оправдават отклоненията на похода като най-правилни както с цел да се запази целостта на войската, така и за да се подкрепи тя и да достигне успешно главната цел — „светите земи" — „земята оттатък морето". Дали първоначалната крайна цел на похода не е била изоставена още по време, когато второто отклонение било провеждано, не би могло да се установи със сигурност. Не подлежи на съмнение обаче фактът, че лаицизирането на похода било пълно и че ролята на папа Инокентий III била от все по-малко значение.

В Четвъртия кръстоносен поход се стига до противоречия между кръстоносци и венецианци от една страна и папа Инокентий III от друга. Проследяването на изворите и на разменената кореспонденция между тях показва как се създавали, до къде стигнали и как се оглаждали тези противоречия. Развитието на похода носело все нови разочарования на папата. Той трябвало да види своя официален представител кардинал Петър от Капуа в невъзможност да изпълнява своите функции поради съпротивата на Венеция, да стане свидетел на противни на своите интереси и нареждания решения и ходове на кръстоносци и венецианци. Единственото нещо, което папата могъл да върши, било не да възпира похода от противните на неговата първоначална цел обекти, към които се насочвал, а да се стреми да поддържа целостта на войската и да я кара да служи и на неговите интереси в земите, където се отправяла.

Двете отклонения — към Зара и към Константинопол — не били еднакво възприети от папата. Първото отклонение било напълно противно на папската политика, второто — не. Превземането на Зара не могло да бъде оправдано от папата под никакъв предлог, тъй като в него той не намирал никаква служба на своите интереси. Той трябвало да го преглътне като горчив хап поради това, че не му е било възможно да го предотврати. Той трябвало да не възприеме най-остро отношение към кръстоносното ръководство поради страх да не провали кръстоносното дело. Отиването в Константинопол, което също не влизало в папските планове отначало, било пряко свързано с папската политика към Източната църква. Инокентий III видял, че той не ще може да спре отиването във Византия, тогава той се заел да го използува, за да се наложи над Източната църква така, както на Запад. В писмата

на папата, които бяха проследени, личи ясно това негово намерение. Различията между Инокентий III от една страна и и кръстоносни ръководители и венецианци от друга се състоят главно в това, че последните преследват с отиването си във Византия свои цели за завладяване и власт и пренебрегват да се грижат за привличането на гърците към Рим, както ги обвинява папата. Така трябва да се разбират двете отклонения на похода във връзка с папската политика. Кръстоносните ръководители феодали стояли в случая по средата, между папа Инокентий III и венецианския дож Енрико Дандоло. Свързани с венецианците, те се стремели да оглаждат търканията с папата. И по-късно, когато Латинската империя била създадена, те имали нужда от папските съвети. Както и в настоящата работа беше изтъкнато, папа Инокентий III развил оживена дейност чрез писма и пратеници да оправи българо-латинските отношения и да помогне на заплашената Латинска империя, чието запазване и преуспяване той имал интереси да желае. Жофроа дьо Вилардуен, който се явява изразител на официалната кръстоносна политика, има това именно пред вид; затова той отминава с мълчание противоречията между папата и кръстоносците относно отклонението към Константинопол и съвсем бегло споменава трудностите, които изникнали по повод превземането на Зара.

По въпроса за настроението на обикновените кръстоносци по време на отклоненията и след създаването на Латинската империя липсват подробни сведения. Вилардуен, както бе изтъкнато, не се интересувал от тях. Все пак от някои негови споменавания на факти и от други изворни данни може да се направят някои основни заключения. За кръстоносната маса трудностите и разочарованията започнали още от Венеция. Тук тя била поставена, според изнесени изворни сведения, при трудни условия. Напускането на Венеция, в която тя прекарала в мъчително чакане, било посрещнато с общо задоволство, но след това тя се изправила пред стените на Зара. Обикновените кръстоносци и дори част от рицарите отказали да се бият. Когато им било наложено, по настояване на Енрико Дандоло, те превзели града, но след това тяхното озлобление не закъсняло да се прояви в истинска битка, която започнали срещу венецианците. Във Византия те отказвали да отидат; превземането на Зара им е показвало, че те не ще постигнат нищо и от превземането на Константинопол. След второто завладяване на византийската столица те не могли да получат много нещо от нейните богатства. Дребните придобивки не били нищо в сравнение с огромните богатства, които венецианци и феодални първенци ограбили. Създаването на Латинската империя и установяването на западните феодали като владетели на нови земи не подобрили тяхната участ. Затова, според краткото сведение на Роберт дьо Клари,

те не одобрявали завоевателната политика на латинското ръководство спрямо България. Клари, който изразява настроението на масите, намира, че отказът на Калояновите предложения за взаимодействие и приятелство между Латинската империя и България бил погрешен. Тяхната класова озлобеност растяла от ден на ден. Когато Вилардуен описва сражението при Адрианопол той изтъква, че обикновените бойци— нерицари — първи почнали да изоставят оръжието и да бягат. Това обвинение срещу обикновените хора той посочва и като една от причините за латинското поражение. Срещу официалното становище на Жофроа дьо Вилардуен Роберт дьо Клари противопоставя мнението на тези хора. Дори и тогава, когато Калоян и куманите унищожили без разлика висши феодали и обикновени бойци, сред оцелелите техни редици съществувало мнението, че „бог отмъстил на първенците за надменността и за безчестието, които проявили към бедните хора във войската". Скоро след това 7.000 души напуснали Константинопол. Няма съмнение, че те били уплашени от пълното унищожение на империята. Те обаче не останали да я защищават, защото не намирали смисъл да бранят една държава, в която нямали нищо, което да загубят. Тези сведения, изнесени на съответни места и събрани тук, показват растящото недоволство на масите по времето, когато папа Инокентий III, венецианците и феодалните ръководители се опитвали да наложат своята власт, спорели по между си и оглаждали търканията, които изниквали между тях.

Във връзка с латинската политика спрямо гръцката феодална аристокрация и спрямо българския владетел Калоян в настоящата работа, по пътя на конкретното изследване, се достигна до някои нови обяснения. Установяването на Латинската империя е било успешен завършек на мощна западноевропейска феодална експанзия. По време на самия поход и при създаването на новата империя доминирали светските интереси на венецианци и едри феодали. Затова папата изказвал недоволство пред кръстоносното ръководство, което не се съобразявало с неговата политика към Източната църква. Феодалите, които управлявали империята, не направили, според Инокентий III, сериозни опити да приобщят местното население към Рим. Напротив, ръководени от желанието си да установят своето пълно феодално господство тук, те търсели земи и богатства. Затова те не се съобразили с предложенията на Калоян, който им предлагал добро съседство и дори съюз против Византия преди нейното унищожение. Те не се интересували от факта, че той бил вече привлечен от Инокентий III към католицизма. Те също така не признавали и местните гръцки феодали, които след унищожаването на византийската централна власт предлагали сътрудничество на латинския император.

Със стремежите си за пълно подчинение на всички византийски и български земи чрез свой кадър от западни феодали, латинците създали условията, които докарали съюз между гръцките тракийски феодали и българския владетел Калоян. Обяснението, че този съюз се дължи главно на латинската и католическа заплаха върху духовната и национална същност на гръцкия живот, поддържано от В. Макушев, Ѳ. Успенский, В. Н. Златарски, не би могло да бъде прието. Срещу интересите на западните феодали били противопоставени преди всичко интересите на гръцката феодална аристокрация в Тракия. Съпоставени сведения на Вилардуен, Никита и др. показват, че този съюз, предложен от гръцките феодали, има преди всичко чисто светски причини. Това бил стремежът на тези феодали да запазят, независимо дали при българския цар или латинския император, онези привилегии, които във феодализирана Византия вече били придобили. За католическата заплаха в тези моменти те малко мислели.

Че политиката на Латинската империя била погрешна, свидетелствуват много указания. На първо място самото съзнание на латинското ръководство за това. Жофроа дьо Вилардуен, който е писал след като е имал пред вид станалото, се опитва да прикрие тези погрешни ходове на латинската политика, която опълчила срещу империята и гърци и българи. Самите латински първенци, които в 1204 год. отказали сътрудничеството на гръцките феодали, след като пострадали тежко от гръцко-българския съюз, в 1206 год. го приели. Тогава те се отказали да държат всички земи в свое подчинение като преки феодални владетели и дали известно удовлетворение на гръцката феодална аристокрация. Нейната роля оттогава продължавала да расте през цялото време на латинското владичество до 1261 год.

Изследването на отношенията между Латинската империя и България въз основа на Жофроа дьо Вилардуен и на другите извори даде възможност да бъдат направени някои допълнения и корекции на до сега известното. Калоян, който се стремел да затвърди своя независима власт срещу Византийската империя, сметнал, че съюзните отношения с кръстоносците преди унищожаването на Византия и доброто съседство с Латинската империя по-късно ще му помогнат да изпълни своите цели. Той мислел, че с това ще върви в съгласие със своята политика да търси срещу Византия подкрепа от Запада, която бил почнал чрез връзките си с Инокентий III. Когато неговите опити да уреди българо-латинските отношения не успели, той приел предложения от гръцките тракийски феодали съюз срещу Латинската империя. След успехите, които постигнал, съюзът бил скоро прекъснат поради взаимно изключващите се цели, които Калоян и гърците преследвали с него. Той искал с гръцка помощ да завоюва за

себе си цяла Тракия, а те се надявали, след изгонването на латинските феодали, да възстановят своята власт в тракийските градове.

Успенский обясняваше, че успехът на кръстоносците да превземат Константинопол и да създадат Латинската империя се дължел до голяма степен на българската държава при Калояна, която обединявала славяните на Балканския полуостров и ги опълчвала срещу Византия. Затова византийците, заплашени от север, не могли да се противопоставят на западните нападатели. Тази роля на българската държава би могла да се има пред вид в 1203 и 1204 г. В 1205 г. обаче Калоян нанесъл особено тежък удар при Одрин. С това той спрял пълното латинско установяване в бившите земи на Византия както в Европа, така и в Мала Азия. Латинците изоставили земите в Мала Азия, гдето утвърдил властта си най-видният представител на византийската антилатинска съпротива Теодор Ласкарис. Създадената от него Никейска империя, утвърдена и разширена по-късно, в 1261 год. турила край на латинското владичество и възстановила Византия. Така ролята на българската държава и на нейния владетел след установяването на Латинската империя изпъква като точно противна на онази, която била преди създаването на империята.

Използуването на един цитат от Вилардуен доведе до обяснение на отношенията между българските богомили и българския владетел Калоян. В 1205 год. в гр. Пловдив еретиците павликяни и богомили, както трябва да се разбира от текста на Вилардуен, потърсили от Калоян подкрепа срещу латинската власт. От изследователите на ересите в Западна и Източна Европа се е изтъквало, че кръстоносните походи са създали възможности за усилени връзки между българските богомили и еретиците албигойци в Италия и Франция. Съществуват наистина твърде много указания за създаването и усилването на такива връзки. Това обаче не е станало чрез пряк досег между богомилите и официалната латинска власт, а между тях и еретиците латинци, които са влизали в редовете на нисшата кръстоносна маса и не участвували в ръководството на похода и на империята. Станалото в Пловдив показва, че латинската феодална власт е била гледана от богомилите като по-опасна от българската при Калояна. То от друга страна свидетелствува, че не може да се поддържа, както Успенский и Златарски твърдят, че богомилите, които са били борци против тогавашния строй, никога не са влизали във връзки с централната власт, че, ръководени от принципни становища, не са могли да водят гъвкава политика, когато моментите са налагали.

В последната глава беше направен опит да се уясни краят на първия латински император Балдуин в български плен. Бяха посочени, сравнени и критикувани всички изворни

сведения. Неясната картина на Балдуиновата смърт не би могла да бъде напълно разкрита. Ясното и спокойно сведение на Жофроа дьо Вилардуен обаче, което говори за смърт в Калояновия затвор, трябва да бъде гледано с по-голямо доверие от всички останали чудовищни и легендарни сведения на озлобени срещу Калоян съвременници. Затова поддържаното от В. Н. Златарски и други историци мнение, че Балдуин е бил убит по заповед на Калоян, изглежда твърде малко правдоподобно. Смъртта на Балдуин, по всяка вероятност, е била естествена. Станала по време на ожесточена война на латинци и гърци срещу българите, тя е била изтъквана като жестоко убийство, обяснимо приписано на българския владетел Калоян.

GEOFFROI DE VILLEHARDOUIN, LA QUATRIÈME CROISADE ET LA BULGARIE

par Borislav Primov

RÉSUMÉ

Dans cet ouvrage l'auteur traite des problèmes sur la quatrième croisade et l'Empire latin qui apparut à la place de Byzance détruite.

Il emploie, en premier lieu, la source principale sur cette croisade, la chronique de Geoffroi de Villehardouin intitulée La conquête de Constantinople, en comparant les données qu'il y trouve avec celles des autres sources. Ainsi, d'une part, il fait l'étude de Villehardouin comme source historique. D'autre part, il soumet à une nouvelle critique certaines questions concernant le détour de la croisade vers Zara et Constantinople, ainsi que les rapports entre l'Empire latin, la Bulgarie et les Grecs de Thrace au début du XIIIème s.

L'auteur n'admet ni l'une ni l'autre des deux opinions outrées sur Geoffroi de Villehardouin, dont l'une, émise par un grand nombre de savants de la seconde moitié du XIXème et du XXème s., prétend qu'il raconte à dessein des choses inexactes. D'après l'autre opinion, qui est aussi celle d'Edmond Faral, Villehardouin serait tout à fait véridique et n'essaierait de rien dissimuler. Des recherches concrètes prouvent que toutes les données de Villehardouin sont exactes. Mais il parle surtout de batailles, de campagnes, de campements, bref de faits ordinaires et connus par tous ceux qui ont pris part à la croisade. Quoique diplomate et participant au commandement de la croisade, il n'essaie pas de développer certaines questions diplomatiques et politiques, dans lesquelles il était si bien versé pourtant. Ainsi, en s'appuyant sur des donées concrètes, l'auteur prouve que Geoffroi de Villehardouin s'efforce de diminuer certaines difficultés que les commandants de la croisade ont eu à surmonter et surtout les fautes dont ils se sont rendus coupables. Il le fait non pas en rapportant des faits inexistants, mais en groupant industrieusement les faits qu'il raconte et surtout en passant sous silence des choses qu'il croit inutiles de rapporter. Les faits passés sous silence sont rares chez Villehardouin, mais ils sont toujours d'une certaine importance. A part cela, son histoire représente un exposé détaillé de faits réels.

Outre la tendance manifeste de ce baron de défendre les commandants de la croisade et de l'empire, son histoire ne reflète pas le sort, les tendances et les voeux des croisés ordinaires, parce qu'il fait partie lui-même de la classe des féodaux. Les difficultés auxquelles se heurta la masse des croisés, ses mécontentements après la fondation de l'Empire latin ne trouve que peu d'expression dans La conquête de Constantinople. D'autres sources, telles que la Devastatio Constantinopolitana et la chronique de Robert de Clari, reflètent plus exactement, quoique brièvement, l'état de la masse des croisés.

Une qualité positive de Villehardouin, outre la véracité des faits qu'il rapporte, c'est son récit posé. Il ne se laisse pas entrainer par ses sentiments, n'est jamais affecté. Dans ce sens, fait impression surtout le récit de la mort du premier empereur latin, Baudouin, qui fut captif chez les Bulgares. Comparé avec les témoignages des autres sources byzantines et autres, ce récit est nettement plus impartial et plus véridique.

En général, on doit rejeter ces accusations sévères contre Geoffroi de Villehardouin, à savoir qu'il rapporterait des faits faux et tendencieusement altérés. La conquête de Constantinople représente réellement la source la plus précieuse et la plus complète sur la quatrième croisade. Cependant son auteur n'a pu se détacher comme historien des idées qu'il a eues comme féodal et comme homme politique. Ce bon diplomate n'a été que vaguement tendencieux. Sans avoir recours à la falsification, il a atteint son but en groupant judicieusement les faits et en passant sous silence quelques uns d'entr'eux.

*

Etudiant Geoffroi de Villehardouin comme source historique, l'auteur traite en deux chapitres la question du détour de la quatrième croisade vers Zara et Constantinople. De là, il tire conclusion sur la politique des divers agents de la croisade: l'aristocratie féodale, les Vénitiens et le pape Innocent III. Les seigneurs féodaux plus haut placés, pas plus que le pape, n'ont joué aucun rôle important dans le détour vers Zara. Ils n'avaient qu'à suivre le cours fixé par les Vénitiens en s'efforçant de défendre leurs intérêts. L'aristocratie féodale s'est résignée plus rapidement et plus facilement avec la situation ainsi créée. Les intérêts commerciaux de Venise allaient de pair avec les intérêts belliqueux des féodaux de l'Occident qui demandaient des terres, du pouvoir, des richesses. C'est ainsi qu'on aboutit à Constantinople. Dans son histoire Villehardouin donne, quoique indirectement, expression à cette communauté d'intérêts entre les deux partis.

Au cours de la quatrième croisade il y eut des malentendus entre les croisés et les Vénitiens d'une part et le pape Innocent III d'autre part. Ce dernier, sans être à même d'arrêter les

détours de l'armée s'efforçait de conserver son intégrité en l'obligeant à servir ses intérêts dans les pays où elle allait.

L'auteur estime que les deux détours — vers Zara et Constantinople — ont été différemment accueillis par le pape. Le premier détour a été tout à fait contraire à sa politique. Aussi celui-ci a-t-il été obligé de l'accepter malgré lui. Le détour vers Constantinople, quoique n'ayant pas fait au début partie des plans du pape, était étroitement lié avec sa politique concernant l'Eglise grecque. Innocent III avait bien vu qu'il ne pourrait empêcher les croisés d'aller à Byzance. Alors il voulut se servir de ce détour pour imposer son pouvoir sur l'Orient de la même manière qu'il l'avait fait sur l'Occident. Les lettres du pape révèlent clairement son intention. Les dissidents entre Innocent III d'une part et les chefs des croisés et les Vénitiens d'autre part provenaient de ce que ces derniers, en se rendant à Byzance poursuivaient leurs propres buts de conquête et de puissance et, ainsi que les accuse le pape, dédaignaient d'attirer les Grecs vers Rome. C'est ainsi qu'il faut comprendre ces deux détours de la croisade en relation avec la politique du pape.

En se basant sur certains faits détachés, l'auteur s'efforce d'expliquer en gros les sentiments de la masse des croisés. Cette dernière, après s'être heurtée à des difficultés encore à Venise, s'est opposée, mais sans résultat, aux détours de l'itinéraire fixé et a subi force déceptions après la fondation de l'Empire latin. Il y a eu des protestations et des mecontentements contre le gouvernement de l'empire. Représentant de l'opinion officielle, Geoffroi de Villehardouin accuse, entre autre, „la gent de l'ost" qui en 1205 prirent part au combat contre les Bulgares à Andrinople, d'être fautifs de la défaite. Ils auraient été les premiers à perdre courage et à prendre la fuite. Mais l'opinion de ces derniers c'est que cette défaite représente pour les „hauts hommes" un châtiment bien mérité à cause de leur politique maladroite et de leur mauvaise foi envers la „povre gent".

L'auteur suit le cours de la politique de l'Empire latin pendant les deux premières années de sa fondation et cela par rapport à la Bulgarie et aux Grecs de Thrace. Cela a été une politique d'expansion dont le but était de soumettre, au moyen du cadre féodal, toutes les terres appartenant à Byzance et à la Bulgarie. Voilà pourquoi les chefs des croisés repoussèrent la proposition qui leur était faite par les féodaux grecs de Thrace de collaborer avec eux à condition que les privilèges qu'ils avaient obtenus de Byzance leur soient conservés. Pour les mêmes raisons furent repoussées les propositions de bonne entente et de collaboration avec les croisés que le roi bulgare Johannitsa leur avait faites.

Cette politique a poussé les féodaux grecs et Johannitsa à s'allier contre l'Empire. En se basant sur des données concrètes, l'auteur trouve que la cause essentielle de cette alliance ne doit

pas être cherchée dans la menace catholique et latine sur la vie spirituelle et nationalle grecque, ainsi que l'estiment V. Macoucheff, Th. Ouspensky, V. N. Zlatarski. C'est plutôt les intérêts des féodaux de l'Occident qui étaient dressés contre ceux des féodaux Grecs, cherchant à être reconnus indifféremment par l'empereur latin ou par le roi bulgare. Ils ne pensaient que fort peu à la menace catholique.

Après avoir subi de graves défaites par cette alliance gréco-bulgare, les croisés comprirent que leur politique était maladroite. Des raisons sérieuses nous permettent de la croire. Villehardouin lui-même par son silence avoue certaines manoeuvres mal réussies. D'autre part les commandants des croisés consentirent en 1206 à accepter la collaboration des féodaux grecs et à reconnaître leurs intérêts, en partie au moins—chose qu'ils leur avaient refusée en 1204. A partir de ce moment, le rôle des féodaux grecs de Thrace et des autres territoires grecs n'a cessé de croître pendant toute la durée de la domination latine jusqu'en 1261.

De plus, l'auteur étudie les rapports de l'Etat bulgare avec l'Empire latin. Il met en relief les efforts que faisaient les Bulgares de s'entendre avec l'empire, l'alliance entre les féodaux grecs et Johannitsa, les actions qu'entreprit ce dernier et la destruction de l'alliance. Th. Ouspensky était d'avis que la prise de Constantinople par les croisés et la fondation de l'Empire latin sont dues en grande partie à l'existence de l'Etat bulgare de Johannitsa, ralliant les Slaves de la Péninsule balkanique et les dressant contre Byzance. Voilà pourquoi, sous cette menace du Nord, les Byzantins ne pouvaient s'opposer aux agresseurs de l'Occident. Le rôle de l'Etat bulgare pourrait être réellement tel pour les années 1203 et 1204. Mais en 1205 Johannitsa porta aux croisés un coup terrible près d'Andrinople. Ainsi il les empêchait de s'établir définitivement sur le territoire byzantin et arrêtait leur marche triomphante. Théodore Laskaris saisit en même temps l'occasion de fonder l'Empire de Nicée. Cet empire, continuant dans la suite de prospérer, mit fin en 1261 à la domination latine et fit revivre Byzance. Ainsi le rôle de l'Etat bulgare et de son souverain après la fondation de l'Empire latin apparaît comme diamétralement opposé à celui qu'il joua avant celle-ci.

En se servant d'une citation de Villehardouin, l'auteur essaie d'expliquer les rapports entre les bogomiles bulgares et le souverain bulgare Johannitsa. En 1205 les hérétiques de Philippopoli cherchèrent de Johannitsa secours contre les Latins et les Grecs. Ce fait conduit à une conclusion opposée à celle de Ouspensky et de Zlatarski. Ces derniers estiment que les bogomiles en luttant contre le régime féodal et l'organisation politique d'alors, n'ont jamais soutenu le pouvoir central. Or, d'après l'auteur ce passage prouve que, le cas échéant, il y a eu

aide et collaboration mutuelle entre les hérétiques et le souverain et que les bogomiles ont pu joué double jeu si le moment l'exigeait. Il estime aussi que les bogomiles bulgares trouvaient le pouvoir des féodaux latins ou grecs plus dangereux que celui de Johannitsa.

On a souvent remarqué que les croisades ont rendues possibles des relations étroites entre les bogomiles bulgares et les cathares et les albigeois de l'Italie et de la France. En effet, il existe un grand nombre de témoignages sur la création et l'intensification de rapports de ce genre. Le passage sur Philippopoli, cité plus haut, prouve que ceci n'a pas eu lieu par contact direct entre les bogomiles et les chefs des croisés ou le gouvernement latin officiel, mais bien par le contact entre eux et les hérétiques latins de la croisade qui faisaient partie de la masse des croisées et n'ont jamais pris part au commandement de la croisade et de l'empire.

Le dernier chapitre essaie d'éclairer la fin du premier empereur latin Baudouin en captivité chez les Bulgares. L'auteur recueille, compare et analyse tous les témoignages des sources. Le témoignage de Geoffroi de Villehardouin apparaît comme plus sérieux et véridique en comparaison avec les données fantastiques et légendaires des autres sources byzantines ou occidentales. C'est en s'y appuyant surtout que l'auteur réfute l'opinion de V. N. Zlatarski au sujet de l'assassinat de Baudouin par ordre de Johannitsa. Il croit beaucoup plus vraisemblable que Baudouin soit mort dans la prison bulgare, ainsi que le rapporte Geoffroi de Villehardouin.

КНИЖНИНА

а. Извори

Anna Comnena, Alexias, ex rec. Aug. Reifferscheidii, ed. Teubn., Lipsiae, 1884

Annales Colonienses Maximi, M G H, SS, t. XVII.

Bouchet, E. Geoffroi de Villehardouin, La Conquête de Constantinople, 2 tomes, Paris, 1891.

Buchon, J. A. C. Recherches et matériaux pour servir à une histoire de la domination française aux XIII-e, XIV-e et XV-e siècles dans les provinces démembrées de l'Empire grec à la suite de la quatrième croisade, II partie, Paris, 1840.

Chronica Albrici monachi Trium Fontium, M G H, SS., t. XXIII.

Chronista Novgorodensis, Charles Hopf, Chroniques gréco-romanes, Berlin, 1873, p. 93—98.

Chronicon Roberti Autissiodorensis, M G H, SS, t. XXVI.

Chronique d'Ernoul, édit. Mas-Latrie, édition de la Société de l'Histoire de France, Paris, 1871.

Devastatio Constantinopolitana, M G H, SS, t. XVI — също у Charles Hopf, Chroniques gréco-romanes, Berlin, 1873, p. 86—92.

Дуйчевъ, Ив. Преписката на папа Инокентия III съ българитѣ, уводъ, текстъ и бележки, Год. Унив. Св. Климент Охридски — София, т. XXXVIII, 3, 1942.

Faral, E. Villehardouin. La Conquête de Constantinople, t. I (1199—1203), Paris, 1938; t. II (1203—1207), Paris, 1939.

Georgius Acropolita, Opera, ed. Aug. Heisenberg, Lipsiae, 1903.

Gesta Innocentii papae III. Migne, Patrologia latina, Parisiis, 1890, t. 214. Litterae, t. 214—217.

Guntherus Parisiensis, Historia Constantinopolitana, Migne, Patr. lat., t. 212, p. 225—256.

Historia ducum Veneticorum, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, t. XIV.

Hugonis comitis S-ti Pauli Ep. de expugnata per Latinos urbe Constantinopoli, J. A. C. Buchon, Recherches et matériaux pour servir à une histoire de la domination française aux XIII-e, XIV-e et XV-e siècles dans les provinces démembrées de l'Empire grec à la suite de la quatrième croisade, II partie, Paris, 1840, p. 64—67.

Kalužniacki, Emil. Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius, Wien, 1901.

Muratori, Rerum Italicarum Scriptores, t. XII, 1728.

Nicetas Choniates, Historia, ed. Bonnae, 1835.

Николаев, Вс. Хрониката на Жофруа дьо Вилардуен: Завладяването на Цариград, изд. Българска историческа библиотека, София, 1947.

Riant, Exuviae sacrae Constantinopolitanae, t. I, Genève, 1877.

Robert de Clari, La conquête de Constantinople, éd. Philippe Lauer, Paris, 1924 — също у Charles Hopf, Chroniques gréco-romanes, Berlin, 1873, p. 1—85.

Tafel und Thomas, Urkunden zur älteren Handels-und Staatsgeschichte der Republik Venedig — Fontes rerum Austriacarum, II Abteilung, XII Band, Wien, 1856 — XIII Band, Wien, 1856.

Theiner, A. Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia, t. I, Ab Innocentio pp. III usque ad Paulum pp. III, 1198—1549, Romae, 1863.
Wailly, Natalis de. Geoffroi de Ville-Hardouin. Conquête de Constantinople avec la continuation de Henri de Valenciennes. III-e éd., Paris, 1882.

б. Литература

1. С латиница

Bédier, J. En relisant Villehardouin. La Revue de France, 3-ème année, t. II' 1923, p. 711—751.
Bréhier, L. L'Eglise et l'Orient au moyen âge. Les croisades, Paris, 1907.
Cerone, F. Il papa e i Veneziani nella quarta crociata, Archivio Veneto, 38—39, 1888—89.
Cognasso, Fr. Un imperatore byzantino della decadenza — Isaco II Angelo, Bessarione, anno XXI, p. 55—60; 246—289, Roma, 1915.
Diehl, Ch. Une république patricienne — Venise, Paris, 1925.
Faral, E. Geoffroy de Villehardouin. La question de sa sincerité, Revue historique, t. 177, 1936, p. 530—582.
Gerland, E. Der Vierte Kreuzzug und seine Probleme, Neue Jahrbücher für das Klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur, B. XIII, 1904, S. 505—514.
Gerland, E. Geschichte des Lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel, Homburg v. d. Höhe, 1905.
Hanotaux, G. Les Vénitiens ont-ils trahi la Chrétienté en 1202? Revue historique, t. IV, 1877, p. 74—102.
Heid, W. Histoire du Commerce du Levant, t. I, Leipzig, 1923.
Hodgson, F. C. The Early History of Venice from the foundation to the Conquest of Constantinople, a. d. 1204, London, 1901.
Hopf, Karl, Geschichte Griechenlands, Ersch-und Grüber'sche Encyclopädie, Band 35, Leipzig, 1867.
Hurter, Fiedrich von. Geschichte Papst Innocenz des Dritten und seiner Zeitgenossen, Hamburg, 4 Bände, 1834—1842; същото съч. на френски, Histoire du pape Innocent III et de ses contemporains, Paris, 3 tomes, 1838.
Kandel, M. Quelques observations sur la Devastatio Constantinopolitana, Byzantion, t. IV, 1929, p. 179—188.
Klimke, C. Die Quellen zur Geschichte des vierten Kreuzzuges, Breslau, 1875.
Kretschmayr, H. Geschichte von Venedig, I Band, Gotha, 1905.
Luchaire, Ach. Innocent III. La question d'Orient, Paris, 1911.
Mas-Latrie, Louis de. Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Luzignan, 3 tomes, Paris, 1858—1861.
Miller, W. The Latins in the Levant, London, 1908.
Miller, W. Essays on the Latin Orient, Cambridge, 1921.
Moeser, H. Gottfried von Ville-Hardouin und der Lateinerzug gen Byzanz, Breslau, 1897.
Norden, W. Der vierte Kreuzzug im Rahmen der Beziehungen des Abendlandes zu Byzanz, Berlin, 1898.
Norden, W. Das Papsttum und Byzanz, Berlin, 1903.
Pauphilet, A. Sur Robert de Clari, Romania, t. LVII, № 227, Paris, 1931, p. 289—311.
Pears, E. The Fall of Constantinople being the Story of the forth Crusade, London, 1885.
Riant, P. Innocent III, Philippe de Souabe et Boniface de Montferrat: examen des causes qui modifièrent au détriment de l'Empire grec, le plan primitif de la quatrième croisade, Revue des questions hisoriques, t. XVII, 1875, p. 321—374; t. XVIII, 1875, p. 5—75.

Riant, P. Le changement de direction de la quatrième croisade, Revue des questions historiques, t. XXIII, 1878, p. 71—114.
Rösler, R. Romänische Studien, Leipzig, 1871.
Sainte-Beuve, C. A. Causeries du lundi, t. IX, Paris.
Streit, L. Venedig und die Wendung des vierten Kreuzzuges gegen Konstantinopel, Anklam, 1877.
Tessier, J. Quatrième croisade. La diversion sur Zara et Constantinople, Paris, 1884
Vasiliev, A. A. Histoire de l'Empire byzantin, t, II, Parts, 1932.

2. С к и р и л и ц а

Бицилли, П. Новгородское сказаніе о IV крестовомъ походѣ, Историческіе Извѣстія, 3—4, Москва, 1916.
Васильевъ, А. А. Византия и Крестоносцы, Петербург, 1923.
Васильевскій, В. Т., Критическія и библиографическія замѣтки, Журн. Мин. Нар Просв., т. 204, 1879, Петербург, стр. 340 сл.
Георгиевъ, Св. Императоръ Балдуинъ и Лъжебалдуинъ, Родина, год. I, 1938, кн. II, стр. 27—54.
Георгиевъ, Св. Писмата на латинския императоръ Хенриха като изворъ за българската история, Сборникъ въ паметь на проф. Петъръ Никовъ, София, 1940, стр. 115—125.
Дриновъ, М. С. Съчинения на М. С. Дринова, т. III, София, 1915.
Златарски, В. Н. История на българската държава, т. II, София, 1934, т. III, София, 1940.
Златарски, В. Н. Гръцко-български съюзъ прѣзъ 1204/5 година, Год. Соф. Унив., истор.-фил., ф-т, VIII—IX, 1912—1913, стр. 1—23.
Иречекъ, К. Исторія болгаръ, Одесса, 1878.
Макушевъ, В. В: Болгарія в концѣ XII и в первой половинѣ XIII вѣка, Варшавскія Унив. Извѣстія, 1872, № 3, стр. 1—66.
Макушевъ, В. В. Исторія болгаръ в трудѣ К. Иречка, рецензия, Журн. Мин. Нар. Просв., ч. 196, 1878, стр. 238—296, ч. 197, 1878, стр. 52—109.
Медовиковъ, П. Латинскіе императоры въ Константинополѣ, Москва, 1849.
Митрофановъ, П. Измѣненіе в направленіе четвертаго крестоваго похода, Византійскій Временникъ, т. IV, Санктпетербургъ, 1897.
Мутафчиевъ, П. Произходът на Асеневци, Македонски прегледъ. г. IV, кн. 4, София, 1928, стр. 1—42.
Никовъ, П. Българска дипломация от началото на XIII вѣкъ, Бълг. истор. библ., год. I, 1928, кн. 3, стр. 76—108.
Примов, Б. Роберт дьо Клари и отношенията между България и Латинската империя, Годишник на Софийския университет, историко-филологически факултет, т. XLIII, 1946/47.
Примов, Б. Гръцко-български съюз в началото на XIII век, Исторически преглед, София, год. IV (1947/48), кн. 1.
Примов, Б. Българи, гърци и латинци в Пловдив през 1204—1205 г. Ролята на богомилите, Известия на Българското историческо дружество, кн. XXII—XXIII, София, 1948, отделен отпечатък.
Успенскій, Ѳ. Исторія крестовыхъ походовъ, С.-Петербургъ, 1901.
Успенскій, Ѳ. Образованіе втораго болгарскаго царства, Одесса, 1879.
Успенскій, Ѳ. Византія и Крестоносцы, Оттискъ изъ „Южнаго Сборника", Одесса, 1892.

СЪДЪРЖАНИЕ

Стр.

Увод 3

I. **Автор и произведение в историческата литература** . . . 6— 16

II **Първо отклонение на похода — превземане на Зара. Папата и отклонението**

а. Кръстоносците във Венеция . . . . . 17— 21
б. Превземането на Зара . . . . . 21— 24
в. Папа Инокентий III и отклонението в Зара . . . . . 24— 34

III. **Отклонение към Константинопол. Младият Алексий, Филип Швабски, папата и отклонението**

а. Алексий, неговите предложения и договорът с кръстоносците . . . . . 35— 43
б. Папата и отклонението към Константинопол . . . . . 44— 58

IV. **България, Латинската империя и тракийските гърци — 1204 год.**

а. Калоянови опити за споразумение с латинците. Мълчанието на Вилардуен . . . . . 59— 69
б. Гръцко-български съюз против Латинската империя . . 69— 78

V. **Българи и гърци срещу Латинската империя. Разпадане на гръцко-българския съюз**

а. Гръцко въстание. Победа на българите при Одрин . . 79— 89
б. Разрив между българи и гърци в Пловдив . . . . . 89— 99
в. Гръцко-латинско споразумение. Гърци и латинци срещу българите . . . . . 99—105

VI. **Съдбата на император Балдуин в български плен**

а. Сведения на изворите . . . . . 106—112
б. Достоверност на Вилардуен . . . . . 112—123

Заключение . . . . . 124—136

Résumé . . . . . 137—141

Книжнина . . . . . 142—144